МУАСИР АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНИН СЕМАСИОЛОКИЈАСЫ

МУАСИР АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНИН СЕМАСИОЛОКИЈАСЫ

D
MAVI

АЗӘРБАЈҸАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫ
НӘСИМИ адына ДИЛЧИЛИК ИНСТИТУТУ

МҮАСИР АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИНИН СЕМАСИОЛОКИЈАСЫ

(ОЧЕРКЛӘР)

Бакы — „Елм" — 1985

1

Азәрбајҹан ССР Елмләр Академијасы
Редаксија-Нәшријјат Шурасынын
гәрары илә чап олунур

Редактору **З. И. Будагова**

„**Мүасир** Азәрбајҹан дилинин семасиолокијасы (очеркләр)“.—Бакы: Елм, 1985.—244 с.

Әсәр мүасир Азәрбајҹан дилинин лексик семантикасы проблемләринә һәср едилмиш илк монографик тәдгигатдыр. Бурада түрколокија вә Азәрбајҹан дилчилијиндә семасиоложи тәдгигатларын тарихи изләнилир, лексик семантиканын бә'зи методоложи мәсәләләри, Азәрбајҹан дилинин лексикасында систем-структур, парадигматик-синтагматик вә формал-мә'на мүнасибәтләри нәзәрдән кечирилир.

Мүхтәлиф нитг һиссәләринин (фе'л, исим, сифәт, әвәзлик, сај вә зәрф) семантикасы шәрһ едилир, онларын лексик-семантик хүсусијјәтләри (чохмә'налылыг, омонимлик, синонимлик вә антонимлик) тәдгиг олунур, нитг һиссәләринин лексик-семантик ҹәһәтләри ашкара чыхарылыр.

$C\frac{4602000000}{M-655-82}50-82$

© «Елм» нәшријјаты, 1985.

БИР НЕЧӘ СӨЗ

Мә'лум олдуғу кими, семасиолокија, јахуд лексик мә'на һаггында елм сон илләрдә хүсуси актуаллыг кәсб етмишдир. Азәрбајҹан дилчилијиндә исә бу вахта гәдәр, демәк олар ки, һеч бир семасиоложи ән'әнә олмамышдыр. Һәтта түрколокија үчүн дә бу әсәр илк лексик-семантик тәдгигат сајыла биләр. Һалбуки түрк дилләринин, о ҹүмләдән Азәрбајҹан дилинин лүғәт тәркиби вә грамматик гурулушу лексиколожи әсәрләрдә, грамматика китабларында, мүхтәлиф лүғәтләрдә өз әксини тапмыш вә беләликлә дә, мә'на проблеми илә билаваситә мәшғул олмаг үчүн лазыми зәмин һазырланмышдыр.

«Азәрбајҹан дилинин семасиолокијасы» һәр ҹәһәтдән ән бөјүк дил категоријалары һесаб едилән нитг һиссәләри әсасында јазылмышдырса да, бурадакы ардычыллыг принсипи категориал-семантик мәзмундан ирәли кәлмишдир. Белә ки, әламәт, мүнасибәт билдирән ҹүмләнин вә сөз бирләшмәсинин нүвәсини тәшкил едән нитг һиссәләри (фе'л, сифәт, зәрф) там мә'налы исимдән, һәмчинин әвәзликлә сај кими сөз синифләриндән әввәл мә'нача тәсвир олунмушдур. Демәли, нитг һиссәләринин морфолокијадакындан фәргләнән белә бир ардычыллығы тәсадүфи олмајыб, мүәјјән семантик мәгсәдлә әлагәдардыр.

Дикәр тәрәфдән, китабын әввәлиндә семасиолокијаја кириш сәчијјәли бир нечә бәһсин верилмәси дә фајдалы сајылмышдыр. Чүнки лексик семантиканын предмети вә вәзифәләри, семасиологлары дүшүндүрән әсас проблемләр, мә'налы дил ваһидләринин семасиоложи мүнасибәтләри вә с. һаггындакы үмуми мә'луматсыз бирбаша мүасир Азәрбајҹан дилиндәки нитг һиссәләринин лексик-семантик тәсвири, әлбәттә, чәтинликләрин јалныз артмасына кәтириб чыхарарды.

Әсәр барәдә фајдалы рә'ј јазмыш филолокија елмләри докторлары, проф. Ағамуса Ахундова вә проф. Афат Гурбанова өз дәрин миннәтдарлығымызы билдиририк.

Бу китаб ајры-ајры нитг һиссәләринин семантикасына һәср едилмиш илк тәдгигат әсәри олдуғу үчүн, шүбһәсиз ки, нөгсансыз дејил. Охучуларын фајдалы мәсләһәтләри китабын икинчи нәшриндә нәзәрә алынаҹагдыр.

КИРИШ

СЕМАСИОЛОКИЈА ЕЛМИНИН ПРЕДМЕТИ, ВӘЗИФӘЛӘРИ ВӘ ДИЛЧИЛИКДӘ ЈЕРИ

Семасиолокија дилә хас олан әсас чәһәтләрдән бирини—дил ваһидләринин мә'насыны өјрәнән тә'лимдир. Дилчилик тарихиндә дилин мә'на тәрәфинә мараг чохдан мөвчуд олса да, о, системли шәкилдә јалныз XIX әсрин биринчи јарысындан өјрәнилмәјә башланмышдыр. Илк дәфә олараг К. Рејзиг мә'на тә'лими илә мүстәгил бир елм саһәси кими мәшғул олмуш вә она «семасиолокија» ады вермишдир.[1]

Семасиолокија илк вахтлардан е'тибарән мә'на дәјишмәләринин ганунаујғунлуглары, лексик вә грамматик семантика мәсәләләри илә мәшғул олмушдур.

Семасиолокијанын предметини дил ваһидләринин мә'на тәрәфи тәшкил едир. Дилин мә'на билдирән ваһидләри морфем, лексем вә синтагм сәвијјәләринә аид олдуглары үчүн семантик һадисәләр һәр үч сәвијјәдә (морфолокија, лексика вә синтаксис) мејдана чыхыр. Бунунла әлагәдар олараг семасиолокијанын мүхтәлиф бөлмәләри инкишаф етмишдир. Мәсәлән, лексик семантика сөзләрин мә'налары вә сөзјарадычылығынын семантик аспектләрини: шәкилчиләрин ишарәвилик функсијасыны, мүрәккәб сөзләрин мә'насы илә онларын тәркиб һиссәләринин мә'налары арасында фәрг вә с. өјрәнир. Синтактик семантика интонасија, сөз сырасы, сөзүн дәјишмәси (флексија) вә һиссәчик, артикл, өнгошмалар, бағлајычылар кими дил ваһидләринин вәзифәләрини тәдгиг едир.[2]

Бунунла белә, дилчиликдә семасиолокијаны лексик семасиолокија илә мәһдудлашдырыб, онун предметини дә лексемләрин (сөзләрин) мә'насындан ибарәт һесаб етмәк һалларына да раст кәлирик. Мәсәлән, Л. А. Булаховски семасиолокијаны дил һаггында елмин сөз вә ифадәләрин мә'насы вә мә'на дәјишмәләрини өјрәнән

[1] H. Kronasser. Handbuch der Semasiologie, Heidelberg 1952, сәһ. 29.

[2] St. Ullmann. Grundzüge der Semantik, Berlin 1967, сәһ. 31—32.

бир шө'бәси һесаб едирди[3]. Һ. Кронассер дә семасиолокијанын вәзифәләрини сөз мә'налары, онларын мүнасибәтләри вә дәјишмәләрини тәдгиг етмәклә мәһдудлашдырыр.[4] К. Балдинкер мә'на дејәндә адла анлајыш арасындакы гаршылыглы мүнасибәти баша дүшүр. О көстәрир ки, бу гаршылыглы мүнасибәт, јә'ни мә'на семасиолокијанын әсас предметидир.[5] В. А. Звекинтсевә көрә, семасиолокијанын башлыча вәзифәләриндән бири сөзүн семантик дәјишмәләринин инкишафынын изләнилмәси вә сөзүн мә'на гурулушунун тәшәккүл тапмасынын просес вә ганунаујғунлугларыны ашкар етмәкдән ибарәтдир.[6]

Семасиолокијанын предмети вә вәзифәләри һаггында бу вә ја дикәр мүәллифин рә'ји онун мәнсуб олдуғу елми мәктәбин, чәрәјанын мәшғул олдуғу актуал проблемләр вә әлдә етдији наилијјәтләрлә мүәјјән олунур. Бу чүр рә'јләр һеч вахт елми фикрин сон сөзү олмајыб, кәләчәк тәкмилләшмәләр, дүзәлишләр тәләб едир. Бир һәгигәт варса, о да бундан ибарәтдир ки, бу елм инкишаф етдикчә онун вәзифәләри дә, тәдгигат методлары да дәјишир; онун предмети дә сабит галмыр, тәдгигата чәлб едилән јени-јени материаллар, фактлар һесабына зәнкинләшир.

Мә'на семасиолокијанын мәркәзи проблемидир.[7] Семасиолокијанын XIX әср әрзиндә ән чох мәшғул олдуғу проблемләр ашағыдакылардыр: мә'на нәдир, мә'наларын дәјишмәси, инкишаф ганунаујғунлуглары вә с. Бүтүн XIX әср үчүн семасиолокијанын гаршысында ајры-ајры сөзләри фәрди олараг тәдгиг етмәк тәләбини гојмаг сәчијјәви иди. Гәрибә бурасыдыр ки, һәмин дөврдә мә'нанын дәјишмәсиндән чох сабитлији тәбии сајылырды. Мәсәлән, М. Бреалы ашағыдакы суаллар дүшүндүрүрдү: «Нечә олур ки, бир дәфә јарадылмыш вә мүәјјән мә'на илә тәчһиз едилмиш сөзләрин мә'насы кенәлир, јахуд даралыр; бу мә'на бир анлајышдан башгасынын үзәринә кечир, онун дәјәри артыр (јүксәлир), јахуд азалыр (әксилир, алчалыр), сөзүн гысасы, дәји-

[3] Л. А. Булаховский. Введение в языкознание, М., 1933, сәһ. 7.

[4] Һ. Кронассер. Көстәрилән әсәри, сәһ. 77.

[5] K. Baldinger. Die Semasiologie, Berlin, 1957. сәһ. 14.

[6] В. А. Звегинцев. Семасиология, М., 1957, сәһ. 77, 83, 85.

[7] Ст. Улманн. Көстәрилән әсәри, сәһ. 5.

шир». М. Бреал «Семантика: мә'на елми һаггында тә'лим» әсәриндә идеја (анлајыш) илә ишарәнин мүнасибәтини ашағыдакы шәкилдә тәсәввүр едирди: «идеја, јәгин ки, онун ишарәси олан сөздән габаг мејдана кәлмишдир, лакин о, гејри-мүәјјән, өтәри олдуғундан, ону башгаларына билдирмәк чәтинлик төрәтмишдир. Идеја јалныз ишарәләрдә тәчәссүм етдирилдикдән сонра биз дејә биләрик ки, она маликик. Дил фикри објективләшдирир».

Бурада ики чәһәт нәзәрдән гачырылмышдыр. Биринчиси будур ки, дил (сөз) һазыр фикри објектләшдирмәјиб, ону формалашдырыр*. Икинчиси, сөзләр бирнәфәсә, ани олараг мә'на илә тәчһиз олунмур. Дил тарихинин истәнилән анында сөзүн малик олдуғу мә'на о вахта гәдәрки дил фәалиjјәтинин мәһсулудур.

Идејалара бир нөв дилдән асылы олмајан мөвчудијјәт формасы иснад вермәк мејли семасиолокијанын нисбәтән сонракы дөврләринә хас олан психолокизмдә дә галыр. Бүтүн көһнә семасиолокијада дилин (сөзүн) јалныз фикрин (анлајышларын) објективләшмәси васитәси дејил, һәмчинин онун тәшәккүл тапмасынын, мөвчудлуғунун әсас шәрти олдуғу фактына көз јуммушлар.

Илк семасиоложи тәдгигатларын ардынча мүтәхәссисләр дили семантик чәһәтдән өјрәнмәкдән әл чәкиб мә'на дәјишмәләринин тәснифинә вә онларын мәнтиги чәһәтдән ајдынлашдырылмасына даһа чох фикир вермишләр. Мәсәлән, Һеердекен мә'на дәјишмәләри системини «мәнтиги әсас» үзәриндә гурмаға чалышырды.

Мә'на дәјишмәләринин әсаслары мәсәләси узун мүддәт семасиолокијанын мәркәзи проблемләриндән олмушдур. Семасиолокија саһәсиндә психолокизмә мејл дә билаваситә бунунла әлагәдар иди.

Мә'на дәјишмәләри илә мәшғул олан семасиолокијанын сә'јләри нәтичәсиндә ашағыдакы биликләр әлдә едилмишдир. Мә'наларын дәјишмәси ганунлары декларатив (кәлиши көзәл) бир ифадә олараг галмыш, һеч кәс һәмин ганунлары тапмамышдыр. Мәнтиги бөлкү принсипләринин зәиф чәһәтләри мә'лум олмушдур. Ајдын олмушдур ки, мә'нанын дәјишмәси илә бәдии фигурларын ишләдилмәси ајры-ајры шејләрдир; мә'на дәјишмәси ајры-ајры сөзләрдә дејил, мүхтәлиф групларын үзвү олан сөзләрдә баш верир вә бунларын харичи вә дахили сәбәбләри вардыр. Дилдәнхарич керчәкликлә вә мотивләшмә илә бағлы олараг баш верән мә'на дәјишмәләри мүвафиг шәкилдә објектив вә субјектив мә'на дәјишмәләри кими баша дүшүлмүшдүр. Мә'на дәјишмәләринин илкин шәртләринин үмумбәшәри характер дашыдығы гәбул олунмушдур. Мүчәррәд мә'налар конкрет мә'налардан төрәјир. Форма илә мә'на арасында гаршылыглы мүнасибәт мөвчуддур, белә ки, мә'нанын тә'сири илә форма да дәјишә биләр. Еләчә дә бир мә'на дәјишмәси башга мә'на дәјишмәси илә бағлы ола биләр. Сөзүн мә'насында анлајышларла јанашы експрессив (емосионал) чалар да мүһүм рол ојнаја биләр. Сөзүн мә'насыны тәдгиг едәркән икинчидәрәчәли мә'наны да нәзәрә алмаг вачибдир.[8]

Лакин ән'әнәви семасиолокијанын бүтүн дүнјада бәргәрар олдуғу бир дөврдә һәр јердә ејни мәсәләләрлә мәшғул олмурдулар. Мәсәлән, М. М. Покровскинин елми фәалиjјәти вә наилиjјәтләри мәһәлли әһәмиjјәтдән чох дүнја әһәмиjјәтинә малик иди. М. М. Покровскинин елми јарадычылығына о заман семасиоложи бахымдан лазыми гијмәт верилмәдијиндән биз бу мәсәләнин үзәриндә бир гәдәр тәфәррүаты илә дајанырыг.

М. М. Покровскинин мәшғул олдуғу семасиоложи проблемләр ашағыдакылардыр: 1) семасиоложи дәјишмәләрин сәбәбләри; 2) семасиолокијада мүгајисәли методун ролу; 3) семантик универсаллыглар (үмуми семантик ганунаујғунлуглар); 4) сөз саһәси (мүасир тә'бирлә десәк, семантик саһә), 5) семасиолокијанын морфолокијаја мүнасибәти; 6) семасиолокијанын синтаксисә мүнасибәти.

Мүәллиф семасиоложи дәјишмәләрин мәдәни-тарихи сәбәбләри олдуғуну көстәрир вә онлары објектив сәбәбләр һесаб едир. Онун фикринчә, «мәдәни-тарихи сәбәбләр ајры-ајры әшјалар вә онлара ујғун кәлән сөзләрлә әлагәләндирилән тәсәввүрләрин мәзмунуну дәјишдирирләр».[9]

* Мүг. ет: «дил елә бир васитәдир ки, онун көмәјилә анлајышлар формалашырлар» (В. А. Звекинтсев. Көстәрилән әсәри, сәһ. 254).

[8] Һ. Кронассер. Көстәрилән әсәри, сәһ. 54—55.

[9] М. М. Покровский. О методах семасиологии. — «Избранные работы по языкознанию», М., 1959, сәһ. 28.

О гејд едир ки, мәдәни-тарихи сәбәбләрин архасында мәишәт охшарлығы вә психолокијанын үмумилији дурур. М. М. Покровски семасиоложи тәдгигатда мүгајисәли метода бөјүк әһәмијјәт верир вә көстәрир ки, мүгајисәли метод тәдгигатчыны биртәрәфли һөкмләр вермәкдән чәкиндирир. «Бу вә ја дикәр дилин семасиолокијасы башга дилләрлә мүгајисә едилмәдән ағлабатан дејил. Семасиоложи һадисәләрин баша дүшүлмәси үчүн даими олараг психолокија, һәм дә халгын тарихини көз габағына кәтирмәк лазымдыр».[10] Еjни фикри о башга бир јердә давам етдирәрәк јазыр: «Муәјјән дилин семасиоложи һадисәләринин јалныз она мәхсус олуб-олмадығы мәсәләсини һәлл едәркән мүгајисәли метод гејд-шәртсиз олараг зәруридир»[11].

Мүәллиф «нәзәри вә тәчрүби мүлаһизәләрә көрә» сөзләри «тәсәввүр даирәләри» үзрә тәдгиг едир. «Тәсәввүр даирәси» термини илә о, мәишәтин мә’лум тәрәфләри, јахуд харичи вә ја дахили әламәтләрин јекчинс һадисәләр групуну нәзәрдә тутур. О гејд едир ки, сөзүн мә’налары тарихи јалныз һәмин сөз онунла синоним вә башлычасы исә, еjни тәсәввүрләр даирәсинә мәнсуб сөзләрлә әлагәдар өјрәниләндә ајдын олар.[12] Даһа сонра о көстәрир ки, нә сөзләр, нә дә онларын мә’налары бир-бириндән тәчрид едилмиш шәкилдә мөвчуд олмајыб, мүхтәлиф групларда бирләшир. Бу групламанын зәминини әсас мә’наја көрә охшарлыг вә јахуд экслик тәшкил едир. Бу чүр сөзләр паралел семасиоложи дәјишмәләрә мә’руз галыб, өз тарихи боју бир-биринә тә’сир едир. Онлар охшар синтактик бирләшмәләрдә ишләнир.[13] Белә сөзләрин хүсуси формал хүсусијјәтләри ола биләр, һәтта онлардан бири о биринә өз сәсләриндән верә биләр. Нәһајәт, сөз мәнсуб олдуғу семантик категоријадан чыхарса, о һәмин категоријаја хас олан формал хүсусијјәтләри итирә дә биләр.[14]

[10] М. М. Покровский. О методах семасиологии. — «Избранные работы по языкознанию», М., 1959, с. 32.

[11] М. М. Покровский. «Семасиологические исследования в области древних языков», М., 1896, сәһ. V.

[12] Јенә орада, сәһ. 12.

[13] Јенә орада, сәһ. 21, 28.

[14] Јенә орада, сәһ. 22. М. Покровски гејд едир ки, «мә’лум шәкилчиләр вә үмумијјәтлә морфоложи әламәтләр мүәјјән бир морфоложи групун мәнсубијјәти олур» (сәһ. 24); «аналокија үзрә сөздүзәлтмә бир чох чәһәтдән сөзләрин мә’наларынын тарихинә охшајыр» (сәһ. 9.)

М. М. Покровски сөзләрин мә’наларына көрә охшар вә экс олмасыны тәсәввүрләрин мүвафиг хүсусијјәтләри илә әлагәләндирир: «бизим тәсәввүрләр һәм охшарлыг, һәм дә экслијә көрә әлагәләнә билир».[15]

Мүхтәлиф дилләрдә мә’лум сөз категоријаларынын кәсб етдији јени мә’на еjни јолла әмәлә кәлир. Мәсәлән, әшјаларын хүсусијјәтләрини билдирән сөзләр бир сыра һалларда топлулуг мә’насы васитәсилә тәк әшја, јахуд шәхсин адына чеврилә биләр. Мүәллиф русча *сирота* «јетим» сөзүнүн вахтилә «јетимлик» мә’насында ишләндијини гејд едир (мүг. ет: *слепота* «корлуг», *темнота* «гаранлыг»[16]). Еjни мәсәләјә о, башга бир әсәриндә дә тохунмушдур: «бир сыра дилләрдә еjни мә’налар бир-бириндән асылы олмајараг еjни јолла әмәлә кәлир. Мәсәлән, бир чох конкрет-фәрди адлар, гисмән дә номина акентисләр, әшјаларын хүсусијјәтини билдирән адлардан, јахуд номина актионисләрдән ахырынчыларда инкишаф едән топлулуг мә’налары васитәсилә әмәлә кәлмишдир».[17]

М. М. Покровски семасиоложи тәдгигат үчүн морфоложи категоријаларын өјрәнилмәсинин хүсуси әһәмијјәти олдуғуну гејд едир. О јазыр: «Семасиолокија илә бизим мәшғәләләримиз морфоложи категоријаларын өјрәнилмәсиндән башламышдыр. Бу саһәдә ассосиасија вә аналокијанын күчү о гәдәр ачыг-ашкардыр ки, һеч бир шүбһә доғурмур. Бизим сәләфләримиз исә ајры-ајры сөзләр үзәриндә ишләмишләр, она көрә дә онлар аналокија вә ассосиасија принсипләриндән болбол истифадә етмәјә манечилик төрәдән мүхтәлиф чәтинликләрлә гаршылашмалы олмушлар».[18] Башга бир мәгаләсиндә мүәллиф морфоложи категоријаларын семасиолокијасы илә мәшғул олмасыны өзүнүн «үмумијјәтлә дилин психоложи мәсәләләринин ваһид олмасыны мүәјјән етмәк» нијјәтилә изаһ едир вә көстәрир ки, «бу мүлаһизә семасиоложи әдәбијјатда јохдур»[19].

[15] М. М. Покровский. «Семасиологические исследования в области древних языков», сәһ. 28.

[16] М. М. Покровский. О методах семасиологии, сәһ. 27.

[17] М. М. Покровский. Семасиологические исследования в области древних языков, сәһ. 13.

[18] Јенә орада, сәһ. 28.

[19] М. Покровский. Несколько вопросов из области семасиологии, «Филологическое обозрение», т. XII, отд. I, сәһ. 65. Һәмчинин бах: М. М. Покровский. Семасиологические исследования в области древних языков, сәһ. 1.

М. М. Покровски семасиоложи тәдгигатларын морфолокијанын тәдгиги үчүн мүстәсна әһәмијјәти олдуғуну гејд едир. «Үмумијјәтлә, семасиолокија мөһкәм зәмин үзәриндә дајанмајынча морфоложи категоријаларын мүнтәзәм өјрәнилмәси вахты чатмамыш бир иш олачагдыр».[20]

Мүәллиф семасиолокијанын синтаксисә мүнасибәти мәсәләсиндән данышаркән гејд едир ки, «семасиоложи тәдгигатлар бүтүн, јахуд истәнилән дилләр үчүн јарајан бир сыра синтактик ганунларын кәшф едилмәсинә кәтириб чыхармалыдыр».[21]

М. М. Покровскини дүшүндүрән бүтүн бу мәсәләләр индинин өзүндә белә өз актуаллығыны итирмәмишдир. Әсримизин отузунчу илләринин әввәлләриндә семасиолокијанын истигамәтиндә мүһүм дәјишикликләр нәзәрә чарпыр: тәсвири вә структурал тәдгигат методлары өн плана чыхыр. Мә'на дәјишмәләринин ән'әнәви тәдгигиндән бирдәфәлик әл чәкмәсәләр дә, о, арха плана кечир. Истигамәтин бу чүр дәјишмәси семантик универсаллыглар ахтарышына сәбәб олмушдур. Семасиологларын нәзәр-диггәтини даһа чох үмуми сәчијјәли синхрон һадисәләр вә луғәтин структуруну мүәјјән едән принсипләр чәлб едир. Бу дөврдә семантик проблемләр јалныз сөзләр сәвијјәсиндә дејил, даһа ашағы сәвијјәдә—бағлы (әлагәли) морфемләр сәвијјәсиндә вә даһа јүксәк сәвијјәдә—сөз бирләшмәләри вә онларын комбинасијалары сәвијјәсиндә мејдана чыхыр.[22]

Структурал семасиолокија, бир тәрәфдән, ән'әнәви семасиолокија, дикәр тәрәфдән исә, Сөсүрүн дил консепсијасынын наилијјәтләриндән бәһрәләнмишдир. Ән'әнәви семасиолокија мә'наны дил фәалијјәтинин мәһсулу кими көтүрмүрдү. Структурал семасиолокија үчүнсә мүхтәлиф лингвистик мә'налары кениш мә'нада дил фәалијјәтинин нәтичәси кими баша дүшмәк сәчијјәвидир. Бу тәфәккүр тәрзи, дил материалларына бу чүр јанашма Ф. де Сөсүрдән кәлир. Она көрә дә, дилчилик саһәсиндә бөјүк бир чәрәјанын илк мәнбәји кими Сөсүр јарадычылығындан бир гәдәр тәфәррүаты илә бәһс етмәк лазым кәлир.

Структурал семасиолокија үчүн Сөсүрүн үмуми дил консепсијасы фундаментал әһәмијјәтә маликдир. О, дилә мәхсус олан ганунаујғунлугларын һеч нәјә иснад етмәдән, јалныз дилин өзүндән чыхыш едәрәк мүәјјәнләшдирилмәсини мүмкүн һесаб едир: «Дил јалныз вә јалныз өзүнүн конкрет ваһидләринин гаршылашдырылмасына әсасланан бир системдир».[23] Сөсүр дил ишарәсинин тәркиби, онун анлајыш вә сәс тәрәфләринин гаршылыглы мүнасибәти, дил ишарәсинин мүвафиг систем дахилиндә позитив бир ваһид кими дәјәр әлдә етмәси мәсәләләрини нәзәрдән кечирир. Дил системи өзүнә бәрабәр (өзүнүн ејни) олан үнсүрләрин бир-бириндән фәргләнмәси вә бу фәргә әсасланан вәһдәти үзәриндә гурулмушдур. «Бүтүн лингвистик механизм јалныз вә јалныз ејнијјәт вә фәргләнмәләр әтрафында дөвр едир, һәм дә икинчиләр биринчиләрин әкс тәрәфидир (үзүдүр)»[24]. Сөсүр бурадан дәјәр анлајышына кәлиб чыхыр. О көстәрир ки, дилдә ејнијјәт анлајышы дәјәр анлајышы илә говушур вә бу, бүтүн семиоложи системләрә аиддир.[25] «Дил ваһиди мүрәккәб бир һадисә олуб, јалныз һәмин мүрәккәблији сахладығы мүддәтдә белә бир ваһид һесаб едилә биләр; ајры-ајрылыгда онун нә сәс, нә дә мә'на тәрәфи ону дил факты етмир. Нә фикирләрин маддиләшмәси вар, нә дә сәсләрин чана кәлмәси, һәр шеј бир нөв һәмин әсрарлы һадисәјә кедиб чыхыр ки, «фикир-сәс» парчаланмалар (бөлүнмәләр, бөлкүләр) олмасыны тәләб едир вә дил ики формасыз күтлә арасында һәрәкәт едәрәк өз ваһидләрини ишләјиб һазырлајыр».[26]

---

[20] М. М. Покровский. Семасиологические исследования в области древних языков, сәһ. IV.

[21] М. М. Покровский. О методах семасиологии, сәһ. 27; һәмчинин бах: М. М. Покровский. Семасиологические исследования в области древних языков, сәһ. 20: «Синтактик бирләшмәләр вә онларын сөзләрин мә'наларынын дәјишмәсинә тә'сири».

[22] Ст. Ульманн. Семантические универсалии, — «Новое в лингвистике», V, М., 1970, сәһ. 252.

[23] Фердинанд де Сессюр. Курс общей лингвистики. М.—Л., 1933, сәһ. 103.

[24] Јенә орада, сәһ. 109.

[25] Јенә орада, сәһ. 111.

[26] Јенә орада, сәһ. 112.

Сөзүн семантикасы садә бир шеј олмајыб, онун тәркиб һиссәләринин бир-биринә мүнасибәти вә онларын вәһдәтинин бир ваһид шәклиндә дилин башга ваһидләри илә мүнасибәти илә мүәјјән едилир.[27] Һәр ики мүнасибәт дил ваһидиндә бирләшәрәк онун дил системиндәки дәјәрини мүәјјәнләшдирир. Сөзүн мәзмуну дилдәнхарич реаллығын ишә чәлб едилмәси илә тә'јин едилир. Сөз системә дахил оларкән мә'на илә јанашы дәјәрә дә јијәләнир, бу исә онун әһатәси илә мүәјјән олунур.[28]

Сөсүрә көрә, дил ваһидинин ифадә етдији анлајышлар дилдән әввәл мөвчуд олмајыб, мәһз дил системинин мәһсулудур. «Әкәр сөзләр ирәличәдән верилмиш анлајышларын ифадәсинә хидмәт етсәјдиләр, онда онларын һәр бири истәнилән дилдә өзүнүн дәгиг гаршылығыны тапарды. Демәли, бүтүн һалларда биз ирәличәдән верилмиш идејалар әвәзинә системин өзүндән төрәјән дәјәри мүшаһидә едирик. Анлајыш мә'наны тәмсил едир, лакин [. . .] бу анлајышда илкин һеч нә јохдур. О, јалныз өзүнүн ејни гәбилдән олан башга дәјәрләрлә гаршылыглы мүнасибәтләри илә мүәјјән едилән дәјәрдир вә онларсыз мөвчуд олмазды».[29]

Дил ишарәсинин һәр ики тәрәфи бир-бириндән өтрү фәргләндиричи әламәт вәзифәсини көрүр. Мүәјјән мәзмун мүвафиг сәс бирләшмәсиндә өз тәзаһүрүнү тапдығы кими, мүәјјән сәс комплекси мүвафиг идејаны доғурмасы илә мараглыдыр. «Дилдә анлајыш сәс субстансијасынын кејфијјәти, мүәјјән сәсләнмә исә анлајышын кејфијјәтидир»[30].

Бурадан белә бир нәтичә чыхыр ки, семасиолокија мә'на һаггында елм олса да, о јалныз мә'наларла мәшғул ола билмәз. Биз мә'налардан јалныз о заман даныша биләрик ки, онлар бу вә ја башга шәкилдә, бу вә ја башга формада өз тәзаһүрүнү тапмыш олсун.

Ән'әнәви семасиолокија илә мүгајисәдә структурал семантиканын проблемләри һәм сајча, һәм дә санбалча артмышдыр.

Бир сыра проблемләр ән'әнәви семасиолокијадан синхроник семантика саһәсинә кечмишдир. Ст. Улманн

[27] Ф.-де Сөсүр. Көстәрилән әсәри, сәһ. 114.
[28] Јенә орада, сәһ. 115.
[29] Јенә орада, сәһ. 116.
[30] Јенә орада, сәһ. 105.

көстәрир ки, дескриптив метод тәтбиг едән синхроник семантика һәр сөзүн мә'насы вә онун мәзмун (мә'на) тутуму илә, һәмчинин омонимлик, синонимлик, чохмә'налылыг, емосионал ортаглы мә'налылыг, ономатопоја, хүсуси вә үмуми адларын фәрги [. . .] проблемләри илә мәшғул олур. Синхроник семантиканын идеал мәгсәди чарпазлашыб синхроник систем әмәлә кәтирән ассосиасијалары ашкар етмәкдир.[31] Мүәллиф диахроник семантиканын вәзифәләри мәсәләсинә дә тохунур вә көстәрир ки, о, системин һәр бир үнсүрүнүн семантик сәләфини өјрәнир. Мәсәлән, диахроник семантика омонимләрлә мәшғул олурса, бу вәзијјәтин конверкент фонетик инкишафмы, јохса мә'нанын диверкент инкишафымы јолу илә әмәлә кәлдијини мүәјјәнләшдирмәјә чалышыр.[32]

Мүасир семасиолокијанынән сәчијјәви хүсусијјәтләриндән бири онун мүвафиг материалы семантик саһәләр, семантик груплар үзрә тәдгиг етмәсиндәдир. Дилин лексик системи ејни шәкилдә тәшкил олунмамышдыр вә белә бир вәзијјәт мүхтәлиф саһәләрин тәдгиги заманы мүхтәлиф методларын ишләниб һазырланмасыны тәләб едир.

Ст. Улманн дилин лексикасынын истәр елементләринин сајы, истәрсә дә тәшкилатына көрә гејри-мүәјјән олдуғуну гејд едир. О көстәрир ки, лексик мә'налар мүнтәзәм чәркәләр әмәлә кәтирмир. Лексик-грамматик парадигманын бу вә ја дикәр үзвләринин варлығы адәтән онун башга үзвләрин мөвчуд олуб-олмадығыны күман етмәјә әсас вермир. Гоһумлуг терминләринин әмәлә кәтирдији семантик чәһәтдән симметрик чәркәләр гејри-терминоложи лексикада чох надир шејдир.[33]

Мүәллиф семантик саһәләри ашағыдакы шәкилдә мүәјјән едир. Семантик саһәләр мүрәккәб дахили тәшкилата малик бир бүтөв әмәлә кәтирән анлајыш саһәләридир ки, гаршылыглы шәкилдә бир-биринин зиддини тәшкил едән ајры-ајры үнсүрләрдән ибарәтдир.[34]

[31] St. U l l m a n n. Languge and meaning.— „Word". vol. 2, 1946, сәһ. 123—124.
[32] Јенә орада.
[33] Ст. У л ь м а н н. Дескриптивная семантика и лингвистическая типология. «Новое в лингвистике», II, М., 1962, сәһ. 21.
[34] Ст. У л ь м а н н. Семантические универсалии. «Новое в лингвистике», V, М., 1970, сәһ. 288.

Мүасир семасиолокијанын мәшғул олдуғу проблемләр олдугча кенишдир. Бура дил ишарәләринин структурунун өјрәнилмәси, мәтнин әмәлә кәлмәсиндә иштирак едән семиотик просесләр, семантик-грамматик универсаллыглар вә с. кими мәсәләләр дахилдир. Мүвафиг тәдгигат тәчрүбәсиндә ики мүһүм тәмајүлә раст кәлмәк олур. Бунлардан бири емпирик фактлара, данышанларын изаһетмә габилијјәтләринә марагдыр.[35]

С. Абраһам вә Ф. Кифер бу чүр ифрат емпиризми, чүмләләрә мараг көстәрмәји онунла изаһ едирләр ки, бир тәрәфдән, формал семантика өзүнүн бүтүн проблемләрини јалныз чүмләләр үзәриндә һәлл етмишдир, о бири тәрәфдән исә, чүмләләрин грамматикасы дилин башга ваһидләринин грамматикасындан јахшы ишләнмишдир. Бундан башга, семантик нәзәријјәдә гаршыја чыхан вәзифәләр башга ваһидләрә нисбәтән чүмләдә даһа ајдын шәкилдә нәзәрдән кечирилиб дәрк олуна биләр.[36] Икинчи тәмајүл кениш үмумиләшдирмәләрә, семантик-грамматик паралеллик вә универсаллыглара марагла сәчијјәләнир.[37]

У. Вејнрејх көстәрир ки, «дилин семантик нәзәријјәсинин вәзифәси чүмләнин мә'насынын, онун тәркиб һиссәләринин там мүәјјән едилмиш мә'наларындан нә јолла төрәмәсини изаһ етмәкдир».

Дилә структур мүнасибәтин мејдана чыхдығы вахтдан бәри семасиолокијанын мараг даирәси хејли кенишләнмишдир. Мә'лумдур ки, Сөсүр дил ваһидләринин мә'насынын онун башга (ејни сәвијјәли) ваһидләр системиндә тутдуғу јерлә, башга сөзлә, мүнасибәтләр јығымы илә мүәјјәнләшдијини гәбул едирди. Мүасир тәдгигатчыдан өтрү белә бир јанашма артыг ганеедичи дејил. У. Вејнрејх бу барәдә јазыр: луғәтдә бир сөзүн мә'насынын һәмин луғәтдәки башга сөзләрин мә'налары илә нечә мүәјјәнләшдијини баша дүшмәк, шүбһәсиз, мүһүмдүр. Лакин чүмләнин мә'насынын ајры-ајры сөзләрин мә'наларындан нә јолла тәшкил едилмәси һәлә дә нәзәрә алынмамышдыр. Дили тәшкил едән елементләр сонлу (лексикон) вә сонсуз (грамматика) олмаг үзрә бөлүнүрсә, семантиканын јалныз луғәти нәзәрдән кечирдијини дүшүнмәјә әсас јохдур. Синтаксиссиз семантика олмамалыдыр. Кәләчәкдә семантик мүлаһизәләр сөзүн контексдәки давранышыны нәзәрә алмалыдыр. Семантик тәһлилин објектләри тәкчә тәшкиледичиләр (formative) силсиләси (зәнчири) дејил, әксинә, јахшы формалашмыш, гејри-мүәјјән олуб-олмамасына фәрг гојулмадан мүкәммәл батини структурлар олмалыдыр.[38].

Семантик тәһлилдә батини структур мәсәләләринин сәтһи структур мәсәләләриндән ајырд едилмәси мүасир лингвистик семантика елми гаршысында бир зәрурәт кими дајанмышдыр.

Лингвистик синхроник семантика өзүнүн бир сыра принсипләрини ишләјиб һазырламышдыр. Бунлар ашағыдакылардыр:

Дублирә етмәк принсипи. Семантик ваһидләрин гурулушу һеч олмаса өзүнүн әсас чизкиләриндә персептив (дујулан, гавранылан) аләмин фрагментләринин гурулушуну тәкрар едир. Бу принсип референтин тәһлилинә әсасән семантик әламәтләрин мүәјјәнләшдирилмәсини нәзәрдә тутур. Ондан даһа чох тәркиби тәһлил заманы истифадә едирләр.

Ихтисар принсипи (јахуд **Потебнја принсипи).** Бу принсипә көрә, семантик ваһидләр дујулан (персептив) аләмин фрагментләриндә олан бүтүн мә'луматы вермирләр.

Һолт принсипи. Мүәјјән ишарәнин мәзмун планына дахил олан семантик тәркибләрин сајы һәмин ишарәләрин иштирак етдији гаршылашдырмалар јығыны илә мүәјјәнләшир.

Семантик саһәләр принсипи. Мүрәккәб семантик ваһидләр семантик охшарлыг әсасында хүсуси, коллектив ваһидләрдә—парадигматик мүнасибәт саһәси (Трир саһәси) вә синтагматик мүнасибәтләр саһәси (Портсиг саһәси) олмаг үзрә груплашырлар.

Дискретлик принсипи. Семантик ваһидләр (хүсусән елементар ваһидләр) дискрет олараг тәсвир едилә биләрләр.

[35] Бах: J. J. Katz. J. A. Kvefer. The structure of a Semantic Theory, „Language“ vol. 39, №2, 1963, сәһ. 176.

[36] Бах: S. Abraham, F. Kvefer. A Theory of structural Semantics. The Hague Paris 1966, сәһ. 8.

[37] Бах: У. Вейнрейх. О семантической структуре языка. «Новое в лингвистике», V, М., 1970, сәһ. 166—167; јенә онун: Explorations in Semantic Theory, The Hague-Paris, 1972, сәһ 49—65.

[38] У. Вејнрејх. Көстәрилән әсәри, сәһ. 112, 113, 116.

Ишарә функсијасы принсипи. Дилдә ишарә функсијасынын гаршылыглы ејнимә'налылығынын позулмасы, јә'ни чохмә'налылыг (синонимлик) вә әксмә'налылыг долајысы илә дил гурулушунун аналитизм вә синтетизм, јә'ни ишарәнин нисби мотивләшмәсинин дәрәчәси кими хүсусијјәти илә бағлыдыр.

Нишанланма принсипи. Чох вахт ики грамматик форманын *X* вә *У* гаршылашдырылмасы заманы онларын биринә (дејәк ки, *X*-ә) мүәјјән *A* категориал мә'насы бәркидилир (иснад верилир) (јә'ни $\frac{X}{A}$ ишарәси мөвчуд олур), башга форманын *(У)* исә *A* илә сабит әлагәси олмур $\frac{У}{A,\ \text{јахуд гејри-}A}$

Јајылма принсипи. Әкәр *X* вә *У* ики гаршы-гаршыја гојулмуш ишарәләрдирсә, онда *X* ишарәсинин *A* мә'насы ја *X* даирәсиндә чәмләшә биләр, ја да о, башга ишарәләрә *(W, Z)* јајыла биләр. Биринчи һалда дејирләр ки, *A* интенсивдир, икинчи һалда дејирләр ки, *A* екстенсивдир. Јајылма принсипинә көрә, гаршылашдырманын интенсив үзвү мәһдуд, екстенсив үзвү исә нисбәтән кениш бирләшә билмәк габилијјәтинә маликдир.

Изоморфизм принсипи. Ишарәләрин сәвијјәси илә дилин планларындан олан сәвијјәләр (јә'ни ифадә планы вә мәзмун планы) охшар шәкилдә тәшкил олунмушдур.

Бирдилли тәрчүмә принсипи. Семантик ваһидләрин бөлүнә билмәси сөзүн ејни дилин башга сөзләри васитәсилә тә'јин едилмәсинин гурулушунда (структура) тәзаһүр едир.

Семантемин нүвәси вә учғары принсипи. Семантемин (семләр јығыны) дахили гурулушу беләдир: нүвә адланан инвариант һиссә вә контекстдән асылы олуб, семантемин учғары адланан һиссә.

Семләрин јекчинс олмамасы принсипи (Грејмас принсипи). Елементар семләр (гисмән грамматик категоријалар) принсипчә јекчинс дејилдир—онларын бә'зиләринин хүсусијјәтләр (унар мүнасибәтләр) характери вардыр; мәсәлән, чанлылыг, чинс, сај; башгаларынын—ар мүнасибәтләри характери вардыр (бинар, тернар); мәнсубијјәт ијә вә аид олан әшјалары нәзәрдә тутур, јә'ни темә бир чох сөзләр чүтү мүвафиг кәлир ки, онлардан бири ијәни, о бири ијәләнмәк објектини ифадә едир; тә'сирлилик објект, һәрәкәт вә субјекти нәзәрдә

тутур; инструменталлыг (васитәлилик) аләт, субјект, һәрәкәт вә објекти нәзәрдә тутур вә с. Бундан башга, бир сыра категоријалар бирдән артыг тәсвир олунан ситуасија илә бағлыдыр. Мәсәлән, шәртилик, күзәшт, сәбәбијјәт категоријалары бу гәбилдәндир.[39]

Түрк дилләринин материаллары әсасында лексик-семантик проблемләрин гојулушу вә һәллинин тарихи чох дә гәдим дејил.

Мөвчуд түрколожи әдәбијјатда семасиоложи проблемләрә үч шәкилдә раст кәлмәк олур. Биринчиси, морфоложи тәдгигат әсәрләриндә гаршыја чыхан нитг һиссәләринин үмуми семантикасы[40] шәклиндә. Бу, дилчилијин ән гәдим мәсәләләриндән олмасына бахмајараг, өз елми әһәмијјәтини һәлә дә итирмәмишдир. Бу вә ја дикәр нитг һиссәсинин үмуми семантикасы һаггында анлајыша малик олмадан мүвафиг сөзләрин семантик тәдгиги илә мәшғул олмаг мүмкүн дејилдир. Белә ки, чохмә'налылыг, синонимлик, антонимлик кими семантик һадисәләр ејни грамматик категорија дахилиндә баш верир. Бундан әлавә, сөзүн бирләшмә имканы проблеминин мүхтәлиф аспектләрдә өјрәнилмәси көстәрмишдир ки, сөзүн валентлији һәр шејдән әввәл онун бу вә ја башга нитг һиссәсинә мәнсубијјәти илә мүәјјән олунур: сөзүн мүәјјән грамматик синфә мәнсубијјәти һәмин сөзүн там валент хүсусијјәтләр јығымыны гејдә алыр.[41]

Дилин семантик тәрәфи мүхтәлиф шәкилләрдә морфолокијада да, синтаксисдә дә тәзаһүр едир[42].

Бу, һәр шејдән әввәл, морфоложи категоријаларын ејни кениш семантик саһәдә өзүнү көстәрән систем әлагәләриндә баш вермәси вә сөзүн семантик хүсусијјәт-

[39] Д. Лекомцев. Принципы лингвистической синхронической семантики. «Проблемы семантики», М., 1974, сәh. 47—57.

[40] Бах: «Азәрбајчан дилинин грамматикасы», 1, 1960, §28, 31, 143, 144, 148, 200, 216, 269—270, 604—606 вә с.

[41] Б. М. Плискина. К исследованию валентностных свойств слова. — «Проблемы семасиологии и лингвистики», вып. I, ч. II, Рязань, 1973, сәh. 223. Һәмчинин бах: М. Д. Степанова. О внешней и внутренней валентности слова. «Иностранный язык в школе», № 3, 1967; В. А. Лебедев. Обязательная синтаксическая валентность английского существительного. (Авт. канд. дисс.), М., 1969.

[42] В. Севортян. Несколько замечаний к тюркологическим исследованиям по грамматике. «Советская тюркология», 1970, № 3, сәh. 8.

ләринин онун синтактик вәзифәләри (ишләнмәси) гаршысында мүәјјән мәһдудијјәтләр гојмасы илә бағлыдыр.

Түрк дилләри лексикасынын бир систем кими өјрәнилмәсинә әсримизин 60-чы илләриндән башланылмышдыр. «Түрк дилләри лексикасынын тарихи инкишафы»[43] китабында түрк сөзләри ашағыдакы мә'на груплары (тематик груплар) үзрә өјрәнилмишдир: гоһумлуг терминләри; ев һејванлары вә вәһши һејванларын адлары; сифәтләр; һәрәкәт фе'лләри; һисси гаврама фе'лләри. Әсәрдә үмуми семантикасына көрә мүәјјән групларда чәмләнмиш сөзләр чәрчивәсиндә инкишафын ганунаујғунлуглары ашкар едилмишдир. Мә'лум олмушдур ки, сөзләрин нәзәрдән кечирилән дәрәчәләринин (разряд) һәр биринин мә'на инкишафынын өз хүсусијјәт вә имканлары вардыр.[44] Гоһумлуг терминләринин әксәријјәтинин семантик инкишафы тарихән үмуми, ајырдедилмәз, кениш мә'надан даһа чох конкрет мә'наја доғру кетмишдир. Мәсәлән, *әр 'киши', 'еркәк'>'әр'* вә с. Тәснифи гоһумлуг системинин анлајышларыны билдирән терминләрдә семантиканын даралмасы мүшаһидә олунур. Онлар кечмишдә киши вә гадын хәтти үзрә гоһумлар синфини билдирдикләри һалда, сонралар бу синфә дахил олан мүәјјән гоһуму билдирмәјә башламышлар. Тәснифи гоһумлуг системинин арадан чыхмасы илә әлагәдар олараг бә'зи терминләр тәснифи чизкиләрини итирир вә онларын семантикасы кенишләнир.[45] Түрк дилләриндә һәрәкәт фе'лләри мүәјјән семантик әламәтләрә көрә ики бөјүк група бөлүнүр: 1) үмуми мә'налы фе'лләр; 2) хүсуси мә'налы фе'лләр.

Биринчи група мә'нача бир-биринин әксини тәшкил едән вә ифадә етдикләри һәрәкәтин истигамәтинә көрә фәргләнән дөрд чүт дахилдир. Икинчи група һәрәкәтин тәрзини, һәрәкәтдә манеәни дәф етмәји, һәрәкәтин сүр'әтини билдирән фе'лләр дахилдир. Һәр ики групун семантикасы мә'нанын үмумидән хүсусијә инкишафыны нүмајиш етдирир.[46] Һисси гаврама фе'лләринин әсас фәргләндиричи хүсусијјәти онларын субјектив шәкилдә гејдә көтүрүлмүш һисси гавраjышы ифадә етмәсидир.[47]

[43] «Историческое развитие лексики тюркских языков», М., 1961.
[44] Јенә орада, сәһ. 4.
[45] Јенә орада, сәһ. 77—78.
[46] Јенә орада, сәһ. 291.
[47] Јенә орада, сәһ. 295.

Нитг фе'лләринин мәзмуну бу мәзмунун структуруну да мүәјјән едир. Белә ки, мәзмунларында дахили нитг објекти олан нитг фе'лләринин әксәр һиссәси ад вә көмәкчи фе'лин бирләшмәсиндән әмәлә кәлир.[48] Әсәрдә лексик вә грамматик категоријаларын мүнасибәти мәсәләси илә әлагәдар олараг көстәрилир ки, грамматик категоријалар анлајышы әсасын конкрет лексик мәзмуну илә гырылмаз шәкилдә бағлыдыр. Она көрә дә грамматик категоријаларын тәһлили онларла гаршылыглы тә'сирдә олан мүвафиг мәзмундан сәрф-нәзәр едә билмәз. Грамматик категоријалар лексика илә шәртләнир вә онларын јајылмасынын мәһдудлуғу бунунла бағлыдыр.[49]

Дилин луғәт тәркибинин лексиколожи вә семасиоложи тәдгиги системли јанашма тәләб етдијиндән мүвафиг үмуми түрколожи әсәрләрә тәсадүф олунмур.* Ајры-ајры түрк дилләринин лексиколожи тәдгигинә һәср едилмиш әсәрләрдә лексиколокија илә семасиолокијанын бир-бириндән фәргләндирилмәси тәшәббүсүнә дә раст кәлмәк олур.[50]

Белә әсәрләрдә адәтән семантика (семасиолокија) вә онун вәзифәләри, мәфһум вә мә'нанын гаршылыглы мүнасибәти, бә'зи семантик һадисәләрин (чохмә'налылыг, синонимлик, антонимлик вә һәтта омонимлик) маһијјәти һаггында илкин (елементар) мә'лумат верилир.

[48] Историческое развитие лексики тюркских языков, М., 1961, сәһ. 459.
[49] Јенә орада, сәһ. 320—321.
* Һ. В. Брандын «Түрк дилләринин луғәт тәркибинә даир тәдгигләр» әсәри бу барәдә истисна тәшкил едир. Мүәллиф чохмә'налылыг, мә'на дәјишмәләринин нөвләри, мә'нанын кенәлмәси, даралмасы, мә'на дәјишмәләринин тарихи, сосиал вә психоложи мотивләри, метафорик ифадә тәрзи, табу вә евфемизм, семантик универсаллыглар кими мәсәләләри нәзәрдән кечирир. (H. W. Brands. Studien zum wortbestant der Gurksprachen. Leiden, 1973, сәһ. 68—96)
[50] Ф. Камол. Узбек тили лексикасы. Тошкент, 1953; С. Чәфәров. Мүасир Азәрбајчан дилинин лексикасы, Бакы, 1958. (Әсәрин 1971-чи ил нәшри «Мүасир Азәрбајчан дили (лексика)» адланыр); Г. Г. Мусабаев. Современный казахский язык (I, лексика), Алма-Ата, 1959; Б. М. Юнусалиев. Киргизская лексикология, I, Фрунзе, 1959; А. Кайдаров, Ғ. Сәдвакасов, Т. Талыбов. Һазырки заман уйғур тили (I, лексика вә фонетика), Алмута, 1963; О. Орузбаева. Словообразование в киргизском языке, Фрунзе, 1964; «Современный татарский литературный язык», М., 1969, Г. Бағыров. Азәрбајчан дилиндә фе'лләрин лексик-семантик инкишафы, Бакы, 1971.

С. Ҹәфәров «Мүасир Азәрбајҹан дилинин лексикасы» әсәриндә јазыр: «Һәр һансы бир дили јахшы вә дәриндән тәдгиг етмәк үчүн онун бир-бириндән фәргләнән бу вә ја дикәр саһәсини ајрылыгда көтүрүб өјрәнмәк лазымдыр».[51] Бу принсип семасиоложи проблемләрә тәтбигән дә дүзкүндүр. Түрк дилләри материаллары әсасында сон вахтлар јазылмыш әсәрләрин мүәллифләри мәһз бу јолла кетмишләр,[52] јә'ни онлар даһа дар мөвзулара киришмәк һесабына тәдгигатда даһа чох дәринлијә наил олмушлар.

С. Қ. Қенесбајев бүтүн бир лексик-семантик ваһид кими көтүрүлән сөз вә јахуд ифадәнин тарихи-кенетик ҹәһәтдән илкин, әсас мә'нaja малик олдуғу фикриндәдир. Мүәллифә көрә, мәһз бу мә'на данышан вә динләјән тәрәфиндән ејни ҹүр баша дүшүлүб, нәсилдән-нәслә өтүрүлүр. Сөз башга сөзләрлә әлагәјә кирәрәк бир сыра төрәмә (мәҹази) мә'налар вә онларын чаларыны дүзәлдир.[53]

У. Т. Турсунов вә Н. Р. Рәҹәбов бу фикирдәдирләр ки, семантик бағлылыг семантик сәрбәстлик кими нисби әламәтдир. Јалныз лексик ҹәһәтдән там мә'налы сөзләрин сәрбәст мә'насы вардыр, сөз бу мә'нада бирдән чох сөзлә бирләшә биләр; онун контекстуал јығымынын там характери вардыр ки, бу мә'нанын ајырд

[51] С. Ҹәфәров. Көстәрилән әсәри, сәһ. 5.

[52] С. К. Кенесбаев. О смысловой характеристике слов (на материале казахского языка). «Вопросы казахского языкознания», Алма-Ата, 1959, сәһ. 5—15; «Тюркская лексикология и лексикография», М., 1971; А. Г. Алекперов. О системно-структурном подходе к лексической семантике. «Советская тюркология», 1974, № 2, сәһ. 13—25; Г. Г. Джафаров. Термины родства в семантической системе и грамматической структуре языка (на материале азербайджанского и русского языков), «Советская тюркология», 1974, № 3, сәһ. 19—31; А. Матгазиев. Семантическое изменение слов — внутренний фактор языка (на материале узбекского языка). «Советская тюркология», 1974, № 5, сәһ. 67—71; Г. И. Мәшәдијев. Заман зәрфләринин семантикасы, «Азәрбајҹан ССР ЕА Хәбәрләри», Әдәбијјат, дил вә инҹәсәнәт серијасы, 1976, № 4, сәһ. 88—94; Гүдрәт Ҹәфәров. Азәрбајҹан дили сајларынын семантик системи, «Азәрбајҹан ССР ЕА Хәбәрләри», Әдәбијјат, дил вә инҹәсәнәт серијасы, 1979, № 4, сәһ. 92—96; А. Қ. Алекперов. Лексическая семантика простых глаголов в современном азербайджанском языке (АДД), Баку, 1980.

[53] С. Қ. Қенесбајев. Көстәрилән әсәри, сәһ. 5. Муг. ет; А. Қайдаров вә башгалары. Көстәрилән әсәр, сәһ. 20—21.

едилмәсинә көмәк едир—јалныз белә һалларда сәрбәст мә'нaдан данышмаг олар.[54]

Н. Т. Голубева «Семантик бағлылығын дәрәҹәсинә көрә чохмә'налы фе'лин мә'наларынын характери барәсиндә» мәгаләсиндә белә бир фикир ирәли сүрүр ки, сөзләрин бағлылығы дәрәҹәси һәр шејдән әввәл онларын бирләшмәсинин семантик нәтиҹәси илә мүәјјән олунур. Мүвафиг нәтиҹә бирләшән сөзләрин мә'наларындан кејфијјәтҹә фәргләнән јени бир шејдирсә, биз мә'наларын там бирләшмәсиндән даныша биләрик. Бу, идиомларда баш верир вә бу ҹүр мә'налар идиоматик мә'налардыр. Семантик нәтиҹә бирләшмәнин тәркиб һиссәләринин мә'налары һаггында мүһакимә јүрүтмәјә имкан верирсә, һәмин мә'налар дилин лексик-семантик системинин малы олуб, тәҹрид олунмуш сөздә онун потенсиал мә'насы кими мөвҹуддур.[55]

А. Әләкбәровун «Лексик семантикаја систем-структур јанашма» адлы мәгаләсиндә нитгин илкин фәргләндирилмәсиндән асылы олараг лексемләрин парадигматик-синтагматик параметрләринин нәзәрә алынмасы шәртилә лексик семантикаја систем-структур јанашма диггәти ҹәлб едир. Мүәллиф көстәрир ки, «дил-нитг» бүтөв тәшкилатында систем вә стркутр анлајышлары мүһүм (мәркәзи) рол ојнајыр.

Г. Һ. Ҹәфәровун «Гоһумлуг терминләри дилин семантик системи вә грамматик гурулушунда» мәгаләсиндә семантик саһә «бир-бириндән негатив (инкари) шәкилдә фәргләнән вә бир-бири илә гаршылыглы шәкилдә бағлы олан анлајышларын вәһдәти» кими, семантик систем исә гаршылыглы шәкилдә бир-бирилә бағлы олан вә мүрәккәб дахили тәшкилата (мә'на, сәсләнмә) малик олан дил ваһидләринин вәһдәти кими мүәјјән едилир. Мәгаләнин әсас нәтиҹәләриндән бири будур ки, семантик тәдгигат үчүн грамматик вә сөздүзәлтмә тәһлили олдугҹа зәруридир.

А. Матгазыјев «Семантик дәјишилмә дилин дахили факторудур» мәгаләсиндә лексиканын инкишафы просесини ашағыдакы планда нәзәрдән кечирмәји лазым билир: 1) Лексиканын мадди инкишафы: а) јени сөз-

[54] У. Т. Турсунов, Н. Р. Раджабов. Из истории изучения омонимов в узбекском языке, «Тюркская лексикология и лексикография», сәһ. 95.

[55] «Тюркская лексикография и лексикология», сәһ .82.

ләрин мејдана кәлмәси; б) көһнә сөзләрин арадан чыхмасы; 2) Сөзләрин фонетик инкишафы; 3) Сөзләрин семантик инкишафы: а) мә'нанын кенәлмәси; б) мә'нанын даралмасы; в) мә'нанын башга чүр баша дүшүлмәси (переосмысление); г) мә'нанын ихтисаслашмасы (специализация); ғ) мә'нанын фәргләнмәси (дифференциация); 4) Сөзләрин функсионал инкишафы. Мәгаләдә өзбәк дилиндә бә'зи сөзләрин семантик дәјишмәси тарихи нәзәрдән кечирилир.

Г. Чәфәровун «Азәрбајчан дили сајларынын семантик системи» адлы мәгаләсиндә гапалы систем әмәлә кәтирән мигдар сајларынын семантик ардычыллығы гајдалары (силсиләвилик, дөврилик, үмуми вә мәһәлли семантик саһә вә башланғычлар), һәмин гајдаларын сајларын семантик вә синтактик мүнасибәтләриндә ролу мәсәләләри арашдырылмышдыр.

А. Әләкбәровун «Мүасир Азәрбајчан дилиндә садә фе'лләрин лексик семантикасы» адлы докторлуг диссертасијасында мүвафиг материаллар әсасында, мә'на, лексик семантика семиоложи моделләшдирмә методунун көмәји илә тәдгиг едилир.*

Бүтүн бу гәбилдән олан әсәрләрин мејдана кәлмәси кәләчәкдә түрк дилләри мүтәхәссисләриндән семасиоложи тәдгигатлар саһәсиндә бир чох наилијјәтләр көзләмәјә әсас верир.

«Мүасир Азәрбајчан дилинин семасиолокијасы» очеркләриндә семантик проблемләрдән јалныз бә'зиләри (сөзләр арасында бир сыра семантик вә ономасиоложи мүнасибәтләр ја'ни, синонимлик, антонимлик, омонимлик мәсәләләри, еләчә дә чохмә'налылыг һадисәси, сөзләр арасында мә'нача вә шәкилчә мүнасибәтләрин нөвләри) өјрәнилир.

Бу әсәрдә (очеркләрдә) семантик тәдгигатлар нитг һиссәләри үзрә апарылыр, бу исә мүасир семантик принсипләрдән биринә ујғун кәлир: семантик һадисәләр ајрыча көтүрүлмүш ваһидләрдә дејил, мүәјјән групплара мәнсуб олан ваһидләр арасында баш верир.

* Биз бу кириш очеркиндә чохмә'налылыг, синонимлик, омонимлик вә антонимлијин хүсуси вә тәтбиги мәсәләләринә һәср олунмуш әсәрләрә тохунмадыг. Һәмин әдәбијјат бу «Очерк»ин мүвафиг бөлмәләриндә өз әксини тапмышдыр. Еләчә дә ајры-ајры ифадәләр, морфемләр вә синтактик ваһидләрин семантикасына һәср едилмиш әсәрләр бизим мөвзудан кәнарда галдыглары үчүн бу хүласәјә дахил едилмәмишдир.

ЛЕКСИК СЕМАНТИКАНЫН БӘ'ЗИ МЕТОДОЛОЖИ МӘСӘЛӘЛӘРИ

Лексик мә'нанын систем-структур вә парадигматик-синтагматик чәһәтдән өјрәнилмәси вәзифәси әввәлчәдән бир сыра онтоложи вә методоложи мәсәләләрин мүзакирә олунмасыны тәләб едир. Ајдындыр ки, семасиолокијанын һәр һансы хүсуси проблеминин һәлли билаваситә тәдгигат објектинин тәбиәти илә шәртләшән мүһүм нәзәри мәсәләләрин бу вә ја башга чүр баша дүшүлмәсиндән асылыдыр. Мәсәлән, «полисемија-синонимија» кими мәркәзи семасиоложи проблем сөзүн дилдә ајрыча, мүстәгил лексик мә'насыны ајдынлашдырмадан һәлл едилә билмәз. Д. Н. Шмелјов јазыр ки, әслиндә һәр бир тәдгигатчы лексиканын бу вә ја дикәр саһәсини семантик чәһәтдән тәдгиг етмәјә башларкән, өзүнүн чыхыш нөгтәси кими көтүрүлмүш нәзәри мүддәаларыны вә методоложи принсипләрини әсасландырмаға мәчбурдур.[56] О бири тәрәфдән, лексик-семантик тәһлил заманы семиотик апарат да чәлб олунмалыдыр. В. А. Звегинтсев семиотиканы (ишарә һаггында үмуми нәзәријјәни) һәтта ичтимаи елмләрин ријазијјаты адландырыр[57]. Семиотиканын идрак нәзәријјәси илә әлагәләриндән исә А. Шафф вә К. Клаус, Л. О. Резников вә Л. А. Абрамјан өз китабларында этрафлы бәһс етмишләр (бу китаблар 60-чы илләрдә чапдан чыхмышдыр). Әлбәттә, лексик мә'наны мәнтиги, психоложи үсулларла тәдгиг етмәк һәлә һеч дә сырф дилчилик елминин вәзифәси сајылмамалыдыр, чүнки дилин гурулушу нә тәфәккүрүн ганунлары, нә дә нитг фәалијјәтидир: психолингвистика, сосиолингвистика кими саһәләр даһа чох «харичи» дилчилијә аиддир.

Дилчиликдә структурализм бу гәнаәтә кәлмишдир ки, дил системдир. Бурадан да мүасир дилчилијин «үмуми систем нәзәријјәсинә» гошулмасы мејли доғур. Мәсәлән, М. С. Гарајева белә һесаб едир ки, дилин системи вә онунла бағлы структуру анлајышлары һаггында зиддијјәтли фикирләр мүасир елмдә мүвафиг нәзәријјәнин лазымынча ишләнмәмәси илә әлагәдар олуб, бир нөв үмуми

[56] Д. Н. Шмелев. Проблемы семантического анализа лексики. М., 1973, сәһ. 8.

[57] Бах: В. А. Звегинцев. Язык и лингвистическая теория. М., 1973, сәһ. 215.

вәзијјәтин ин'икасыдыр[58]. Анчаг суал олуна биләр ки, белә бир нәзәријјәнин јаранмасы имканы нә дәрәчәдә реалдыр? Һәмин суала әсасландырылмыш чавабы И. В. Блауберг вә Е. Г. Јудинин әсәриндә тапмаг мүмкүндүр. Мүәллифләр јазырлар ки, систем јанашмасы (системный подход) јахын кәләчәкдә мәһз методоложи чәрәјан кими инкишаф едиб сөзүн әсл мә'насында нәзәријјәјә чеврилмәјәчәк (әлбәттә, бу, һеч дә онун әһәмијјәтини азалтмыр)[59].

Дил һәм дә ишарәләр системидир. Тәсадүфи дејил ки, «схем—норма—узус» (Л. Јелмслев), «систем—норма—нитг» (Ј. Косериу), «структур, субстансионал, коммуникатив сәвијјәләр» (М. Гарајева) вә б. к. бөлкүләр мәһз семиотик үчлүклә сәсләшир: синтактика—семантика—прагматика. Бунлардан синтактика илә семантика «дилә» ујғун кәлир, «нитгдә» исә үстәлик прагматика (тарихи, мәдәни, сосиоложи, психоложи вә с. екстралингвистик шәртләр) әлавә олунур. Кеорг Клаус белә һесаб едир ки, материалист идрак нәзәријјәси бахымындан дил ишарәси дөрд мүхтәлиф аспектдә сәчијјәләндирилә биләр: 1) структур-синтактик, 2) семантик, 3) сигматик, јә'ни әшјаны нишанлама, адландырма, 4) прагматик аспект (дилдән истифадә етмә, психоложи вә сосиоложи амилләр).[60] Көрүндүјү кими, бурада јенә дә һәм систем-структур (парадигматик-синтагматик), һәм семасиоложи-ономасиоложи, һәм дә психолингвистик-сосиолингвистик чәһәтләр нәзәрә алынмышдыр.

Мүасир дилчиликдә сәвијјә функсија, систем, структур кими әсас мәфһумлары ифадә едән терминләр чохмә'налыдыр. Сон илләрдә билаваситә дилчиликдә систем вә структур анлајышларына кениш тәдгигат әсәрләри һәср олунмушдур[61]. Амма јенә дә белә бир суал

[58] Бах: М. С. Караева. К конкретизации понятия «система языка». «Уч. зап. АПИ языков им. М. Ф. Ахундова», сер. XII, яз. и лит., 1972, № 2, сәһ. 37.

[59] И. В. Блауберг, Э. Г. Юдин. Становление и сущность системного подхода. Изд-во «Наука», М., 1973, сәһ. 91.

[60] Г. Клаус. Сила слова. М., 1967, сәһ. 13—17.

[61] А. С. Мельничук. Понятие системы и структуры языка в свете диалектического материализма. «Ленинизм и теоретические проблемы языкознания». М., 1970; В. М. Солнцев. Язык как системно-структурное образование. М., 1971; Г. П. Мельников. Системный подход в лингвистике. «Системные исследования», 1972,

гаршыја чыхыр ки, систем вә структур һаггында олан мүлаһизәләрдән һансыларыны үстүн тутмалыјыг? Мәсәлән, Бајрам Таһирбәјов әсасән Г. Мелников вә В. Солнтсевин гәбул етдикләри үмумелми консепсијаја гошулур. Һәмин консепсијанын даһа сәмәрәли олдуғуну сүбута јетирмәк мәгсәди илә мүәллиф Ф. Енкелсин «Анти-Дүринг» әсәриндән (бир нөв фәлсәфи дајаг кими) ашағыдакы ситаты кәтирир: «Биз тәбиәти, јахуд бәшәријјәтин тарихини, јахуд да бизим өз мә'нәви фәалијјәтимизи фикрән нәзәрдән кечирдикдә, әввәлчә гаршымыза сонсуз бир әлагә вә гаршылыглы тә'сирләрин гарышыб бирләшдији бир мәнзәрә чыхыр ки, бу мәнзәрәдә дә һеч бир шеј һәрәкәтсиз вә дәјишилмәз галмыр, һәр шеј һәрәкәт едир, дәјишилир, төрәјир вә јох олур[62]. Көрүндүјү кими, бурада материалист диалектиканын үмуми мәнзәрәси верилмишдир. Ф. Енкелсин өзү дә гејд едир ки, «дүнја һаггындакы бу ибтидаи, садәлөвһ... бахыш гәдим јунан фәлсәфәсинә хас иди вә буну илк дәфә Һераклит белә ајдын ифадә етмишди», «лакин бу бахыш бүтүн һадисәләр мәнзәрәсинин үмуми характерини дүзкүн гавраса да, һәмин мәнзәрәни тәшкил едән тәфәррүаты изаһ етмәк үчүн һәлә кифајәт дејилдир, биз исә, нә гәдәр ки, бу тәфәррүаты билмирик, үмуми мәнзәрә дә бизә ајдын дејилдир. Бу тәфәррүаты дәрк етмәк үчүн биз бунлары өз тәбии вә ја тарихи рабитәсиндән ајырыб һәр бирини ајрылыгда өз хассәләринә көрә тәдгиг етмәјә мәчбуруг»[63]. Б. Таһирбәјов исә бүтөв објекти систем, бүтөвүн бир-бири илә бағлы һиссәләрини елементләр, гаршылыглы әлагәләр шәбәкәсини дә системин структуру адландырараг, белә бир нәтичә чыхарыр ки, «систем», «елементләр» вә «структур» терминләрини мәһз бу чүр баша дүшмәк даһа сәмәрәли вә фајдалыдыр. Гәрибә бурасыдыр ки, структуру гејри-сабит вә дәјишкән әлагәләр һөрүјү кими көтүрән мүәллиф совет философларына, хүсусән В. И. Свидерски вә В. С. Тухтинә истинад едир. Һалбуки һәмин философларын әсәрләриндә, эксинә, сөһбәт сабит әлагәләр-

М., 1972, сәһ. 184—205; Общее языкознание (внутренняя структура языка), М., 1972. (Глава I: О понятиях языковой системы и структуры языка).

[62] Б. Г. Таирбеков. Еще раз о системе и структуре. «Уч. зап. АГУ им. С. М. Кирова», сер. яз. и лит., 1974, № 1, сәһ. 16.

[63] Ф. Енкелс. Анти-Дүринг. Бакы, 1967, сәһ. 16.

дән кедир[64]. Бизим философларымыз систем-структур принсипләрин гносеоложи вә методоложи әсасларыны дәриндән өјрәнмиш, диалектик материализмин мәзмун вә форма, кәмијјәт вә кејфијјәт, бүтөв вә онун һиссәләри вә б. к. категоријалары илә үзви әлагәдә тәдгиг етмишләр. Бунларын һамысынын әһәмијјәти шүбһәсиздир. Лакин әкәр биз ән мүһүм методоложи вәзифәдән вә үмдә систем-структур идејадан данышырыгса, онда мүтәхәссисләрин ардынча системин бүтөвлүјүнү (Блауберг) вә структурун инвариантлығыны (Овчинников) әсас амилләрдән сајмалыјыг. Н. Ф. Овчинников јазыр: «Структуру системин инвариант аспекти кими мүәјјәнләшдирәркән, биз хүсусилә гејд етмәк истәјирик ки, «структур» мәфһуму системин сабитлијини, мүһафизәсини, сахланмасыны ифадә едир»[65].

Һәгигәтән, дилин гурулушу өјрәниләркән, дил ваһидләринин ејнијјәти, сабитлији, инвариантлығы проблеми диггәт мәркәзиндә олур. Һәтта дилин тарихи инкишаф ганунаујғунлуглары тәдгиг едиләркән јенә дә тәкамүл просесләринин сабитләшмәси мәрһәләләрини мүәјјәнләшдирмә методоложи әһәмијјәт кәсб едир. Систем анлајышы мүәјјән заман вә мәкан чәрчивәсиндә мүмкүндүрсә, структур анлајышы мәһз өзүнүн сабитлијинә көрә заман вә мәкан мәһдудлуғундан азаддыр. Мәсәлән, фонемләр системи анчаг мүәјјән бир дилин синхрон вәзијјәтинә аид едилә биләр. Сөзүн морфоложи гурулушу исә бүтүн түрк дилләриндә тарихән ејни структур ганундан кәнара чыхмамышдыр. О ки галды мәсәләнин фәлсәфи әсасы, буну биз диалектиканын маһијјәтини, нүвәсини тәшкил едән үмуми вә башлыча ганунда көрүрүк: ваһид вә бүтөв просесин зиддијјәтли һиссәләрә парчаланмасы, экслликләрин гаршылыглы әлагә вә мүнасибәтләри[66].

Систем вә структурун бу вә ја дикәр тә'рифиндән

[64] Бах: В. И. Свидерский. О диалектике элементов и структуры в объективном мире и в познании. М., 1962, сәһ. 26; В. С. Тюхтин. Системно-структурный подход и специфика философского знания. «Вопросы философии», 1968, № 11, сәһ. 48.

[65] Н. Ф. Овчинников. Принципы сохранения. М., 1966, сәһ. 268.

[66] Бах: В. И. Ленин. К вопросу о диалектике. Полн. собр. соч., изд. 5-е, т. 29. Философские тетради. М., 1963, сәһ. 316—317.

асылы олмајараг, һәмин терминоложи анлајышларын дилчилик әсәрләриндә тәтбиг олунмасыны изләдикдә ајдын олур ки, адәтән «систем» мәфһуму ејничинсли дил ваһидләринин гаршылыглы мүнасибәтләрини, «структур» мәфһуму исә мүхтәлиф сәвијјәли үнсүрләрин мүрәккәб бүтөв дахилиндә тәзадлы әлагәләрини билдирир[67].

Лексемин мүәјјәнләшдирилмәсиндә мә'на вә мә'наландырма систем-структур ме'јарлардан тәчрид олунмуш шәкилдә дәрк едилмәз: сөзүн мә'насынын сырф дилчилик нөгтеји-нәзәриндән изаһында һәмин сөзүн синтактик вә лексик-семантик әлагәләрә кирмә имканлары мадди вә објектив ме'јар кими биринчи дәрәчәли әһәмијјәтә маликдир. Сөзүн мә'насыны, вәзифәсини, категориал мәзмунуну вә үмумијјәтлә, лексик-семантик вә грамматик чәһәтләринин вәһдәтиндән ибарәт олан тәбиәтини тәдгиг етмәк үчүн һәр шејдән әввәл синтагматикаја, јә'ни нитг ахынына, мәтнә, бирләшмә форма вә имканларына мурачиәт етмәк лазым кәлир. Мүасир дилчиликдә бу фикир мүхтәлиф структурал чәрәјанларын мә'на нәзәријјәси илә хүсуси мәшғул олан көркәмли нүмајәндәләри тәрәфиндән ирәли сүрүлүр. Доғрудан да, инсан фәалијјәтини экс етдириб она хидмәт едән дил бир аләт, бир васитә кими мәһз фәалијјәтдә өјрәнилмәлидир. Тәбии дил нитгдән кәнарда мөвчуд олмур. Үнсијјәт фикир мүбадиләсидир. Она көрә дә чүмләдән башлајараг мәтндә биз үнсијјәт васитәси олан дили тәрк едиб үнсијјәт фәалијјәти олан диләгәдәм гојуруг. Бу барәдә В. А. Звекинтсев јазыр ки, үнсијјәт заманы бизи марагландыран сөзләр вә онларын мә'налары дејил, фикирләрдир: нитг, үнсијјәт фәалијјәтиндә фикир чыхыш нөгтәсини тәшкил едир. Дилдән фәргли олараг, нитг чүмлә сәвијјәсиндә мәгсәдә јөнәлдилмиш вә ситуативдир. Мә'луматын баша дүшүлмәси үчүн нитгин ситуатив бағлылығы кәрәкдир.

[67] Мүгајисә ет: Н. Д. Арутюнова. О значимых единицах языка. «Исследования по общей теории грамматики». М., 1968, сәһ. 100; А. А. Уфимцева. Слово в лексико-семантической системе языка. М., 1968, сәһ. 91; П. С. Кузнецов. О языке и речи. «Вестник МГУ», 1961; сер. VII, № 4, сәһ. 60; Э. Бенвенист. Уровни лингвистического анализа. «Новое в лингвистике», вып. IV, М., 1965, сәһ. 443.

Бу ситуативлијә исә нитг актынын конкрет екстралингвистик шәраити, контекст, емосијалар вә с. ситуасијалар дахилдир[68].

СӨЗЛӘР АРАСЫНДА МӘ'НА ВӘ ШӘКИЛЧӘ МҮНАСИБӘТЛӘР

Сон илләр мә'наларын тәдгигиндә бир сыра јени истигамәтләр мејдана чыхмышдыр[69]. Бунунла јанашы семантик тәдгигатларын објектинә бахыш да хејли дәјишмишдир. Хүсусән, лексик мә'нанын семантика елминин јеканә објекти олмасы һаггында тәсәввүр арадан галдырылмышдыр[70].

Һазырда дилин лексик-семантик системи тәдгиг едиләркән парадигматик мүнасибәтләр арасындакы фәргләр ајдын шәкилдә көстәрилир вә ејни заманда һәмин мүнасибәтләр арасында әлагәләр мүәјјәнләшдирилир[71]. Мүасир лексик-семантик тәдгигатларда дәрин мәнтиги-семантик тәһлил апарылыр, мүәллифләр сөзләр арасындакы мүнасибәтләри ашкара чыхармаға вә мәнтиги чәһәтдән характеризә етмәјә мејл көстәрирләр[72].

Дилчиликдә сөзләр арасындакы мүнасибәтләрин тәснифаты башлыча олараг мә'на әсасында дејил, форма әсасында гурулур. Мәсәлән, һесаб едилир ки, чохмә'налы сөз бир дил ваһидини тәшкил едир. Әксинә, бир нечә ејни, јахуд јахын мә'налы сөз мүхтәлиф ваһидләр һесаб едилир. Һалбуки грамматик морфемләрин тәснифатында формаја дејил, мә'наја үстүнлүк верилир. О

[68] В. А. Звегинцев. Язык и лингвистическая теория, сәһ. 168, 178, 229, 238.

[69] Бах: Ю. Д. Апресян. Современные методы изучения значений и некоторые проблемы структурной лингвистики. Сб. «Проблемы структурной лингвистики». М., 1963.

[70] Белә ки, С. Улман лексик семантика илә јанашы синтактик семантиканы ајырмышдыр (S. Ullman. The Prinsiples of Semantics. Glasgow, 1957). «Комбинасија семантикасы» У. Вејнрејхин әсәриндә бәһс едилмишдир. У. Вейнрейх. О семантической структуре языка. Сб. «Новое в лингвистике», вып. V. М., 1970.

[71] Ю. С. Степанов. Методы и принципы современной лингвистики. М., 1975, сәһ. 28.

[72] А. А. Уфимцева. Слово в лексико-семантической системе языка. М., 1968; Д. Н. Шмелев. Проблемы семантического анализа лексики. М., 1973; М. В. Никитин. Лексическое значение в слове и словосочетании. Владимир, 1974 вә с.

ки галды омонимлик, бурада лексик ваһидләрин фәргләндирилмәсинин әсасыны мә'на тәшкил едир[73].

Лакин, көрүндүјү кими, сөзләр арасында бу вә ја дикәр семантик мүнасибәтләрин мүәјјәнләшдирилмәси һәр һалда ишарәләндирәнләрин гаршылыглы мүнасибәтләри илә сых бағлыдыр. Өзү дә һәмин семантик вә формал әлагәләр бир нечә илкин (елементар) мәнтиги мүнасибәтләрә чеврилә биләр.

Семасиолокијанын башлыча мөвзуларындан сајылан чохмә'налылыг, омонимлик вә синонимлик дил ишарәләринин мә'на вә шәкилчә мүхтәлиф мүнасибәтләринә әсасланан дил һадисәләри сырасына дахилдир. Ашағыда бу чүр мүнасибәтләрдән Азәрбајчан дилинин материалы әсасында бәһс олунур.

Гејд етмәк лазымдыр ки, «мә'на» ја «ишарәләнән» терманинин ишләнмәсиндә дил ишарәсинин дахили чәһәтинин јалныз лексик-семантик тәрәфи нәзәрдә тутулур. Лакин дилин һәр бир ишарәси онун синтактик тәрәфи, јә'ни һәмин ишарәнин башга ишарәләрлә бирләшмәсинин имканлары илә дә сәчијјәләнир[74]. Белә ки, *анла-* фе'ли вә *анлама* фе'ли исми мә'нача ејни сајылмалыдыр. Мүхтәлиф нитг һиссәләринә аид олан бу ишарәләр арасындакы фәрг онларын дахили чәһәтләринә шамил едилсә дә, семантик мәзмунун лексик тәрәфиндән дејил, анчаг грамматик тәрәфиндән ирәли кәлир.

Мәнтиги бахымдан һәм ишарәләндирәнләр, һәм дә ишарәләнәнләр арасында ашағыдакы дөрд мүнасибәт мүмкүндүр: дүз кәлмә, еһтива, кәсишмә (јахуд үмуми һиссәнин олмасы) вә үмуми һиссәнин олмамасы.

Һәмин мүнасибәтләрин һәр ики планда (ифадә вә мәзмун), мүхтәлиф бирләшмәләри сөзләр арасында мә'на вә шәкилчә әлагәләрин 17 мүхтәлиф нөвүнү мејдана чыхарыр[75].

Азәрбајчан дилиндә сөзләр арасында мә'на вә шәкилчә мүнасибәтләрин мүмкүн олан он једди нөвүнүн һамысы вардыр.

1. Сөзләр һәм мә'нача, һәм дә шәкилчә дүз кәлир. Бу нөвә сөздүзәлтмә конверсијасынын вариантларын-

[73] М. В. Никитин. Көстәрилән әсәри, сәһ. 12—13.

[74] Ишарәләрин дахили чәһәтиндәки үч тәрәфин (семантик, синтактика, прагматика) фәргләнмәси һаггында бах: Ch. Morris. Foundations of the Theory of Signs. Chicago, 1938, сәһ. 6—7.

[75] Бах: «Известия АН СССР», серия литературы и языка, 1968, т. XXVII, вып. 5, сәһ. 426—438.

дан бирини, даһа доғрусу, фе'л илә фе'ли исим әсасларынын шәкилчә ејнилијини көстәрмәк олар: *көч—көч, охуоху, јарыш—јарыш, көрүш—көрүш, вуруш—вуруш* вә с.

Јухарыда дедијимизин әсасында бу чүтләрдә үзвләрин ишарәләнәнләри дә ејнидир. Бурада парадигманын, јә'ни сөзүн әсасына бирләшә билән шәкилчиләрин јығынынын дәјишмәси сөздүзәлтмә васитәси кими чыхыш едир. Бундан әлавә, һәмин әсасын синтактик категоријалары, јә'ни нитг һиссәсинә мәнсубијјәти дәјишир.

2. Сөзләр шәкилчә дүз кәлир, онлардан биринин мә'-насы исә о бирисинин мә'насыны еһтива едир.

Бурада ики чүр һадисә көстәрмәк олар:

а) сөз әсасынын синтактик бирләшмә имканынын дәјишмәси васитәсилә баш верән семантик форма вә сөз јарадычылығы, мәсәлән: *гуртар-* (битмәк, ахыра чатмаг, тамамланмаг)—*гуртар-* (битирмәк, ахыра чатдырмаг, тамамламаг), *дәјиш-* (башгалашмаг, башга чүр олмаг)—*дәјиш-* (башгалашдырмаг, башга чүр етмәк).

Кәтирдијимиз мисалларда фе'л әсасы ејни заманда мүәјјән бир һәрәкәт вә һәмин һәрәкәтин ичбари јолла јеринә јетирилмәсини билдирир. Көрүндүјү кими, јухарыдакы тә'сирли вә тә'сирсиз фе'лләр арасында семантик фәрг анчаг тә'сирли фе'ли изаһ едән сөзүн тәркибиндә олан ичбар шәкилчиси илә билдирилир. Бу һадисәјә бир сыра фе'ли-исим әсаслар да аиддир: *ач—ач, ачы—ачы, гуру—гуру, дад—дад*[76].

б) чохмә'налылыға аид олан һадисәләрин мүәјјән бир групу, даһа доғрусу, метонимијанын бә'зи нөвләри.

Бу һалда сөзүн әсасы ејни заманда *«X»* вә *«X»* илә мүәјјән бир үсул васитәсилә әлагәләнәни билдирир;

[76] Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, мә'на вә шәкилчә әлагәләрин бу типи Азәрбајҹан дилинин анчаг илкин (көк) фе'л-ад әсасларыны әһатә едир. Һалбуки әввәлки әлагә (шәкилчә вә мә'нача там ејнилик) дүзәлтмә әсаслары үчүн сәчијјәвидир. Буну Е. В. Севортјанын кәтирдији фе'л-ад синкретизминә аид материаллар сүбут едир (бах: Э. В. Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. М., 1962, сәһ. 365—418). Һәрчәнд башга түрк дилләри вә бә'зи абидәләрин фактлары бу мәнзәрәни позур вә бүтөвлүкдә көк фе'лләр илә адлар үчүн әм'нанын ејнилији 22%, дүзәлтмә фе'лләр үчүн исә 44% тәшкил едир.

Көк фе'л-ад әсасларына нисбәтән дүзәлтмә әсасларын үмуми сајында мә'нача ејни вә шәкилчә дүз кәлән чүтләрин икигат арт-

мәсәлән: һәрәкәт вә онун објекти (тикмә), һәрәкәт вә онун нәтичәси (газма), материал вә һәмин материалдан һазырланмыш шејләр (гызыл) вә с.

3. Сөзләр шәкилчә дүз кәлир, онларын мә'налары исә кәсишир.

Мә'на вә шәкилчә мүнасибәтләрин бу нөвү дә чохмә'налылығын чох аз тәсадүф олунан һалларында өзүнү көстәрир; мәсәлән: *нефт* (јердән чыхарылан гара рәнкли јаначаг)—*нефт* (лампа үчүн ишләдилән ағ рәнкли јаначаг)[77].

4. Сөзләр шәкилчә дүз кәлир, амма онларын мә'налары арасында үмуми һиссә јохдур.

Бу һал ади омонимијаја аиддир, мәсәлән: *бал* (арыларын е'мал етдији ширин маддә)—*бал* (бөјүк рәгс кечәси), *гол* (инсан бәдәнинин үзвү)—*гол* (идман ојунларында ишләдилән термин), *биз* (1-чи шәхс әвәзлијинин чәми)—*биз* (чәкмәчиликдә ишләдилән аләт).

5. Ики дил ваһидинин мә'насы ејнидир, шәкилчә исә онлардан бири дикәрини еһтива едир.

Бурада ики чүр һал көстәрмәк олар:

а) лексик дублетләр: *меһрибанча—меһрибанчасына, дашгын—дашгынлыг, икирәнк—икирәнкли*;

б) синтактик деривасија: хүсусән фе'ли исимләр *(јохла—јохлама, анла—анлама, өп—өпүш, чых—чыхыш)*, адлардан дүзәлән (нисби) сифәтләр (*үслуб—үслуби, тарих—тарихи, ингилаб—ингилаби)*, сифәтләрдән дүзәлән зәрфләр *(ајры—ајрыча, меһрибан—меһрибанча, кизли—кизличә)*.

6) Ики сөздән бири дикәрини һәм мә'нача, һәм дә шәкилчә еһтива едир.

масы фе'ли сөз јарадычылығы инкишафынын үмуми схеминин чәрчивәсиндә изаһ едилә биләр.

Н. К. Дмитријевә көрә, фе'ли дүзәлтмәнин инкишафы ад вә фе'л әсасларынын шәкилчә дүз кәлмәсиндән шәкилчиләрин гошулмасына кедирди (бах: Е. В. Севортјан. Көстәрилән әсәри, сәһ. 362). Она көрә дә, әввәлләр синкретик көкләр арасындакы һәр бир әлагә еһтимал ки, синтактиканын дәјишилмәси васитәси илә ифадә едирдисә дә, сонралар исә шәкилчиләрин бирләшмәси тәдричән инкишаф етдикчә, ад вә фе'л әсаслары фәргләндикчә башлыча олараг елә чүтләрин синкретизми мүһафизә олунурду ки, онларын арасында ејнилијин семантик әлагәси мөвчуд иди. Бунлар «фе'л—фе'ли исим» чүтләридир.

[77] Бах: С. Ҹәфәров. Мүасир Азәрбајҹан дили. Лексика. Бакы, 1970, сәһ. 22.

Бу мүнасибәт ади сөзјарадычылығынын әксәр һалларыны әһатә едир, мәсәлән: *ат—атлы* (ата минмиш адам), *бағ—бағча* (кичик бағ), *буз—бузхана* (буз сахланылан јер) вә с.

7. Ики сөздән бири икинчисини шәкилчә еһтива едир, мә'нача исә она дахил олур. Бу һадисәјә «әкс јахуд мүхтәлиф истигамәтли сөздүзәлтмә» дејилир.

Азәрбајчан дилиндә әкс сөздүзәлтмәнин ашағыдакы вариантлары вардыр:

а) мәзмунунда каузатив (ичбар) мә'на олан фе'л әсаслары вә бунлардан мәчһул-гајыдыш шәкилчиләри илә төрәјән, ејни заманда һәмин мә'наны итирмиш фе'лләр; мәсәлән: *төк-—төкүл-, гапа-—гапан-, ајыр-—ајрыл-, јај-—јајыл-, сәп-—сәпил-, башла-—башлан-;*

б) физики кәмијјәтин сифәтдән дүзәлән ады вә «һәмин физики кәмијјәтин јүксәк дәрәчәси» мә'налы шәкилчә илкин сифәт; мәсәлән: *узунлуг-узун* (узунлуғу чох олан), *учалыг—уча* (-учалығы чох олан), *дәринлик—дәрин* (дәринлији чох олан);

в) адлардан дүзәлән «пешә», «елм», «бахышлар системи», «дин» мә'налы исим вә «һәмин пешәдә, елмдә мүтәхәссис олан», «һәмин динә е'тигад едән» мә'налы шәкилчә илкин исим; мәсәлән: *овчулуг—овчу, зәркәрлик—зәркәр, бајтарлыг—бајтар, мүсәлманчылыг—мүсәлман, либералчылыг—либерал;*

г) аддан дүзәлән «Х» мә'налы фе'л вә «Х» һәрәкәти ичра едән» мә'налы шәкилчә илкин исим; мәсәлән: *оғурла—оғру*.

Азәрбајчан дилиндә әсаслары һәрәкәтин ичрасыны билдирән дүзәлтмә фе'лләрин сајы чох аздыр[78]. Мүвафиг исимләрлә һәмин семантик мүнасибәтдә даһа чох мүрәккәб фе'лләр олур; мәсәлән: *пахыллыг ет—пахыл, авaралыг ет-—авара, бәләдчилик ет-—бәләдчи* вә с.

Бүтүн кәтирдијимиз мисалларда шәкилчә илкин олан исим мә'нача фе'лин ад һиссәсиндән даһа мүрәккәбдир[79].

[78] Е. В. Севортјан. Көстәрилән әсәри, сәһ. 50, 111.

[79] Е. В. Севортјан көстәрир ки, «бәләдчилик сөзүндә олан пешә, ихтисас мә'насы *бәләдчи* исминин семантикасындан ә[мә]лә кәлмишдир». (Бах: Э. В. Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. Опыт сравнительного исследования. М., 1966, сәһ. 36). Бу фикир тарихән дүздүр. Лакин синхроник планда бурада әкс мүнасибәт мөвчуддур.

ғ) Азәрбајчан дилиндә, үмумијјәтлә, фе'лләрин чоху илә мувафиг исимләр арасында әкс сөздүзәлтмә мүнасибәти вардыр. Бу мүнасибәтә адәтән адлардан дүзәлән фе'лләр илә онларын просес мә'налы әсаслары арасында тәсадүф олунур (мә'нанын синтактик тәрәфини дә нәзәрә алырыг); мәсәлән: *ишлә-—иш, банла-—бан, ојна-—ојун, никаһлан-—никаһ, овсунла-—овсун* вә с.

Фе'л илә һәрәкәт мә'налы исим арасында семантик төрәмәнин истигамәтини мүәјјәнләшдирмәк үчүн бә'зән инчә таһлил апарылмалыдыр. Биз дә бу фикрин тәрәфдарыјыг ки, «мә'нача фе'лләрдән дүзәлән һәрәкәт адларына елә исимләрин аид едилмәси мәгсәдәујғундур ки, онларын лексик мә'насы (јахуд лексик мә'наларын бири) фе'лин лексик мә'насына нисбәтән әлавә семантик үнсүрләрлә мүрәккәбләшдирилмәмиш олсун».[80]

Бир сыра һалларда фе'л мәншәли аддан дүзәлән фе'лин мә'насы илкин фе'лин семантикасы илә ејнијјәт тәшкил едир; мәсәлән: *гуч-—гучаг—гучагла-*[81]. Семантик төрәмәнин истигамәтинә аид мәсәлә һәмишә асанлыгла һәлл олунса да, ики чүтдән *(гуч-—гучаг* вә *гучагла—гучаг)* бири мүхтәлиф истигамәтли сөз јарадычылығынын нүмунәси олур. Чүнки бу чүтләрдә мә'нача ејни (фе'л—һәрәкәт мә'налы исим) вә шәкилчә мүхтәлиф мүнасибәтләр баш верир.

8. Ики дил ваһидиндән бири икинчисинә шәкилчә дахил олур, онларын мә'налары исә кәсишир.

Бу һадисәјә мисал олараг, бир тәрәфдән, фе'лин әмр шәкли вә о бири тәрәфдән, башга шәкилләрин формалары арасында мүнасибәтләри көстәрмәк олар: *бах* *«бах-*+әмр шәкли»—*бахыр «бах-*+индики заман», *јаз* *јаз-*+әмр шәкли»—*јазды «јаз-*+кечмиш заман», *оху* *«оху-*+әмр шәкли»—*охумалы «оху-*+вачиб шәкли»..

Бундан әлавә, Азәрбајчан әдәби дилиндә әрәб дилиндән алынма сөзләрдән ибарәт олан бир нечә чүтлүк ишләнир ки, онларын мә'наларының һәм үмуми һиссәјә, һәм дә фәргләндиричи тәрәфә маликдир: *мүәллим («мүәллим»*+«киши чинси»)— *мүәллимә («мүәллим»*+гадын чинси»); *мәһбуб («севкили»*+киши чинси») +*мәһ-*

[80] И. С. Улуханов. Отношение мотивации между глаголом и существительным со значением действия. «Вопросы языкознания», 1975, № 4, сәһ. 40.

[81] Бах: Э. В. Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. М., 1966, сәһ. 60.

бубә («севкили»+«гадын чинси»); *катиб («катиб»*+«киши чинси») —*катибә («катиб»*+«гадын чинси»).

Бурада биринчи сөз кишини, икинчи сөз исә гадыны билдирир.

9. Мә'нача бир-бири илә әлагәси олмајан сөзләрдән бири дикәринә шәкилчә дахил олур.

Бу һадисәјә сөздүзәлдичи идиома (фразеолокизм) дејилир; мәсәлән: *сев-—севин-, дур-—дурул-, сал-—салышдыр-, дон («палтар»)—донлуг («мааш»)* вә с.

Јухарыда көстәрилән чүтләрин үзвләри арасында мүәјјән әлагә, шүбһәсиз, данышан тәрәфиндән һисс олунса да, *севин-, дурул-, салышдыр-, донлуг* сөзләри сырф синхроник чәһәтдән мә'нача дүзәлтмә дејил, садә сөзләрдир. Буну хүсусән һәмин сөзләрин изаһында шәкилчә илкин сөздән истифадә олунмамасы көстәрир.

10. Сөзләр шәкилчә кәсишир, онларын мә'налары исә дүз кәлир.

Бунлар адәтән синоним шәкилчиләр васитәсилә әмәлә кәлән ејникөклү сөзләр олур. Һәмин һадисәјә башлыча олараг Азәрбајчан дилинин фе'ли сөздүзәлтмәсиндә тәсадүф олунур; мәсәлән: *кеји-—кејләш-, сәринләт-—сәринләшдир-, сакитлән-—сакитләш-, зирәклән-—зирәкләш-;* һәмчинин мүгајисә ет: *евчијәз—евчик, һәјасызлыгла—һәјасызчасына, илтифаткар—илтифатлы, гырмызымтыл—гырмызымтраг—гырмызытәһәр* вә с.

Лакин бу чүр чүтлүк үзвләри бә'зән бу вә ја дикәр дәрәчәдә мә'нача фәргләнир; мәсәлән: *раһатлан-—раһатлаш-, кишилән-—кишиләш-, сулуглан-—сулуглаш.* Белә мисаллары, көрүнүр, даһа чох паронимијаја аид етмәк олар.

11. Ики сөз шәкилчә кәсишир, мә'нача исә бир-бирини еһтива едир. Бу чүр мүнасибәтә ашағыдакы һадисәләр мисал ола биләр:

а) сөздүзәлдичи шәкилчиләр васитәсилә әмәлә кәлән антонимләр; мәсәлән: *ишыглы—ишыгсыз* (ишыглы олмајан), *тәрбијәли—тәрбијәсиз* (тәрбијәли олмајан).

б) -лан (-лаш) вә -лат шәкилчили ејникөклү фе'лләр; биринчи үзвләр «X» мә'наны, икинчи үзвләр исә «X-ы ичбари јолла ичра етмәк» мә'насыны ифадә едир; мәсәлән: *аловлан-—аловлат- (аловландыр-), асанлаш-—асанлат- (асанлашдыр-), кенишлән-—кенишләт- (кенишләндир-), дәринләр-—дәринләт- (дәринләшдир-);*

в) адлардан дүзәлән фе'л илә исимдән ибарәт олан

чүтләр; мәсәлән: *гримлә-—гримчи* («гримләјән адам»), *ојна-—ојунчу* («ојнајан адам»), *бетонла-—бетончу* («бетонлајан адам»), *күјлә-—күјчү* («күјләјән адам»);

г) «бахышлар системи» вә «һәмин бахышлар системинин тәрәфдары» мә'налы сөзләр дахил олан чүтләр; бу чүтләр рус дилиндән алынмыш бир чох сөзләри әһатә едир; мәсәлән: *марксизм—марксист, идеализм—идеалист.*

12. Дил ишарәләринин һәм мә'нача, һәм дә шәкилчә кәсишмәсинә ашағыдакы һалларда тәсадүф едилир:

а) дүзәлтмә сөзләрин ејни әсасдан әмәлә кәлмәси; мәсәлән: *бетончу—бетонлу, ајначы—ајналы;*

б) фе'л шәкли вә заманларынын әмәлә кәлмәсиндә; мәсәлән: *бахыр «бах-*+индики заман»—*бахачаг «бах-*+кәләчәк заман»—*бахмалы «бах-*+вачиблик».

13. Сөзләр шәкилчә кәсишир, мә'нача исә онларын бир-бири илә әлагәси јохдур.

Бу, дилчилик чәһәтдән о гәдәр дә мараглы олмајан көк морфемләринин омонимлијидир, мәсәлән: *көклү—көклүк, ләпәлә-—ләпәлән-, ганлы—ганмаз, газлы—газмачы, күллүк—күлүш.*

14. Дил ваһидләринин мә'нача ејнилији вә шәкилчә там фәрги.

Мә'на вә шәкилчә мүнасибәтләрин бу нөвү ади лексик синонимләри сәчијјәләндирир; мәсәлән: *гәшәнк—көзәл, арзу—хәјал, јени—тәзә* вә с.

15. Дил ваһидләри мә'нача бир-бирини еһтива едир, шәкилчә исә онларын бир-бирилә әлагәси јохдур.

Бу мүнасибәтдән адәтән супплетивизм ады алтында бәһс олунур. Һинд-Авропа дилләриндә раст кәлинән супплетив форма—дүзәлтмә (мүгајисә ет: алманча *sein «ол-»—bin «ол-*+индики заман+тәкин I шәхси») Азәрбајчан дилиндә гејд едилмәмишдир. Лакин бурада «сөздүзәлтмә супплетивизм» адлы бир һадисәјә тәсадүф олунур. Белә ки, *оху-—охучу, динлә-—динләјичи, јүклә-—јүкләјичи, бах-—бахычы, тәрбијә ет-—тәрбијәчи* ејникөклү фе'л илә мувафиг исимләр арасында «һәрәкәт»—«һәрәкәтин ичрачысы» семантик әлагәси баш верир. Охшар мүнасибәт *өјрәт—мүәллим, тик-—дәрзи, мүаличә ет—һәким* супплетив (мүхтәлиф көклү) чүтләриндә дә вардыр (мүгајисә ет: русча *стирать—прачка, красить (стену)—моляр).*

3*

Башга бир мисал көстәрмәк олар: мә'на—семасиолокија; шәкилчә «дүзкүн» әлагәләрә фонема—фонолокија, морфема—морфолокија, лексика—лексиколокија, диалект—диалектолокија вә с. мисал ола биләр.

16. Сөзләр мә'нача кәсишир, шәкилчә исә онларын арасында әлагә јохдур.

Бу да супплетивизм вариантларындан биридир. Азәрбајҹан дилиндә шәкилчә вә мә'нача әлагәләрин бу нөвү сон дәрәҹә аз мүшаһидә олунур. Еһтимал ки, бураја бә'зи ев һејванларынын еркәк вә балаларынын адларыны аид етмәк олар, мәсәлән: *тәнә «кечи+еркәк»—чәпиш «кечи+бала», гоч «гојун+еркәк»—гузу «гојун+бала»*.

17. Сөзләр нә шәкилчә, нә дә мә'нача кәсишир, онлар садәҹә олараг мүхтәлиф сөзләрдир (*ев—сонра, аҕ—сев-, дивар—кичик* вә с).

* * *

Сөзләр арасында јухарыда көстәрилән мә'нача вә шәкилчә әлагәләр әсасында Азәрбајҹан дилинин дүзәлтмә сөзләринин бә'зи груплары тәсниф едилә биләр.

Нүмунә үчүн ашағыда гајыдыш (-н) вә мәчһул (-л) шәкилчили дүзәлтмә фе'лләрин семантикасы тәдгиг олунур.

Һәр шејдән әввәл гејд етмәк лазымдыр ки, сырф синхроник планда -н шәкилчисинин гајыдыш нөвүн әламәти кими гијмәтләндирилмәси мәгсәдәујғун һесаб едилә билмәз. Һәмин шәкилчиләр арасында әлавә пајланма әлагәси вардыр. Онларын ишләнмәси ја фонетик шәраит, ја да илкин әсасын семантик инкишафынын тарихи илә мүәјјәнләшдирилир вә онларын һәр бири ән чох һәр ики нөв мә'насынын синкретик ифадә васитәси кими чыхыш едир. Анҹаг кәмијјәтҹә чүзи әсаслар истисна олунур: *дарт- (дартын-, дартыл-,), де- (дејин-, дејил-), дөј- (дөјүн-, дөјүл-), ју- (јујун-, јујул-), кеј- (кејин-, кејил-), сој- (сојун-, сојул-), сүрт- (сүртүн- сүртүл-), чырп- (чырпын-, чырпыл-)*.

Лакин дил материалы көстәрир ки, -н шәкилчисинин ишләнмәси фонетик шәраитлә бағлы дејилсә (јә'ни о, самитләрдән сонра раст кәлсә), онун мә'насы нөв сәчијјәси дејил, даһа чох сөздүзәлтмә сәчијјәсини дашыјыр.

Һәм -н, һәм дә -л шәкилчисини бирләшдирән башга әсаслар бу ики һалларын бириндә өз илк мә'насыны елә

дәјишир ки, илкин әсас илә дүзәлтмә сөзүнүн әлагәси анҹаг тарихи-семантик тәһлил нәтиҹәсиндә мүәјјәнләшдирилмиш олур; мәсәлән: *јај- (јајыл-, јајын-), чәк- (чәкил-, чәкин-), сев-(севил-, севин-), тәп-(тәпил-, тәпин-)* вә с. Хүсусән *јајын-* фе'линдә *јај-* әсасынын мүасир Азәрбајҹан дилиндә олмајан, лакин гәдим ујғур јазылы абидәләриндә гејдә алынан *«говмаг» > «гачмаг»* мә'на вә мәчазлашмыш «фикир дағылмаг» мә'насы сахланмышдыр[82].

Јухарыда дедикләримизә әсасән биз -н вә -л шәкилчили фе'лләрдән гајыдыш-пассив фе'лләрин үмуми бир синфинин ($V_{н,л}$) чәрчивәсиндә бәһс едәҹәјик.

Гајыдыш-пассив фе'лләрин семантикасына бир чох түрколожи әсәрләрдә тохунулмушдур[83]. Лакин һәмин фе'лләрин бүтүн семантик груплары индијәдәк лазыми дәгигликлә тәсвир едилмәмишдир.

Илкин әсас (*V*) илә $V_{н,л}$ арасында шәкилчә вә мә'нача әлагәләри нәзәрә алараг гајыдыш-пассив фе'лләрин үч групуну көстәрмәк олар[84].

1. Илкин әсас илә $V_{н,л}$ арасында нә мә'на, нә дә шәкилчә әлагә вардыр. Буна мүасир Азәрбајҹан дилиндә илкин әсаса малик олмајан фе'лләр аиддир; мәсәлән: *тохун- (<*тох-), чијрин- (<*чијри-), ијрән- (>*ијрә-)* вә с.

2. Илкин әсас илә $V_{н,л}$ арасында мә'нача јох, шәкилчә әлагә вардыр. Бу артыг јухарыда көстәрилән сөздүзәлтмә идиомлардыр: *севин- (<сев-), дурул- (<дур-), гачын- (<гач-), чәкил- (<чәк-)* вә с.

3. -н, -л шәкилчили фе'лләрин бөјүк әксәријјәти илкин әсаслары шәкилчә еһтива едир, мә'нача исә ја бунлары әһатә едир, ја бунлара дахил олур, ја да илкин әсаслара дүз кәлир.

Ашағыда анҹаг сонунҹу група аид олан фе'лләрдән бәһс олунур.

I. Илкин әсасларын мә'насыны еһтива едән -н, -л шәкилчили фе'лләр.

[82] Бах: Э. В. Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке, М., 1966, сәһ. 490.

[83] Јенә орада, сәһ. 479—490.

[84] Рус дилинин охшар материалы әсасында јазылмыш мәгаләјә бах: Э. В. Королев. О классификации возвратных глаголов и записи их в словаре. «Научно-техническая информация». Серия 2. «Информационные процессы и системы». М., 1968, № 3.

1. Бир сыра фе'лләрдә субјектә мәнсуб олан објектин мә'насы $V_{н,л}$ мә'насына дахил олур; мәсәлән: *даран- (өз сачыны, саггалыны, бығыны дара-), дүјмәлән- (өз палтарыны дүјмәлә-), дашын-(өз шејләрини дашы-), чирмәлән- (-өз голларыны чирмәлә-)* вә с.

2. Бу група субјектин V илә билдирилән һәрәкәтә мә'руз галмасынын имканыны ифадә едән фе'лләр дә дахил олур; мәсәлән: *Маддә ајрылыр—Маддәни ајырмаг мүмкүндүр, Дивар кағызы јујулур—Дивар кағызыны јумаг мүмкүндүр, Фе'л тәсриф едилир—Фе'ли тәсриф етмәк олар* вә с.

II. Илкин әсаслара мә'нача дахил олан **-н, -л** шәкилчили фе'лләр.

Бу групу V-дан әмәлә кәлдикдә кениш анламада каузатив мә'наны (Caus) итирән фе'лләр тәшкил едир. Һәмин фе'лләр јухарыда көстәрилән «мүхтәлиф истигамәтли сөздүзәлтмә»јә аиддир.

Бураја инсанын руһи һалыны вә әшјаларын һал вә вәзијјәтиндә мүхтәлиф дәјишмәләрини билдирән фе'лләр дахилдир; мәсәлән: *Оғлан су төкүр—Су төкүлүр, Ихлас музакирәни башлады—Музакирә башланды, Муһарибә достлары ајырды—Достлар ајрылды, Әли тәкәри дијирләјир—Тәкәр дијирләнир* вә с. Бүтүн бу һалларда ашағыдакы мә'на әлагәси баш верир: $V = \mathrm{Caus}\ (V_{н,л})$

III. Илкин әсаслара мә'нача дүз кәлән **-н, -л** шәкилчили фе'лләр.

1. Бә'зән һәм V, һәм дә $V_{н,л}$ субјектдән фәргләнән објектә кечән һәрәкәти билдирир. Лакин һәмин објект адландырылмыр вә ону билдирән тамамлыг да чүмләдә иштирак етмир. Бурада һәрәкәтин објекти данышан үчүн әһәмијјәтсиздир вә анчаг һәрәкәтин өзү нәзәрә чарпдырылыр; мәсәлән: *дырнаглан- (дырнагла-).*

2. Бир сыра һалларда V илә $V_{н,л}$ садәчә синонимләрдир; мәсәлән: *галхын-—галх-, мырылдан-—мырылда-* вә с.

3. Һәмин група нөв мә'наларыны билдирән $V_{н,н}$ фе'лләри дахил олур.

А. А. Холодовичин[85] әсәрләринә иснад едәрәк биз белә һесаб едирик ки, фе'л лексеминин чүмләнин зирвәси олдуғу тәсәввүрүнүн семантик вә синтактик сәвијјәләрини ајдын шәкилдә фәргләндирмәк лазымдыр.

[85] А. А. Холодович. Залог. «Категория залога. Материалы конференции». Л., 1970.

Әввәла, һәр һансы фе'ли лексем мүәјјән семантик вәзијјәтин ишарәси олараг семантик актант, јахуд ишарә едилән вәзијјәтин иштиракчыларынын мүәјјән бир јығынына маликдир. Семантик актантлар фе'лин семантик валентликләри тутан лексемләрдир. Онларын сајы фе'лин лүғәви изаһынын әсасында мүәјјәнләшдирилир. Семантик актантлара субјект, објект, адресат, инструмент, чыхыш нөгтә, сонунчу нөгтә вә с. аиддир[86].

Икинчиси, һәр һансы фе'л лексеми синтактик актантларын, јә'ни дил гурулушу иштиракчыларынын мүәјјән бир јығыны (мүбтәда, васитәсиз вә васитәли тамамлыглар) илә дә сәчијјәләнир.

Фе'лин нөвү исә фе'лдә әламәтләнән семантик сәвијјәнин ваһидләри илә синтактик сәвијјә ваһидләринин гаршылашмасы (ујғунлуг) дыр[87].

Фе'л нөвүнүн дәјишмәси фе'лин лүғәви изаһыны, јә'ни онун мә'насыны дәјишмир. Беләликлә, илкин әсасдан **-н, -л** шәкилчили фе'лә кечдикдә анчаг субјект вә објект илә мүбтәда вә тамамлыг арасында ујғунлуғун дәјишмәси баш верир. Ишарә едилән вәзијјәт вә фе'лин семантик валентликләринин јығыны исә дәјишилмәз галыр.

Бурада ашағыдакы һаллары көстәрмәк олар:

а) Һәрәкәтин објекти субјектә дүз кәлир вә онларын һәр икиси чанлы исим илә ифадә олунан ејни синтактик актант (мүбтәда) тәрәфиндән билдирилир. Семантик актантлар илә синтактик актантлар арасындакы ујғунлуғун бу типинә адәтән гајыдыш нөв дејилир. Өзүндә бу ујғунлуғу нишанлајан фе'лләр онларын мә'насына көрә *өз-өзүнү* + V бирләшмәси илә әвәз едилә биләр; мәсәлән: *Әли өјүнүр (өз-өзүнү өјүр); Гурашдырычы вышкаја бағланды (өз-өзүнү бағлады); Оғлан јорғанла бүрүндү (өз-өзүнү бүрүдү).*

Гејд етмәк лазымдыр ки, тәркибиндә *өзүнү* олан ифадәнин дилдә һәгиги ишләнмәси һеч дә вачиб дејил.

[86] Семантик валентликләрин әтрафлы сијаһысына бах: Ю. Д. Апресян. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. М. 1974, сәһ. 125—126.

[87] Бах: А. А. Холодович. Көстәрилән әсәри, сәһ. 10.

$V_{, лн}$ илә *өз-өзүнү* $+V$ бирләшмәсинин бир-биринә зидд олмамасы тамамилә кифајәтдир[88].

Ејни шәхс (әшја) анҹаг надир һалларда ејни заманда субјект вә објект олдуғу үчүн Азәрбајҹан дилиндә белә фе'лләрин сајы чох аздыр. Бә'зи **-н**, **-л** шәкилчили фе'лләр исә Азәрбајҹан дилинин дәрслик вә грамматикаларында гајыдыш нөв ады алтында әсассыз верилир.

Белә ки, *кејин-* фе'линин *кеј-* илкин әсасындан әмәлә кәлән гајыдыш нөвлү фе'л олмасы һаггында данышмаг олмаз. *Кеј-* фе'линин билдирдији һәрәкәтин објекти субјектә дүз кәлмир. *О кејинди* ≠ *О өз-өзүнү кејди*. Һәмин сөзү *ју-* илкин әсасындан әмәлә кәлән *јујун-* фе'ли һаггында да дејә биләрик: *О јујунду* ≠ *О өз-өзүнү јуду*.

Беләликлә, *кеј-* вә *ју-* илкин әсасларынын һеч бири гајыдыш нөв формасыны **-н** шәкилчиси васитәсилә дүзәлтмир. Онларын *кејин-* вә *јујун-* дүзәлтмә шәкилчиләри илкин әсасынын мә'насы илә субјектә мәнсуб олан објектинин мә'насыны еһтива едир: *О кејинди* = *О өз палтарыны (ајаггабысыны) кејди; О јујунду* = *О өз әл-үзүнү (бәдәнини) јуду.* Мүгајисә ет: *чирмәлән—чирмәлә даран—дара-*

Васитәсиз тамамлыгла ишләндикдә *кејин*-фе'ли *кеј-* илкин әсасынын синоними олур.

Гајыдыш нөвлү фе'лләрә адәтән аид едилән *сојун-* фе'ли исә даһа чох «сөздүзәлтмә идиому» олур. Чүнки сөз илкин әсасынын мә'наларында «биринин кејимини чыхармаг» мә'насы јохдур[89].

б) Илкин әсасындан **-н**, **-л** шәкилчили фе'лә кечдикдә елә дәјишмәләр баш верир ки, һәрәкәтин објекти мүбтәда, субјекти исә васитәли тамамлыг тәрәфиндән билдирилир. Бурада субјектин ифадә олунмасы ваҹиб дејил. Семантик актантлар илә синтактик актантлар арасында ујғунлуғун бу типинә адәтән мәҹһул нөв дејилир. Мәсәлән: *Гәрар партија бүросу тәрәфиндән гәбул едилмишдир; Мәктуб јазылды; Гапы дөјүлдү* вә с.

в) Мә'лум олдуғу кими, тә'сирсиз фе'лләр **-н**, **-л** шәкилчисини бирләшдирәрәк шәхссиз ҹүмләнин әмәлә кәлмәсиндә иштирак едир; мәсәлән: *Сиз бу мәсәләјә диггәтлә бахмалысыныз—Бу мәсәләјә диггәтлә бахылды; Тәдгигатчы бу һадисәјә тәсадүф етмәмишдир—Бу һадисәјә тәсадүф едилмәмишдир; Биз онун китабы һаггында данышырыг—Онун китабы һаггында данышылыр* вә с.

Һәмин фе'лләрлә ифадә олунан мә'на бә'зән фе'л нөвләринә (шәхссиз нөвүнә) аид едилир[90]. Лакин ашағыдакы изаһ һәгигәтә даһа чох мүвафигдир.

Бурада семантик вәзијјәтин иштиракчылары илә синтактик актантлар арасындакы ујғунлуг әсас е'тибарилә илкин фе'лин һалындан фәргләнмир. Садәҹә олараг вәзијјәтин субјекти «кимсә» мә'насына малик олурса, һәмин субјектә ујғун олан мүбтәда сыфыр олур. Фе'лин исә анҹаг бир шәкли (үчүнҹү шәхсин ҹәми) вардыр. Буна көрә дә һәмин фе'л шәкилләринин фе'лин бир нөвүнә аид едилмәси мүбаһисәлидир[91].

* * *

Сөзләр арасында һаггында данышдығымыз мә'на вә шәкилчә мүнасибәтләрин чоху ән'әнәви семасиолокијадан кәнарда галмыш олса да, онларын өјрәнилмәси дилин мә'налы ваһидләринин семантик компонентләринин парадигматик вә синтагматик хүсусијјәтләрини ашкара чыхармаг бахымындан әһәмијјәтлидир.

---

[88] Бах: Е. В. Падучева. О семантике синтаксиса. М., 1974, сәһ. 231.

[89] Мараглыдыр ки, мүасир түрк дилиндә soy-фе'ли бу мә'наја маликдир, Мәсәлән: Gocugu soy da yatir (Türkçe sözlük. Türk di kurumu yayinlari, sayi 403. Ankara, 1974, сәһ. 723. Она көрә, soyun- шәкли гајыдыш нөвүн мә'насыны ифадә едир.

[90] Н. Мәммәдов. Азәрбајҹан дилчилијинин нәзәри әсаслары. Бакы, 1971, сәһ. 259—260.

[91] Бах: Типология пассивных конструкций. Л.. 1974, сәһ. 374—375.

ФЕ'Л

ФЕ'ЛЛӘРИН ЛЕКСИК-СЕМАНТИК ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ

Дил ваһидләри бир-биринә мүнасибәтиндә мүхтәлиф мә'на саһәсинә дахил олур. Мәсәлән, сөзләрин һал, чинс мәнсубијјәт, заман, хәбәр вә с. категоријалара дахил олмасы грамматик, мүхтәлиф әлагәләрдән тәчрид олундуғу заман ифадә етдији мәзмун лексик, мүстәгил лексик мәзмуна малик олан ваһидләрин грамматик формаларла газандығы мә'на лексик-грамматик, мүстәгил лексик мәзмуна малик олан ваһидләрин грамматик формаларла газандығы мә'на лексик-грамматик, мүстәгил лексик мә'насы олмајан ваһидләрин синтагматик формалар тәшкилиндә мејдана чыхан мә'насы исә (мүгајисә ет: *кетмәк—евә сары кетмәк)* грамматик-лексик мә'на саһәсини тәшкил едир.

Бу мә'наларын һәр бири мүстәгил саһәләрә дахилдир вә семасиолокијанын тәдгиг објекти дејилдир. Семасиолокија мүстәгил лексик мә'наја малик олан ваһидләрин нитг просесиндә газандығы әсас мә'наларла јанашы әлавә, сонракы мә'наларыны да өјрәнир. Бу мә'налар өз мүхтәлифлији илә бир-бириндән фәргләнсә дә, ејни фонетик тәркиб чәрчивәсиндә ифадә олунур. Мүхтәлиф лексик мә'наларын сөзләрә мүнасибәтинә көрә семасиолокијанын вә лексиколокијанын бирләшән вә ајрылан чәһәтләри вардыр.

1) Һәр ики саһәнин чыхыш нөгтәси мүстәгил мә'налы ваһидләрдән ибарәтдир.

2) Дил ваһидләринин грамматик вә үслуб хүсусијјәтләри бу саһәләрә дахил дејилдир.

3) Һәр ики саһә предмети олан дил ваһидләрини өјрәнир. Мәсәлән, сајын вә әвәзлијин предмети (денотаты) олмадығы үчүн онларын лексик вә ја семантик мәзмунундан да данышмаг мүмкүн дејил. Сај кәмијјәт, әвәзлик исә шәхсин (әшја) тәк вә чәмини билдирмәклә грамматик хүсусијјәт дашыјыр.

Лексиколокијанын өјрәндији мүстәгил мә'налы сөзләр билаваситә ифадә етдији предмет вә һадисәјә көрә ајырд едилирсә, семасиолокијада мә'налар башга сөзләрлә мүгајисәдә мүәјјәнләшир. Мәсәлән, *Әли евә кедир* чүмләсиндә һәр бир сөз өз мүстәгил лексик мә'насы саһәсиндә баша дүшүлүр. *Алманын килосу 3 маната кедир*—чүмләсиндә исә *кетмәк* фе'ли өз мүстәгил мә'насында јох, *сатылыр* мә'насында ишләнмишдир.

В. А. Звекинтсевин көстәрдији кими, сөзләр ишләнмәсиндән асылы олараг мә'на дәјишкәнлијинә малик олур, ејни сөз башга мә'налары да ифадә едә билир[1]. Г. А. Дегтерјева семасиолокија үчүн сөзүн мә'на дәјишкәнлијини—чохмә'налылығы биринчи дәрәчәли һесаб едир[2]. Д. Н. Шмелјов сөзләрин мә'на дәјишкәнлијинин сәбәбини метафора, метонимија вә функсионал дәјишмәләрдә көрүр[3].

Семантиканын тәдгиги објекти кими чохмә'налылығын әсас мөвгејә малик олмасына М. И. Задороженнынын[4], В. И. Безруковун[5], М. П. Муравитскајанын[6], А. А. Бруднынын[7] вә б. әсәрләриндә дә мараглы мүлаһизәләр вардыр[8].

Семасиолокијада парадигматик вә синтагматик мүнасибәт спесифик чәһәтләрә маликдир. Мәсәлән, *бахмаг* сөзү илә *көрмәк* сөзү ејни саһәјә аиддир. Лакин *бахмаг* сөзүнүн ашағыдакы төрәмә мә'налары: *бахмаг—гуллуг етмәк (хәстәјә бахмаг), бахмаг—өтәри охумаг (китабы вер бахым), бахмаг—рүшвәт вермәк (јолунда бахарыг)* вә с. *көрмәк* фе'линдә јохдур. Синонимләрдә өз илкиндән ајрылан мә'наларын бир-бири илә јахынлығы синтагматик мүнасибәт тәшкил едир. Мәсәлән, *вур-*

---

[1] В. А. Звегинцев. Семасиология. М., 1957, сәһ. 118.

[2] Г. А. Дегтерева. Форма проявления семасиологических законов. «Закон семантического развития в языке», М., 1961.

[3] Д. Н. Шмелев. Очерки по семасиологии русского языка. М., 1964, сәһ. 57.

[4] М. И. Задороженный. О принципах полисемии и омонимии, М., 1971, сәһ. 11.

[5] В. И. Безруков. Контекст и прямое значение слова. Тюмень, 1962, сәһ. 3.

[6] М. П. Муравицкая. Некоторые вопросы полисемии. Киев, 1964, сәһ. 11.

[7] А. А. Брудный. Семантика языка и психология человека. Фрунзе, 1972, сәһ. 11.

[8] Әлавә мә'лумат үчүн бах: С. Чәфәров. Мүасир Азәрбајчан дили. Бакы, 1970, сәһ. 18; А. Гурбанов. Мүасир Азәрбајчан әдәби дили. Бакы, 1967, сәһ. 153; Г. Бағыров. Азәрбајчан дилиндә фе'лләрин лексик-семантик инкишафы, Бакы, 1971, сәһ. 159; Н. Мәммәдов. Азәрбајчан дилчилијинин нәзәри әсаслары. Бакы, 1971, сәһ. 60.

маг вә *кетмәк* фе'лләри ајрылыгда мүстәгил лексик мәзмун ифадә едир. Семантик чәһәтдән *вурмаг* сөзүнүн бир сыра мә'налары илә бирликдә *ичмәк* мә'насы да тәзаһүр едир. *Бир стәкан араг вурмаг.* Синонимлик чәһәтдән *вурмаг* сөзүнүн лүғәти мә'насы илә һеч бир әлагәјә дахил олмајан *кетмәк* сөзү семантик чәһәтдән *вурмаг* сөзүнүн *ичмәк* мә'насы илә ујғунлуг тәшкил едир: *Бу стәканы да кетдим.*

Семантик антонимлик исә даһа марағлы хүсусијјәтә маликдир. Бурада бир сөз өзүнүн лексик мәзмунунун әксини ифадә едир. Артыг бурада мүхтәлиф сөзләр вә ја мә'налар јох, ејни сөзүн сонракы мә'насынын өзүнә экс олмасы арасындакы мүнасибәт синтагматик мә'на әлагәси һесаб олунур.

Истәр семантикада, истәрсә дә лексиколокијада парадигматик-синтагматик мүнасибәтләрин мүәјјәнләшдирилмәси сөз синифләрини вә онларын дахили әлагәләрини ашкара чыхармаг бахымындан әһәмијјәтлидир. Мәсәлән, мәтндә (нитгдә) *кечә, күндүз, ахшам, сәһәр* сөзләри ишләдилә биләр. Бунларын бир-бири илә мә'на әлагәси олмадан ишләдилмәси синтагматик мүнасибәт тәшкил етмир вә антоним парадигматикасына да дахил олмур. Мәсәлән, *Кечә кәлиб кечди. Күндүз даһа исти иди* чүмләсиндәки *кечә вә күндүз* сөзләри антоним дејилдир. Лакин *Кечә јол кетдим. Күндүз динчәлдим* чүмләләриндә һәр ики сөз арасында мә'на әлагәси вар. Бунлар синтагматик мүнасибәт тәшкил едир вә антонимлик парадигматикасына дахил олур.

Омонимләри дә бу гајда үзрә мүәјјәнләшдирмәк мүмкүндүр. Мәсәлән, дилчилик әдәбијјатында омоним һесаб едилән *ат* (исим), *ат* (фе'л), *гыр* (исим), *гыр* (фе'л) вә с. сөзләр ајрылыгда омоним кими гијмәтләндирилә билмәз. Чүнки биз *ат* (исим) вә ја *ат* (фе'л) сөзләрини мәтндә бир-бири илә әлагәсиз ишләтдикдә ону башгасы илә мә'на вә шәкил чәһәтдән мүгајисә етмәји һеч дүшүнмүрүк дә. Лакин бунлар шәкил вә мә'нача мәтндә гаршылашдыгда синтагматик мүнасибәт тәшкил едир вә омоним мүнасибәти мејдана чыхыр. Јә'ни ејни ад (сөз) мүхтәлиф мә'налар билдирир, мәсәлән, *Әһмәд гырдан хејли гырыб газана атды. Аты минди, ох атды.* Белә чүмләләрдә ејни фонематик тәркибә малик олан сөзләр истәр-истәмәз гаршылашыр вә онларын мә'на мүнасибәти мүәјјәнләшир.

Чохмә'налылыгда сөзләрин илкин вә сонракы мә'насы синтагматик әлагәләр әсасында мүәјјәнләшдирилир. Сөзүн сонракы мә'налары кетдикчә мүхтәлиф чаларлыг газаныр вә мүстәгилләшир. Мәсәлән, *гочалмаг, азалтмаг* сөзләринин һәр бири мүстәгил олараг мүәјјән һадисәнин реал ифадәсидир. *Әли киши чох дүшүб—гочалмаг; Әли киши беш манат дүшдү—азалтмаг.* Бу мә'нада сонракы семантик вариантлар башга мәфһум вә ја һадисәни билдирдикдә белә, ону там јох, мүәјјән чәһәтдән ифадә едир.

Чохмә'налылыг мүхтәлиф амилләрин сајәсиндә мејдана чыхыр. Дилчилик әдәбијјатында бу амилләр контекст, метафора, метонимија, синекдоха, евфемизмләр һесаб олунур[9]. Мәсәлән, *тутмаг* фе'ли лексик чәһәтдән мүстәгил мә'на билдирсә дә *(адамы тутмаг, аты тутмаг, дәмирдән тутмаг* вә с.) мүхтәлиф сөз бирләшмәләри тәркибиндә лексик мүстәгиллијини итирир, бирләшмә илә бирликдә башга мә'на ифадә едир: *тутмаг—дост тутмаг* (газанмаг), *тутмаг—ад тутмаг* (демәк, сөјләмәк), *тутмаг—јер тутмаг* (мөһкәмләнмәк), *тутмаг—тој тутмаг* (чәза вермәк), *тутмаг—гајыг тутмаг* (башы кичәлләнмәк), *тутмаг—аз тутмаг* (долмаг), *тутмаг—иш тутмаг* (дүзәлтмәк), *тутмаг—ит тутмаг* (дишләмәк), *тутмаг—аһ тутмаг* (гәзаја дүчар олмаг) вә с.

Тутмаг фе'линин бу мә'налары шифаһи нитгдә кениш ишләнмәклә бәрабәр, бәдии дилдә дә емосионал тә'сир јарада билир.

Башга фе'лләр дә бунун кими бирләшмә тәркибиндә мүхтәлиф мә'на чаларлығы ифадә едир. Мәсәлән, *басмаг—јуху басмаг* (јатмаг), *басмаг—дама басмаг* (һәбс етмәк), *басмаг—суја басмаг* (батырмаг), *басмаг—һаваны басмаг* (бүрүмәк), *басмаг—ајаг басмаг—гара басмаг* (горхмаг), *басма—сујун габағыны басмаг* (тыхамаг).

Омонимлик. Фе'лләрин семантикасында чохмә'налылыгдан омонимлијә доғру инкишаф едән мә'налар мүһүм јер тутур. Азәрбајчан дилчилији әдәбијјатында омонимләрин мә'на әлагәләри изаһ едиләркән дилимизин һансы тарихи дөврүндәсә ејни сөзүн һәм исми, һәм

[9] Д. Н. Шмелев. Очерки по семасиологии русского языка. М., 1964, сәһ. 57; М. П. Муравицкая. Некоторые вопросы полисемии. Киев, 1964, сәһ. 11; С. Маслов. Введение в языкознание. М., 1974, сәһ. 124—129.

дә фе’ли ифадә етмәси көстәрилир[10]. Белә фе’лләрә аид *көч* (фе’л), *көч* (исим), *сач* (фе’л), *сач* (исим), *дүз* (фе’л) *дүз* (исим) кими мисаллар верилир[11]. Омонимләрин башга нөвү дә вардыр ки, бунлар еjни нитг һиссәсинә дахил олур вә сөзүн чохмә’налылыг хүсусиjjәти һесабына jараныр. Бурада «... чохмә’налы сөзләрин мә’насы әсас jери тутараг мүстәгил мә’нада, онун галан мә’налары исә көчүрмә вә jа мәчази мә’наларда ишләдилир[12].

Чохмә’налылыг деjәндә мә’на чаларлығы, мәчази мә’налылыг, бир мә’на әтрафында топлашма, аjры-аjры мә’наларда ишләнән ифадәләрдән башга шәкилдә истифадә едилмәси әсас шәртләрдән бири саjылыр.

Чохмә’налылыгла әлагәдар олараг билаваситә мәтнлә бағлы сөзүн лексик мәзмуну үчүн тәсадүфи мә’налар нәзәрдә тутулур. Чүнки чохмә’налы сөзләрдә мә’на әлагәләри сахланылыр—дедикдә әслиндә чохмә’налы (полисемик) сөз илә омонимлиjин сәрһәддини (һүдудуну) мүәjjәнләшдирә билмирик вә бүтүн мүбаһисәләр дә бурадан доғур. Мәсәлән, *гыздырмаг* сөзү мәтнә көрә *иситмәк, алышмаг* сөзү—*jанмаг, сыхмаг* сөзү—*кичилтмәк, гыздырмаг* сөзү—*күмраһлашмаг* мә’насы ифадә едә биләр. Бу сөзләр мүстәгил олараг лексик мә’на дашыдығы вәзиjjәтдә икинчи мә’налары билдирмәк имканына малик олмур. Сөзүн мәзмунундакы әсас мә’на мәтнсиз дә дәрк олуна биләр ки, буну әлавә мә’налар һаггында демәк олмаз. Мәсәлән, *бахмаг* фе’ли һәм дә *нәзәрә алмаг, тәһгигат апармаг* мә’наларында ишләнир. Һеч шүбһәсиз, икинчи вә үчүнчү мә’наларда *бахмаг* сөзүнүн лексик мәзмуну тамам итмәмишдир, лакин семантик чәһәтдән мүстәгил ваһид кими ишләнмә хүсусиjjәти кәсб етдиjинә көрә ону өз илкин көкү илә синоним һесаб едирик: *бахмаг—көрмәк, бахмаг—тәһгигат апармаг, бахмаг—нәзәрә алмаг* вә с.

Әкмәк фе’ли.

Әкмәк фе’ли тохуму торпаға басдырмаг мә’насыны ифадә едир. Мәчази мә’нада *оғурламаг* (жаргон) *әкмәк—рәдд етмәк* (жаргон) анлаjышыны билдирир. Әли-

[10] С. Чәфәров. Мүасир Азәрбаjчан дилинин лексикасы, Бакы, 1958, сәһ. 32—33.

[11] Jенә орада, сәһ. 22.

[12] Н. Мәммәдов, А. Ахундов. Дилчилиjә кириш. Бакы, 1956, сәһ. 173.

нин чамаданыны вағзалда *әкдиләр* (шифаһи нитг). Jери тракторла *әкдиләр* (шифаһи нитг).

Көрүндүjү кими, бурада *әкмәк* сөзүнүн омоним (семантик) мә’налары әввәлки мә’на илә һеч бир әлагә тәшкил етмир. Башга сөзлә десәк, *шумламаг* мә’насында *торпаға басдырмаг, оғурламаг* мә’насында *jетишдирмәк* (чохмә’налылыг хүсусиjjәти) хатырланмыр. Һәр сөздә мүстәгил мә’на ифадә олунур.

Чырпмаг фе’ли.

Чырпмаг фе’ли *силкмәк* фе’линин мә’насы илә уjғунлуг тәшкил едир, даһа доғрусу, онларла лексик синоним чәркәjә гошулур, ашағыдакы омоним мә’налары кәсб едир: *чырпмаг—өртмәк* (гапыны *чырпмаг*), *чырпмаг—вурмаг* (башына *чырпмаг*), *чырпмаг—дөjмәк* (каһ дизинә, каһ башына *чырпмаг*).

Соjмаг фе’ли.

Бу фе’л *чыхармаг* сөзү илә синоним чәркәjә дахил олуб ашағыдакы хүсусиjjәтләрә маликдир: *соjмаг—гарәт етмәк* (карван *соjмаг*), *соjулмаг—вар-jохдан чыхмаг* (капитализмдә фәһләләр гат-гат *соjулур*).

Доланмаг фе’ли.

Бу фе’л әсас е’тибарилә *һәрләнмәк, сарынмаг* мә’наларында ишләнир. *Jашамаг* мә’насында чыхыш едән *доланмаг* сөзүнүн лексик мә’насынын сонракы мә’надан нә дәрәчәдә фәргли олдуғу габарыг шәкилдә нәзәрә чарпыр: ...чоху алдығы мәвачиблә *долана билмир*, онларын аjлығыны артырмаг лазымдыр (Ә. Вәлиjев).

Доланмаг сөзүнә *-дыр* шәкилчиси әлавә етдикдә, *jола вермәк, идарә етмәк* мә’насында сөз jараныр ки, бу да әввәлкиләрдән семантик чәһәтчә фәргләнир: Мән пул газанырам, анам евимизи *доландырыр* (Ә. Вәлиjев).

Сүрмәк фе’ли.

Сүрмәк фе’ли әсас лексик мә’насындан башга ашағыдакы омоним мә’налара маликдир: *сүрмәк—идарә етмәк, сүрмәк—шумламаг, сүрмәк—чыхмаг, сүрмәк—давам етмәк.*

Гараш машын *сүрмәкдән* данышырды (М. Ибраһимов); ...jүз һектары jенидән *сүрүб* әкмәк үчүн ичазә алмаға кәлмисән, еләми? (М. Ибраһимов); Дырнағы әзилмишди, *сүрдү*, тәзәси чыхды (шифаһи нитг); Севинч узун *сүрмүр*, гәм-гүссә бүтүн вүчудуну гапаjырды (Ә. Вәлиjев).

Тутмаг фе'ли.

Тутмаг фе'ли ашағыдакы мә'налара маликдир: *тутмаг—өлчмәк* (ағрыны *тутмаг*), *тутмаг—зәбт етмәк* (өзкә дөвләтин торпағыны *тутмаг*), *тутмаг—әлә кечирмәк* (онларын торпағыны *тутмаг*); *тутмаг—кәсмәк* (дырнаг *тутмаг*), *тутмаг—кирајә тутмаг* (ев *тутмаг*, араба *тутмаг*), *тутмаг—тәртиб етмәк* (сијаһы *тутмаг*), *тутмаг—ашкар етмәк* (сәһв *тутмаг*), *тутмаг—өртмәк, бүрүмәк* (дағларын башыны думан *тутмушду*, көј үзүнү булуд *тутмушду*), *тутмаг—чыхмаг* (маашындан верки *тутмаг*), *тутмаг—һәбс етмәк* (Севдими *тутдулар*), *тутмаг—бағламаг* (Казаклар јоллары *тутдулар*).

Бурахмаг фе'линин ашағыдакы мә'належары вардыр: *бурахмаг—дәрч етмәк* (нәшријјат јени китаблар *бурахыр*), *бурахмаг—өтүрмәк* (һејванлары боруға *бурахмаг*), *бурахмаг—вермәк* (колхозчулара пул *бурахмаг*), *бурахмаг—узаглашдырмаг* (көзүндән кәнара *бурахмаг*), *бурахмаг—бошамаг* (Сәлтәнәтин үстүнә кәбинсиз ады гојуб *бурахдылар* (Ә. В ә л и ј е в); *бурахмаг—истеһсал етмәк* (Завод јени мәһсул *бурахыр*); *бурахмаг—әл чәкмәк*‖јахшыча әлинә дүшүбдүр, һеч *бурахмаг* лазым дејилдир (Ү. Һ а ч ы б ә ј о в).

Охумаг фе'ли.

Мүасир дөврдә бу фе'лин мә'насы һәр һансы бир јазыны охумаг кими анлашылыр. Бундан башга, һәмин сөз *тәһсил алмаг, маһны охумаг* кими мә'наларда да ишләнир; м ә с.: Күлтәкинлә бир синифдә *охумушам* (Ә. В ә л и ј е в); Журналы габағымыза гојуб адларымызы *охуду* (Ә. Ә ј л и с л и); Гыз көзәл бир маһны *охуду*.

Охумаг фе'ли *чағырмаг* мә'насыны ифадә етдији кими, *чағырмаг* фе'ли дә *охумаг* мә'насыны билдирир. Бу чәһәтдән *чағырмаг* вә *охумаг* сөзләри синоним кими дә чыхыш едир, бу синонимлик онларын омонимлијинин нәтичәси кими өзүнү көстәрир: Ојнајан, чалан, *чағыран* бир-биринә гарышмышды (Ә. В ә л и ј е в).

Бахмаг фе'ли.

Бу фе'лин ашағыдакы мә'налары дилдә даһа чох ишләнилир: *бахмаг*—итаәт етмәк (сөзә *бахмаг*), *бахмаг*—јохламаг (јазыја *бахмаг*, сәнәдләрә *бахмаг*), *бахмаг*—гуллуг етмәк (ағачлара *бахмаг*, ушаглара *бахмаг*), *бахмаг*—тәһгиг етмәк (мәһкәмәдә чинајәт ишләринә *бахмаг*), *бахмаг*—табе олмаг (Абшерон рајону Бакыја

бахыр), *бахмаг*—сахламаг (гојуна *бахмаг*, мал-һејвана *бахмаг*), *бахмаг*—мүајинә етмәк (хәстәјә *бахмаг*), *бахмаг*—инанмаг (ушағын сөзүнә *баһыб* иш көрмәк), *бахмаг*—рүшвәт вермәк, ...лајигинчә јолунуза *бахачаглар* (М. Ф. А х у н д о в).

Отурмаг фе'ли.

Бу фе'л мүасир дилдәки мә'насындан башга, бир дә *јашамаг, мәскән салмаг* мә'насына маликдир. Шәки чиварында кичик бир обада *отуран* Мәнучәһр... (И. Һ ү с е ј н о в).

Синонимлик. Дилчилик әдәбијјатында, бир гајда олараг, ејни, јахуд јахын мә'налы сөзләр синоним һесаб едилир. Мәсәлән, *вурмаг, чалмаг, чырпмаг* сөзләринин һәр бири мүстәгил лексик мә'наја маликдир. *Вурмаг* сөзү *тохундурмаг, чалмаг*, башга аләтин көмәји илә бир әшјаны јерә *санчмаг* (вурмагла), *чырпмаг* сөзү *силкмәк* мә'налары дашыјыр. Семантик чәһәтдән *вурмаг, чалмаг, чырпмаг* сөзләринин һәр бири *дөјмәк* мә'насында ишләнир: Тутуб бир-ики *чалдылар*, о гәдәр *чырпдылар* ки (шифаһи нитг). Семантик синонимликдә мүхтәлиф фе'лләр ејни мә'на мөвгејиндә чыхыш едә билләр. Мәсәлән, лексик чәһәтдән *бахмаг* вә *көрмәк* арасында јахынлыг вар. *Охумаг* сөзү илә бунлардан тамам фәргләнир.

Семантик синонимләрдән даһа габарыг шәкилдә өзүнү көстәрәнләри ашағыдакылардыр:

1. *Әкмәк—чырпышдырмаг—јығмаг—оғурламаг* (пуллары *әкдиләр*, евдәкиләри *чырпышдырдылар*, дамы *јығдылар*).
2. *Доланмаг—отурмаг—дурмаг—јашамаг* (Јахшы *доланыр*, кәнддә *отурур*, јүз јашы вар, һәлә *дурур*).
3. *Чырпмаг—басмаг—тутмаг—салмаг—бағламаг—чәкмәк-өртмәк* (гапыны *чырпды*, папағы башына *басды*).
4. *Гачырмаг—гуртармаг—хилас етмәк* (Дустағы *гачыртдылар*, ону *гуртардылар*).
5. *Доландырмаг—сүрмәк—идарә етмәк* (Машын *сүрүр*. Аиләни *доландырыр*).
6. *Тутмаг—кәсмәк—бағламаг* (јоллары *тутдулар*).
7. *Јыхмаг—бағламаг—басмаг—мәғлуб етмәк* (Чинкиз Һәсәни *јыхды*. Бу ашыг о бирини *бағлады*. Икид басдығыны *кәсмәз*).

8. *Бағламаг—тутмаг—тәртиб етмәк* (акт *бағлады,* сиjаһы *тутду*).

9. *Јыхылмаг—јатмаг—узанмаг* (јорған-дөшәјә *јыхылды.* Дашын далына *јатды*).

Антонимлик. Антонимлијин дә өзүнәмәхсус чәһәтләри вардыр. Лексик антонимликдә сөзләрин бир-биринә экс мә'налары әсас көтүрүлүр. Мәсәлән, *кечә-күндүз, тез-кеч, ал-вер, тут-бурах, отур-дур* вә с. Бу сөзләрин арасындакы мүнасибәт биринин лексик-семантик чәһәтдән дикәри илә экслик тәшкил едилмәсиндә ифадә олунур.

1. *Кетмәк* фе'ли.

Лексик чәһәтдән *кәлмәк* фе'линин антонимидир. Лакин мәишәт нитгиндә бә'зән *кәлмәк* сөзүнүн мәзмунуну өзүндә ифадә едир. Мәсәлән, Һәзәрат, күнләрин бир күнү базардан евә *кедирдим* (Ү. Һ а ч ы б ә ј о в). Әдәби дилдә даһа чох чыхышлыг һаллы сөздән сонра көстәрдијимиз мөвгедә *кәлмәк* фе'ли ишләдилир. *Ишдән кәлмәк, базардан кәлмәк, сәфәрдән кәлмәк* вә с. *Кетмәк* сөзү исә јөнлүк һаллы сөзләрлә ишләдилир: *ишә кетмәк, бајыра кетмәк, сәфәрә кетмәк... Кетмәк* сөзүнүн чыхышлыг һаллы сөзлә ишләниб, өзүнүн экс мә'насыны ифадә етмәси исә онун семантик саһәсини тәшкил едир. *Кетмәк* сөзүндә олдуғу кими, *кәлмәк* сөзү дә өзүнүн экс мә'насыны ифадә едә билир:—Аслан, бураја *кәл.* Бу саат *кәлдим* (шифаһи нитг). Бурада *кәлдим* сөзү әслиндә *кетмәк* мә'насынын јериндә ишләнир. Чағыран үчүн *кәлмәк,* ешидән үчүн *кетмәк* иши лазым олдуғуна көрә, чавабдакы *«кәлдим»* сөзү өзүнүн эксини билдирир. Чавабда сөз она көрә *кәлмәклә* ифадә олунур ки, бу һәм дә үслуби чәһәтдән симметрик паралелизм тәшкил едир.

2. *Бурахмаг* фе'ли.

Бурахмаг фе'линин әсас мә'насы *өтүрмәк, харич етмәкдир.* Әлавә мә'насы исә *дахил етмәк* мәзмуну ифадә едир. Кечә икән кичик дәстәләрлә кәлиб Шамахынын гала диварларынын арасындакы карвансаралларда кизләнмиш гијамчылары шәһәрә һаман алимәнсәб тәбәәләр *бурахмышдыр* (И. Һ ү с е ј н о в). Бурада да *бурахмаг* фе'ли өзүнүн экс мәзмунуну ифадә едәрәк, јөнлүк һалда ишләнмишдир. Бурада грамматик һал јох, сөзүн өзү әсас рол ојнајыр. Мәсәлән, ејни сөз јөнлүк һалдакы сөзлә дә *дөндәрмәк, өтүрмәк* (харич етмәк—евдән) мә'насында ишләнир: Ону да ичласа кетмәјә *бурахдылар.* Атам мәни кинoја *бурахмыр* вә с.

3. *Битмәк* фе'ли.

Битмәк фе'линин әсас мә'насы *чүчәрмәк,* әлавә мә'насы исә *гуртармаг, тамамланмагдыр.* Ушагларын рәнки *битди* (С. Д а ғ л ы).

ФЕ'ЛЛӘРИН ЧОХМӘ'НАЛЫЛЫҒЫ

Чохмә'налы сөзүн мә'на мәзмуну вә гурулушунун мүәјјәнләшдирилмәсиндә онун мәтн дахилиндә бу вә ја дикәр синтактик вә лексик әлагәләрә кирмә имканлары мадди, објектив бир ме'јар кими биринчи дәрәчәли әһәмијјәтә маликдир. Бу барәдә бир чох тәдгигатчылар данышмышлар. Мәсәлән, А. А. Јулдашев[13] чохмә'налы сөзүн лексик әһатәси вә синтактик мөвгејинин онун мә'наларынын мүһүм әламәтләри һесаб едәрәк јазыр ки, сон заманлар нәинки К. К. Јудахин кими көркәмли лексикографын мәшһур лүғәтиндә,[14] һәтта тәдрис сәчијјәли лүғәтләрдә сөзүн мә'насынын конкрет синтактик конструксија вә лексик-фразеоложи бирләшмәдә ачылыб көстәрилмәсинә хүсуси фикир верилир[15]. Сөзүн мә'на гурулушуну тәчрүби әсасларда психолингвистик тәдгигат үсуллары илә өјрәнән В. В. Левитски дә, вахты илә һәлә Һ. Паулун сөјләдији фәрзијјәнин өзүнү доғрултдуғуну гејд едәрәк[16] белә бир нәтичәјә кәлир ки, чохмә'налы сөзләрин мә'налары ичтимаи шүурда бәрабәрһүгуглу дејилдир: сөзүн әсас мә'насы контекстуал чәһәтдән шәртләшмир вә мәтндән тәчрид олунмуш сөзүн мә'на гурулушунда бүтүн галан мә'налардан әввәл «јада дүшүр»[17]. Бу әсас мә'на адәтән мүстәгим, өзүнүн илкин

[13] Бах: А. А. Ю л д а ш е в. Принципы составления тюркско-русских словарей. М., 1972, сәһ. 399—400.

[14] Јенә орада, сәһ. 30.

[15] Јенә орада, сәһ. 354.

[16] Бах: В. В. Л е в и ц к и й. Экспериментальные данные к проблеме смысловой структуры слова. «Семантическая структура слова (Психолингвистические исследования)», М., 1971, сәһ. 156.

[17] Јенә орада, сәһ. 167, 168. Лакин бу фикирдә оланлар да вардыр ки, сөздә икичә ајры-ајры мә'нанын мөвчудлуғу автоматик сурәтдә онларын һәр биринин гејри сәрбәстлијинә кәтириб чыхарыр: онларын арасындакы контекстуал бағлылыг фәргләри јалныз бирләшмә имканларынын кәмијјәт вә кејфијјәт фәргләриндән ибарәтдир. (Бах: Н. Н. А м о с о в а. Основы английской фразеологии. Л., 1963, сәһ. 32).

функсионал вәзифәсини јеринә јетирән вә фразеоложи бағлылыгдан, үслуби, терминоложи вә с. мәһдудлугдан азад бир мә'на олур. Мә'нанын шәртләшмәси дедикдә исә һәр шејдән әввәл онун јалныз бу вә ја дикәр лексик, синтактик шәраитдә, јә'ни сөз бирләшмәсиндә, чүмлә гурулушунда реаллашмасы, актуаллашмасы нәзәрдә тутулур[18]. Мәсәлән, әкәр *«кәлмәк»* фе'линин әсас мә'насы нисби субјектә (данышана) тәрәф истигамәтләндирилмиш, јөнәлдилмиш јердәјишмә һәрәкәтини билдирмәкдән ибарәтдирсә (мүгајисә ет: *«Кәлирәм.* Гатар *кәлир.* Сел *кәлир)*, ејни синтактик мөвгедә заман анлајышыны еһтива едән сөзләрлә бирләшмәдә (О күн *кәләчәк.*.. Гыш *кәлди)* бу фе'л мүәјјән вахта говушмаг мә'насында, әлбәттә, өзүнүн әсас мә'насындакы мәкан мәзмунундан ајрылыр. Белә һалларда сөһбәт јалныз лексик бирләшмә имканларындан кедә биләр. Ашағыдакы мисалларда исә *«кәлмәк»* фе'линин *«күман етмәк, тәсәввүр етмәк, зәнн етмәк»* мә'насы сырф синтактик шәраитлә бағлыдыр: Гыз галасы чох уча, Әлчатмаз *кәлир* она (М. Дилбази). *Кәлир* мәнә бу гәмин һәр дәгигәси бир ај (С. Ә. Ширвани). Мәнә елә *кәлир* ки... Бурада тәкчә *«нә исә кәлир»* кифајәт дејил: мүтләг «кимә?» вә «нечә?» (хош, чәтин, бир чүр, ағыр, зарафат, јуху кими вә с.) суалларына чаваб олараг мүвафиг чүмлә үзвләри иштирак етмәлидир[19].

Ону да демәк лазымдыр ки, әксәр һалларда лексик вә синтактик бирләшмә имканлары бир-бириндән тәчрид олунмуш шәкилдә јох, әксинә, чарпазлашмыш тәрздә, биркә өзүнү көстәрир. Мәсәлән: Палтар әјнимә *кәлмир* (синоними: «олмур»). Гыз она *кәлмәз* («әрә кетмәз») ....Сәнсиз бир аддым белә атмаға ајағым *кәлмир.* (Ә. Абасгулијев). ... Бир үмидим сәнә *кәлир* (Ч. Чаббарлы). ..Әлиндән һәр шеј *кәлир.* Әт бир кило *кәлир.* Дикәр тәрәфдән, чох вахт фе'лин лексик бирләшмәдәки сәрбәст мә'насы илә сабит фе'ли бирләшмәдәки фразеоложи чәһәтдән бағлы мә'на арасында һәдд гојмаг, сәдд чәкмәк мүмкүн олмур, мүгајисә ет: *хәмир кәлиб* («ачыјыб, гычгырыб, туршујуб» мә'насында); *илһама, инсафа, дәһшәтә, һәрәкәтә, гәрара, имана, вәчдә, гүввәтә... кәлмәк* вә с. Шүбһәсиз, һәтта *көзә, дилә, баша, өзүнә кәлмәк* кими идиоматик ифадәләрдә дә фе'л (нә гәдәр мүчәррәд сәчијјә дашыса да) өзүнүн лексик мә'насыны итирмир, лакин бу мә'нанын маһијјәти барәсиндә ајрыча данышмаг лазым кәлир. Мисал үчүн, «хәмир кәлиб» ифадәсини көтүрәк. Бу ифадәнин мә'наландырылмасы «хәмир ачыјыб» ифадәсинин мә'наландырылмасы илә ејнидир. «Хәмир» дә семантик чәһәтдән сабитдир, јә'ни ејни мә'нада ишләнир. Лакин бурада белә бир нәтичә чыхармаг олмаз ки, куја «кәлмәјин» «ачымаг» мә'насы да дилимиздә мүмкүндүр. «Ачымаг» вә «туршумаг» фе'лләри мүәјјән лексик-семантик вариантларында (моносемләрдә: моносемләрин топлусу исә лүғәви сөз—глоссем, јахуд лексемдир)[20] синонимлик тәшкил едә биләр, чүнки бу синонимлијин дад һиссәси илә бағлы мадди әсасы вардыр. Лакин «кәлмәк» һеч вахт «ачымағын» синоними ола билмәз. «Гатыг кәлиб» ифадәсиндә дә «кәлмәк» фе'ли елә «хәмир кәлиб» ифадәсиндәки мә'нада чыхыш едир; лакин «гатыг ачыјыб» әсла дејилмәз, «гатыг туршујуб» исә тамам башга һадисәни билдирир. Она көрә ки, категориал-семантик чәһәтдән «кәлмәк», «кетмәк» кими һәрәкәт билдирән әсли фе'лләрлә «туршумаг», «гурумаг», «гырышмаг», «донмаг» кими просес билдирән, тарихән синкретик олуб, һазырда исә конверсија јолу илә әмәлә кәлән төрәмә фе'лләр арасында мүһүм фәрг вардыр. (Тәсадүфи дејил ки, «кәлмәк» (һәмчинин «кетмәк») һәрәкәтиндәки истигамәт компоненти мүәјјән һалларда нејтраллашыр: Базар *кәлдикчә* касадлашыр (Ә. Һагвердијев)— Базар *кетдикчә* касадлашыр. Әлим, ајағым *кәлмир*— Әлим, ајағым *кетмир.* Башга сөзлә десәк, һәтта антонимләрин хүсуси нөвүнү тәшкил едән конверсивләр[21] дә нејтраллашыб һәр икиси ејни мәгамда ишләнә биләр). Бәс «хәмир кәлиб» ифадәсиндәки фе'л һансы мә'наја архаланмышдыр? Зәннимизчә, белә бир мә'на «јетмәк,

[18] Бах: Ю. Д. Апресян. Экспериментальное исследование семантики русского глагола. М., 1967, сәһ. 25.

[19] Мисаллар «Изаһлы лүғәт»имизин картотекасындан көтүрүлмүшдүр (Азәрбајчан ССР ЕА Дилчилик Институтунун лүғәт шө'бәси).

[20] Бу терминләрин мәнбәји вә мәзмуну барәсиндә «Сөз нәзәријјәсинә кириш» адлы тәдгигат ишимиздә данышмышыг.

[21] Конверсија илә гарышдырмамалы! Конверсијанын тә'рифинә бах: О. С. Ахманова. Словарь лингвистических терминов, М., 1966. Конверсив һаггында исә бах: А. А. Уфимцева. Слово в лексико-семантической системе языка, М., 1968, сәһ. 193.

јетишмәк» мә'насыдыр. Мараглыдыр ки, ејни семантик групдан, семантик саһәдән олан «өтмәк» дә «һәддиндән артыг дәјмәк», «бишмәк, гызармаг...» һадисәсини ифадә едә билир. Демәли, бурада садәчә тәсадүф јох, «кәлмәк—јетмәк—өтмәк» фе'лләринә шамил едилән мүәјјән бир систем мүшаһидә олунур.

Сөзүн мә'насыны, вәзифәсини, категориал мәзмунуну вә үмумијјәтлә онун лексик-семантик вә грамматик чәһәтләринин вәһдәтиндән ибарәт олан тәбиәтини тәдгиг етмәк үчүн биринчи нөвбәдә синтагматик плана (нитг ахынына, мәтнә, бирләшмә форма вә имканларына) мүрачиәт етмәк лазым кәлир. Мүасир дилчиликдә бу фикир мә'на нәзәријјәси илә хүсуси мәшғул олан мүхтәлиф елми мәктәбләрин көркәмли нүмајәндәләри тәрәфиндән бу вә ја дикәр шәкилдә, вариасијада, терминолокијада ирәли сүрүлүр. Һәгигәтән, инсан фәалијјәтини экс етдириб она хидмәт едән дил фәалијјәтдә өјрәнилмәлидир. Дилин фәалијјәти исә нитгдир. Әслиндә һәлә Вилһелм Һумболдт дилин маһијјәтини онун формасында, елементләринин нитг актларында тәкрарланмасында, даим гаршылыглы әлагәләр вә систем мүнасибәтләринин мәчмујунда көрүрдү[22]. М. С. Козлова «Фәлсәфә вә дил» адлы китабында Лүдвиг Виткенштејнин дилчилик фәлсәфәсини кениш тәһлил етдикдән сонра јазыр ки, «мә'наларын контекст сәчијјәсинин тәләб олунмасы да марксист диалектикасына зидд дејил»: «контекстин нәзәрә алынмасы елми тәһлилин ән мүһүм тәләбләриндән биридир»[23].

Ф. де Сөссүр нитгсиз дил фактынын олмадығыны дәфәләрлә гејд етмишдир[24]. Демәли, билаваситә үнсијјәт вәзифәсини јеринә јетирән синтагматик әлагәләр (нитг бирләшмәләри) парадигматик мүнасибәтләрдән (дил синифләриндән) әввәлдир. В. М. Солнтсев көстәрир ки, функсионал синтагматик мүнасибәтләр парадигматик мүнасибәтләри төрәдир: синифләрин (парадигмаларын) вә онларын дахилиндәки парадигматик мүнасибәтләрин әмәлә кәлмәси мүәјјән елементләрин нитг зәнчири хәттиндә ејни јерләрдә (позисијаларда) дура билмәсиндән асылыдыр; ејни мөвгедә (функсија сәчијјәли позисијада) бир-бирини әвәзетмә габилијјәтинә малик олан һәмин елементләр парадигманын үзвләри һесаб едилир[25].

Тәсадүфи дејил ки, Лондон дилчилик мәктәбинин семантик нәзәријјәсиндә мә'на форманын функсијалары вә контексти, әһатәси әсасында ишыгландырылыр. Бу мәктәбин башчысы Чон Руперт Фөрсүн фикринчә, дилчиликдә һәр шеј мәһз мә'на проблеминин һәртәрәфли вә чохчәһәтли һәллини тә'мин етмәк мәгсәдинә јөнәлдилмәлидир[26]. Форманын контекстуаллашдырылмасында һәм лексик, һәм дә синтактик чәһәтләр нәзәрә алыныр: конкрет сөзләрин ади, типик вә даими әһатәси коллокасија, категориал сөз синифләринин бирләшмәләрдә, чүмләләрдә гаршылыглы әлагәдә јерләшмәси исә коллигасија адландырылыр[27]. Лондон мәктәбинин контекстуаллашдырма методикасы американ дескриптивизминин дистрибусија (әһатә, јан-јөрә) методикасына ујғундур. Һәр ики һалда бүтөв синтагматик гурулушдан, формал-структур фактлардан аналитик јолла чыхыш етмә принсипи ирәли сүрүлүр[28]. Һәмин формал ме'јарлар дил һадисәләринин функсионал мүнасибәтләрини ашкара чыхармаға хидмәт едир, чүнки ваһидләрин конкрет хүсуси системдәки јеринә, мөвгејинә әсасән онларын функсионал валентлији (һәр һансы бирләшмәјә мејл көстәрмәси) мүәјјәнләшир.

Совет дилчилијиндә контекстоложи нәзәријјә бир чох алимләрин тәдгигат әсәрләриндә дәриндән ишләнил-

---

[22] Бах: В. Гумбольдт. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человеческого рода. «Хрестоматия по истории языкознания XIX—XX веков» (составил В. А. Звегинцев), М., 1956, сәһ. 73—75.

[23] М. С. Козлова. Философия и язык (Критический анализ некоторых тенденций эволюции позитивизма XX в.). М., 1972, сәһ. 234.

[24] Бах: Ф. де Соссюр. Курс общей лингвистики (М., 1933). «Хрестоматия по истории языкознания XIX—XX веков», М., 1956, сәһ. 333—334.

[25] Бах: В. М. Солнцев. Язык как системно-структурное образование. М., 1971, сәһ. 67, 69, 72.

[26] Бу барәдә бах: Е. С. Кубрякова. Из истории английского структурализма. (Лондонская лингвистическая школа). «Основные направления структурализма», М., 1964, сәһ. 313—317.

[27] Јенә орада, сәһ. 324—325.

[28] Бах: М. М. Гухман. Исторические и методологические основы структурализма. «Основные направления структурализма», М., 1964, сәһ. 37, 43.

мишдир[29]. Бу әсәрләрдә хүсуси терминоложи анлајышлар системи мәтндәки мә'налы дил ваһидләри вә категоријаларына мүхтәлиф контекстоложи тәһлил үсулларыны тәтбиг етмәк мәгсәди күдмүшдүр. Стефан Улманын дедији кими, XX әсрин семасиолокијасы семантиканын формал әламәтләрини ахтарыр[30].

Контекстоложи терминләр әсас е'тибарилә мәтнин һүдуду, нөвләри вә компонентләринә аиддир. Белә ки, һәр шејдән әввәл кениш (ситуатив, екстралингвистик) вә дар семантик (конструктив, сырф лингвистик) контекст бир-бириндән ајырд едилир. Кениш контекст садәчә олараг нитг шәраити, јахуд бу шәраит һаггында мә'лумат верән мәтндир. Сөзүн мә'насынын конкретләшмәси јалныз реал вә ја тәсвир олунмуш нитг ситуасијасындан асылыдырса, белә һалларда мә'нанын актуаллашмасы, реаллашмасы һадисәси мадди формаја, гурулуша архаланмајыб дилчилијин тәһлил објекти дә ола билмәз. Демәли, дилчилик тәһлили нөгтеји-нәзәриндән һәр һансы контекстоложи нәзәријјә мәһз дар контекстә әсасланмалыдыр. Елә бу сәбәбә көрә адәтән ситуатив контексти дар мә'нада баша дүшүлән контекстдән ајырыб «контекст вә ситуасија»дан данышырлар. Беләликлә дә, «контекст» дедикдә һәр чүр мәтн дејил, анчаг сөзүн нитгдә актуаллашмасыны көстәрән минимал мәтн нәзәрдә тутулур.

Контекстин нөвләринә кәлдикдә исә, бу мәсәлә, зәннимизчә, өзүнүн дәгиг, дәрин дүшүнүлмүш, објектив вә диалектик һәллини Н. Н. Амосованын әсәрләриндә[31] тапмышдыр. Н. Н. Амосова һәр шејдән әввәл «контекст» мәфһумуну дәгигләшдирир. Онун фикринчә, ајрылыгда чохмә'налы сөз мүхтәлиф семантик имканлара малик олур ки, нитгдә бу потенсиал имканлардан һәр дәфә бири реаллашыр[32]. Контекстоложи тәһлилин вәзифәси дә биринчи нөвбәдә сөзүн мә'насынын реаллашмасыны көстәрән зәрури амилләри мүәјјәнләшдирмәкдир. Һәмин «көстәричи минимум» семантик чәһәтдән актуаллашан сөзлә бирликдә (биринчиси икинчисини «ачыр») контекст тәшкил едир[33]. Көрдүјүмүз кими, бурада ән чәтин мәсәлә «көстәричи минимуму» конкрет һалларда мүәјјән етмәкдән ибарәтдир[34]. Бунунла белә, «көстәричи минимум» үмуми принсипи әһатә етдији үчүн әлверишли терминоложи мәфһум һесаб едилә биләр. Көстәричи минимумун кәмијјәт һәрәкилијиндән, бу һәрәкилијин дәрәчәсиндән асылы олараг дәјишән, мәһдуд вә даими контекст нөвләри ајрылыр (переменный, узуально-ограниченный, постоянный контекст).[35] Сәрбәст сөз бирләшмәләри дәјишән контекстин, фразеоложи бирләшмәләр даими контекстин, гисмән сабит бирләшмәләр исә мәһдуд контекстин ваһидләри һесаб олунур. Нәһајәт, көстәричи минимумун кејфијјәтиндән асылы олараг, дәјишән контекстин ики әсас нөвү фәргләндирилир: лексик вә синтактик контекст. Гејд олунур ки, фе'лләрдә адәтән гарышыг лексик-синтактик контекст өзүнү көстәрир[36].

Контекстоложи нәзәријјәни бир гәдәр башга истигамәтдә, структурал чәрәјанлара даһа чох мејл едән үсулларла вә хүсуси терминолокија әсасында А. А. Холодович инкишаф етдирмишдир[37]. Мүәллиф бу нәтичәјә кә-

[29] Бах: Н. Н. Амосова. Основы английской фразеологии, Л., 1963; А. А. Холодович. Опыт теории подклассов слов, ВЯ, 1960, № 1; Ю. Д. Апресян. К вопросу о структурной лексикологии, ВЯ, 1962, № 3; И. В. Арнольд. Контекстуальное значение и семантическая структура слова, «Уч. зап. ЛГПИ им. А. И. Герцена», т. 272, 1965; М. Т. Тагиев. Глагольная фразеология современного русского языка. (Опыт исследования фразеологических единиц по окружению), Баку, 1966; А. В. Бондарко. Грамматическая категория и контекст, Л., 1971; С. Д. Кацнельсон. Типология языка и речевое мышление, Л., 1972.

[30] Бах: А. А. Уфимцева. Слово в лексико-семантической системе языка. М. 1968, сәһ. 217.

[31] К вопросу о лексическом значении слова («Вестник ЛГУ, сер. ист. и лит.», 1957, вып. I, № 2); Слово и контекст («Уч. зап. ЛГУ, сер. филол. н.», 1958, вып. 42, № 243); О синтаксическом контексте («Лексикографический сборник», 1962, № 5); Основы английской фразеологии, Л., 1963.

[32] Һәмчинин мүгајисә ет: «... полисемија... јалныз лүғәтә аиддир..., синтагматик әлагә исә сөз ишарәсинин чохмә'налылығыны арадан галдырыр. [«Общее языкознание (внутренняя структура языка),» М., 1972, сәһ. 404].

[33] Бах: Н. Н. Амосова. Основы английской фразеологии, Л., 1963, сәһ. 27—28.

[34] А. А. Уфимтсева дил системиндәки семантик контекстин нитгдә јаранан ситуатив контекстлә гаршылашдырылмасыны «әбәди» проблемләрә аид едир (бах: Общее языкознание..., М., 1972, сәһ. 420).

[35] Бах: Н. Н. Амосова. Основы английской фразеологии, сәһ. 69—70.

[36] Јенә орада, сәһ. 47, 49—50, 58—59.

[37] Бах: А. А. Холодович. Опыт теории подклассов слов. ВЯ, 1960, № 1.

лир ки, һәр һансы сөз чәркәсини (әлбәттә, нитг ахынында) «нүвә» («ядро») вә онун «әһатәси» («окружение») кими бөлүшдүрмәк мүмкүндүр; өзү дә белә зәнн етмәк олар ки, нүвә әшја билдирән сөзләрдән јох, әламәт көстәрән сөзләрдән ибарәт ола билир. Мәсәлән, *һүндүр һасар* бирләшмәсиндә нүвә *һасар* дејил, *һүндүр* олачаг. Нүвәнин әһатәләри үзвләринин сајына көрә мүхтәлиф ола биләр, лакин бунлардан јалныз мүәјјән бир әһатә оптимал сајылыр, галан әһатәләр исә ја артыг, ја да әскикдир. Оптимал әһатә елә бир әһатәдир ки, бурада (ситуасија, јахуд кениш контекстин тә'сири олмадан) үзвләрин сајы минималдыр. Нүвәнин оптимал әһатәси илә бирләшмәси дә «конфигурасија» адланыр. Мәсәлән: *Мән она албом бағышладым*[38]. Көрүндүјү кими, бурадакы «оптимал әһатә» вә «конфигурасија» анлајышлары Н. Н. Амосованын ишләтдији «көстәричи минимум» вә «контекст» мәфһумларына ујғун кәлир. А. А. Холодович даһа сонра, формал чәһәтдән ејни олуб јалныз мадди чәһәтдән фәргләнән изотип оптимал әһатәләрин шәртләриндән вә нөвләриндән бәһс едәрәк, конфигурасијанын ејнијјәти мәсәләсини ардычыл ишыгландырыр.[39] Функсионал-синтактик вә категориал-лексик чәһәтләрин үмумән ашкара чыхарылмасы ән чох фе'лин предикатив валентлији вә интенсијасыны[40], конструктив, конфигуратив бирләшмәләр әмәлә кәтирмә потенсиалыны өјрәнмәјә хидмәт едир ки, бунсуз чохмә'налы фе'лин нәинки семантик системини мүәјјәнләшдирмәк, һәтта ајры-ајры мә'наларыны белә там әминликлә, објектив сурәтдә үзә чыхартмаг гејри-мүмкүндүр.

Сөзләрин нитг просесиндә ишләнмәси онларын категориал-грамматик кејфијјәтләри илә билаваситә бағлыдыр. Демәли, сөзләри нитгдә дүзкүн вә јериндә ишләтмәк үчүн онларын тәкчә лексик-семантик мәзмунуну билмәк кифајәт дејил. Дикәр тәрәфдән, демәк олар ки, чохмә'налы сөзүн һәр һансы бир мә'насы да мүәјјән лексик-категориал вә синтактик-функсионал әламәтләр-

[38] Бах: А. А. Холодович. Опыт теории подклассов слов. ВЯ, 1960, № , 1, сәһ. 37.

[39] Јенә орада, сәһ. 38—43.

[40] Валентлик (бирләшмә имканы) вә интенсија (истигамәт мејли) терминләринин фәргләндирилмәси зәруријјәти һаггында бах: С. Д. Кацнельсон. Типология языка и речевое мышление. Л., 1972, сәһ. 181.

лә шәртләшир. Үмумиләшдирилмиш категоријалар (нитг һиссәләриндән вә чүмлә үзвләриндән тутмуш ән кичик лексик-семантик груплара, чүмлә үзвүнүн, мәсәлән, зәрфлијин[41] тамамилә мүхтәлиф вәзифәләринәдәк) дилин лүғәт тәркибини бир нөв низама салыр, системләшдирир.

Там лексик мә'налы сөзләрин семантик чәһәтдән үмумграмматик тәснифатынын әсасында онларын әшја вә әламәт билдирмә кими ики фундаментал категорија үзрә гаршылашдырылмасы дурур. «Әшја» анлајышына мадди шејләр, физики чисимләр вә б. к. предметләр дахилдир. Бурада нитг һиссәси (исим) нәзәрдә тутулмур. Һәгигәтән, нә әһвалат, һадисә (мәсәлән: *бајрам, јағыш),* нә мәкан вә заман мүнасибәтләри (мәсәлән, *алт, үст, јан, ара, јај, гыш, сәһәр, ахшам, кечә),* нә мүчәррәд мәфһумлар (мәсәлән: *варлыг, маһијјәт, дүшүнчә),* нә дә кејфијјәт, һал вә һәрәкәт (мәсәлән: *сарылыг, дуруш, гачыш)* билдирән сөзләрин һеч бир мәнтиги әшјалығы јохдур. С. Д. Катснелсон көстәрир ки, «исим» адланан нитг һиссәси илә мүхтәлиф мәнтиги категоријаларын арасында олан бу зиддијјәтләри А. А. Потебнја, А. М. Пешковски вә башгалары чох көзәл баша дүшмүшләр[42]. Әшјанын мәзмунунда мадди варлығы әкс етдирән реал предметлик категоријасы мөвчуддур. Бу әсас категориал мә'наја әлавә олунан әламәтләр (мәсәлән, шәхс билдирән сөзләрдә чүрбәчүр ичтимаи мүнасибәтләр) онун тәбиәтини,онтоложи маһијјәтини дәјишмир, чүнки лексик мә'нанын интенсионалы (дахили мәнтиги мәзмуну) бүтөв интеграл-диференсиал гурулуша маликдир (А. М. Пешковски, У. Вејнрејх вә б)[43]. Интенсионалын дахилиндә категориал вә емпирик чәһәтләр дә ајрылыр: мәнтиги-категориал чәһәтләр апарычы, бирләшдиричи хүсусијјәтә малик олдуғу һалда, емпирик чәһәтләр дәјишкән һисси конкретлији еһтива едир.

Лексик мә'нанын мәнтиги һәчми екстенсионал адланыр. Әкәр интенсионалда, мәсәлән, *әшја—чанлы—шәхс,* ја да *әшја—һәр һансы бир шеј—мә'лумат* кими үмумидән хүсусијә доғру кејфијјәт сәчијјәли категориал

[41] Зәрфлијин мүхтәлиф семантик-синтактик нөвләри һаггында бах: С. Д. Кацнельсон. Типология языка и речевое мышление. Л., 1972, сәһ. 208—211.

[42] Јенә орада, сәһ. 134.

[43] Бах: Јенә орада, сәһ. 135—136.

хырдалама апарылырса, екстенсионалда интенсионалын васитәси илә ајрылмыш синиф кәмијјәтчә сәчијјәләнир, мәсәлән: *дискрет, сајылан шејләр—сајылмајан маддәләр, тәк—топлу* вә б. к. С. Д. Катснелсон јазыр ки, интенсионал мәркәзәгачандыр вә башга категориал синифләрдән узаглашараг, о санки јалныз өз синфини күдүр; екстенсионал исә, әксинә, мәркәздәнгачандыр: бу вә ја дикәр (о чүмләдән интенсионалдан кәнара чыхан, әлавә, потенсиал, гејри-мүһүм, гејри-релевант) әламәтләри нитг просесиндә актуаллашдырыб нәзәрә чарпдыраpaг, о, синифләрин кәсишмәсинә, чарпазлашмасына ишарә едир[44].

Беләликлә, ајдын олур ки, сөзүн норматив вә гејри-номинатив, илкин вә төрәмә, мүстәгим вә мәчази мә'наларынын дил системиндә әмәлә кәлиб сабитләшмәси просесиндә билаваситә нитг һадисәләри илә бағлы олан интенсионал-екстенсионал мүнасибәтләри мүһүм рол ојнајыр. Иш орасындадыр ки, реал һадисә, әшја вә әламәтлә онларын ады арасында мә'на дурур, чүнки адын мә'насы олмадыгда о дил ишарәси јох, садәчә нишан сајылыр. Һәр һансы лексик мә'наны исә мүәјјән категориал, интенсионал вә екстенсионал мәзмун шәртләшдирир.

Интенсионал вә екстенсионал анлајышларынын семасиоложи тәһлил үчүн әһәмијјәти һаггында даһа ајдын тәсәввүр јаратмаг мәгсәди илә конкрет олараг «дағылмаг» фе'линин семантик гурулушуна, лексик-семантик системинә нәзәр салаг. Изаһлы лүғәтин II чилдиндә бу сөзүн 12 ајрыча мә'насы көстәрилмишдир. Һәмин мә'налары садаламагла биз һеч бир дахили семантик систем мүшаһидә едә билмәјәчәјик. Лакин семасиоложи тәһлил әсасында белә бир нәтичәјә кәлмәк олар ки, бурада дахили диалектика вә низамланмыш систем мөвчуддур.

Һәр шејдән әввәл, ону гејд едәк ки, «дағылмаг» фе'линин үмуми (инвариант) мә'насыны мүәјјәнләшдирмәк мүмкүндүр: бүтөвүн инкары (фәлсәфи мә'нада). Бу мә'на да өз нөвбәсиндә ики чүр реаллашыр: 1. Мүрәккәб гурулушлу бирлијин фәрди тамлығынын јох олуб кетмәси. 2. Топлу чохлуг, маддә вә күтләнин ејничинсли

[44] С. Д. Кацнельсон. Типология языка и речевое мышление, сәһ. 139.

тәркиб һиссәләринә парчаланмасы. Беләликлә, биз бу фикирдәјик ки, «дағылмаг» фе'линин јалныз ики диференсиал мә'насы, лексик-семантик варианты мөвчуддур. Изаһлы лүғәтдә көстәрилән емпирик мә'налар исә бу ики категориал мә'нанын арасында ашағыдакы кими бөлүшдүрүлә биләр:

1. *Сөкүлмәк, учурмаг; бәрбад олмаг* (ев, көрпү, тәсәррүфат).
Јыртылмаг, чырылмаг (ајаггабы, палтар...).
Дармадағын олмаг (дүнја, аләм...).
Вардан-јохдан чыхмаг (шәхс, кимсә).
2. *Сәпәләнмәк, пәракәндә һалда төкүлмәк, төкүлүб јајылмаг, јајылыб чәкилмәк, һәрә бир јана кетмәк* вә б. к. (мунчуг, ун, сачлар, су, сүд, думан, гонаглар, китаблар, мәчлис...).

Башга бир фе'ли көтүрәк—«гырмаг» фе'лини. Бурадакы һәрәкәтин реал номинатив мәзмуну һәр дәфә әшјанын мәһз интенсионал мүндәричәсиндән асылы олур: 1. *Мә'мулат* (габ, күзкү...)—*сындырмаг.* 2. *Бәрк маддә* (одун, гәнд...)—*доғрамаг.* 3. *Чанлылар* (инсанлар, һејванлар, гушлар, һәшәрат...)—*күтләви сурәтдә мәһв етмәк, тәләф етмәк.* 4. *Рабитәли, әлагәли, узунуна олан шејләр* (ип, мәфтил, зәнчир, дүјмә, сөз..)—*кәсмәк, үзмәк.*

Реал керчәклик һаггында мә'лумат, фикир өз әксини чүмләдә тапыр. Чүмләнин мәзмуну мүасир мәнтиг елминдә «пропозисија» адландырылыр[45]. Һәмин пропозисионал мәзмун мәһз һәр һансы бир һадисәни билдирир. Демәли, һадисәни ифадә едә биләчәк лексик мә'налар чүмләнин өзүлүнү тәшкил етмиш олур. Тәсадүфи дејил ки, һадисә билдирән сөзләр елә бирбаша вә тәкбашына пропозисионал вәзифәни ифа едәрәк, конкрет варлығын ин'икасыны асанлыгла нитг ситуасијасы илә бағлајыр. Һадисәнин нитг тәзаһүрүндә бир нөв чаныны тәшкил едән фе'лин, фе'ли лексемин ајры-ајры лексик-семантик вариантларынын (моносемләринин) контенсив валентлијиj, јә'ни адларла илкин субјект-објект функсијаларында, әсас мөвге мүнасибәтләриндә бирләшмә габилијјәти—сөзләрин мә'наларындакы дахили, «мәхфи» категориал мәзмуну вә сөзләрин синтактик әлагәләрин-

[45] С. Д. Кацнельсон. Типология языка и речевое мышление, сәһ. 141—142.

дә «кизләнмиш» грамматик категоријалары ашкар етмәјә имкан верир. С. Д. Кацнелсон тамамилә һаглы олараг гејд едир ки, тәсвири грамматикаларын натамамлығы (биз буна луғәтләрдәки системсизлији дә әлавә едә биләрик) даһа чох заһири грамматик формалара (луғәтләрдә исә мүвафиг олараг емпирик мә'налара) ујма методунун нагислији илә изаһ олуна биләр[46]. Чүнки сөзләрин о категориал әламәтләри ки, онларын әсасында сөздүзәлтмә моделләри, лексик бирләшмәләр вә синтактик конструксијалар јараныр, С. Д. Кацнелсонун сөзләри илә демиш олсаг, мәһз «кизли грамматиканын инструментарисини (аләтләр комплектини)»[47] тәшкил едир. Грамматик формалар семантик вәзифәләрлә јанашы сырф формал функсијалар дашыдығы кими, там мә'налы сөзләр дә лексик мә'наларла јанашы категориал-грамматик мәзмуну еһтива едир. Мүхтәлиф дилләрдә, о чүмләдән түрк дилләриндә мүшаһидә олунан һадисәләр—грамматик формаларын «лексикләшмәси» вә лексик ваһидләрин көмәкчи вәзифәдә «грамматикләшмәси» һаллары һәмин ганунаујғунлуғун нәтичәсидир. Сөзләрин лексик-семантик компонентләри илә гајнајыбгарышмыш категориал әламәтләри һәм парадигматик тәснифат (сөзләрин грамматик синифләрә вә семантик груплара бөлүнмәси), һәм синтагматик (лексик-синтактик) бирләшмәләр әмәлә кәтирмә имканлары, һәм дә епидигматик[48] деривасијалар (лексемин лексик-семантик вариантлары, моносемләри нәзәрдә тутулур) нөгтеји-нәзәриндән мүһүм контенсив (мәзмунлу) функсијалара маликдир. Она көрә дә лексик мә'наларын ичәрисиндә олан категориал-грамматик мәзмуну һәмин мә'наларын мадди-емпирик мәзмунундан тәчрид етмәјин дилин гурулушуну даһа дәриндән өјрәнмәк үчүн бөјүк әһәмијјәти вардыр. Мисал үчүн «төкмәк» фе'лини көтүрәк. Әкәр һәмин һәрәкәтин мәзмунунда ирадилик варса, онда там тә'сирли фе'лдән данышмаг лазым кәлир: *ким—нәји—һара (кимә)* төкдү, јахуд *ким—кимләри—һара* төкдү... Мәсәлән: *Гыз телинин учуну гашына төкмүшдү. Сән әлимизә су төк! Гонаға чај-хөрәк төкмәк. Гушлара дән төкмәк. Ушаглары саһәјә төкмәк.* Әкәр һәрәкәт субјектин ирадәсиндән асылы олмајыб, анчаг гејри-ирради һалда баш верә билирсә, онда фе'л һәм мәкан валентлијиндән тамамилә мәһрум олур, һәм шәхсләри васитәсиз тамамлыг вәзифәсиндә гәбул етмир, һәм дә үмумијјәтлә, тамамлајычы сөзлә бирликдә бир нөв «дахили објектли» фе'лләрә[49] јахынлашыр. Мәсәлән: *Тәр төкүрәм. Көз јашы төкүрсән. Төкүр алынлары пучур-пучур тәр...* (С. Вурғун). *Ағач јарпагларыны төкүр. Гуш түкүнү төкүр.* Нәһајәт, әкәр һәрәкәтин ичрасы үчүн һеч субјектин өзү дә тәләб олунмурса, онда сырф тә'сирсиз фе'лин «гар, долу, јағыш» кими сөзләрлә бирликдә хүсуси «јағмаг» мә'насы алыныр ки, белә бирләшмәләрдән ибарәт чүмлә дә шәхссиз сајылмалыдыр. Мәсәлән: *Јағыш сел кими төкүрдү* (С. Рәһимов). *Гушбашы гар һәлә дә төкүрдү* (А. Шаиг).

Ја да сөзләрин лексик мә'наларындакы фәаллыг/гејри-фәаллыг кими үмумкатегориал әламәт бахымындан «сүрмәк» фе'линә вә онун әһатәсинә нәзәр салаг. «Тәһрик едәрәк апармаг, говмаг» мә'насында бу фе'л өзүнүн тә'сирлилик гүввәсини вә мә'на вариантларыны идарә етдији исимләрин мәһз фәаллыг дәрәчәси вә нөвүнә ујғунлашдырыр:

1. Вәтәндән, өлкәдән говмаг, сүркүн етмәк. Мәсәлән: Данышанда бизи *сүрмәјәчәкләр* ки... (Ј. Чәмәнзәминли). Нечә-нечә әрәби узаглара *сүрдүләр* (Б. Ваһабзадә). Падшаһ о саат әмр еләди, әкинчи гызыны узаг бир өлкәјә *сүрдүләр* («Азәрбајчан нағыллары»). Мә'лум мәсәләдир ки, *сүркүн етмәк* ичтимаи һадисә олуб јалныз инсана шамил едилә биләр, өзү дә бурада субјектин тәһрикедичи гүввәси һәтта ән фәал шәхсләрдән ибарәт објектин белә мүгавимәт күчүндән гат-гат үстүн олмалыдыр.

2. Јүк һејваныны ја да сүрүнү мүәјјән сәмтә кетмәјә мәчбур етмәк, јөнәлтмәк. Мәсәлән: Вагиф атыны... сараја тәрәф *сүрдү* (Ј. Чәмәнзәминли). Нахыр-

---

[46] Бах: С. Д. Кацнельсон. Типология языка и речевое мышление, сәһ. 82—83.

[47] Јенә орада, сәһ. 83.

[48] Д. Н. Шмелјов бу термини чохмә'налы сөзүн лексик-семантик системи мә'насында ишләтмишдир (Д. Н. Шмелев. Проблемы семантического анализа лексики. Док. дисс. М., 1969). Бу һагда бах: Общее языкознание (внутренняя структура языка). М., 1972, сәһ. 499.

[49] Азәрбајчан дилчилијиндә бу фе'лләр һаггында илк дәфә, сәһв етмириксә, З. И. Будагова «Мүасир Азәрбајчан дилиндә мүрәккәб фе'лләр» адлы мәгаләсиндә данышмышдыр. Бах: «Низами адына Әдәбијјат вә Дил Институтунун әсәрләри» (Дилчилик серијасы), VIII ч. 1957, сәһ. 129—130.

чылар гарамалы *сүрүб* сәрин суја салар (А. Сәһһәт). Әкәр һәр һансы бир шәхси сүркүн етмәк үчүн субјектин мүтләг архасы, көмәкчиләри, ичрачылары олмалыдырса, әһлиләшдирилмиш ев һејванларыны јеримәјә, гачмаға кичик бир ушаг да мәчбур едә биләр. Фе'лин тә'сирлилик гүввәсинин семантик чәһәтдән хејли азалмасы һәләлик дахили вә «кизли» мәзмун фәргинин ашкар синтактик форма илә тәсбит олунмасына кәтириб чыхармамышдыр, анчаг зәмин һазырламышдыр. Бу формал «сычрајыш» үчүнчү мәрһәләдә баш верир.

3. Мәсафә гәт едә биләчәк һәр һансы бир техники васитәни идарә етмәк; машын, гатар, кәми, тәјјарә, трактор, комбајн, велосипед, киршә... сүрмәк. Башга сөзлә десәк, бурада артыг «дахили објектли» фе'лләрә јахынлашан вә «гатыры, инәји, өкүзләри... сүрмәк» кими мүтләг тә'сирлик һал шәкилчисини тәләб етмәјән, үмумијјәтлә, сүрүчүлүк фәалијјәтини билдирән фе'л мөвчуддур.

Нитгдә, чүмләдә там лексик мә'налы сөзүн фәалијјәтини мүәјјәнләшдирән үмдә амил семантик-синтактик амилдир. Семантик-синтактик гурулушун минимал ваһиди ики моносемин бирләшмәси нәтичәсиндә алынан конкретләшдиричи, дәгигләшдиричи пропозиционал кәсишмә нөгтәсидир. Мәсәлән: *Гуш учур. Дивар учур. Һава удмаг. Пул удмаг. Дәрсдә галмаг. Дәрсдән галмаг.* Субстансионал вә гејри-субстансионал мә'наларын бир-бириндән кәскин фәргини мәһз семантик-синтактик категоријалар көстәрир (илкин вә сонракы функсијалар, синтактик мөвге вә сөздәјишдиричи формалар, сөз сырасы вә и. а.).

Лексик-синтактик бирләшмәләрдә динамик, просесуал әламәт билдирән сөзләр субстансионал сөзләри өз «һимајәси» алтына алараг өзләри дә конкретләшмиш олур. Семантик-синтактик чәһәт сөзләрин бирләшмәдәки функсијаларына аиддирсә, лексик-грамматик чәһәт сөзләрин һәмин функсијалары шәртләндирән категориал мәнсубијјәти илә бағлыдыр.

С. Д. Кацнелсон һаглы олараг гејд едир ки, «чүмләдә һәр шеј предикатын тәшкиледичи гүввәсинә табедир»[50]. Нә зәрфлик, нә дә тә'јин чүттәркибли бүтөв чүм-

[50] С. Д. Кацнельсон. Типология языка и речевое мышление, сәһ. 158.

ләнин зәрури үзви дејил. Һадисәни билдирән фе'ли предикатын валентлији һәрәкәтин субјект-објект мүнасибәтләриндән кәнара чыхмыр. Әламәт билдирән сөзләр, дүздүр, адландырманы конкретләшдирир (мәсәлән: *көзәл инсан, чох көзәл, јејин тәрпәнмәк* вә с.), лакин предикативлијин, пропозисијанын тәләбини гәти өдәмир. Она көрә дә чүмләнин нүвәси хәбәр, хәбәрин әһатәси исә мүбтәда вә тамамлыглар һесаб олунур. Һәтта «Јазы јазырам» чүмләсиндә дә «дахили» објект вә субјект өз ифадәсини тапмышдыр, чүнки фе'лин «дајағы» исимдир[51].

Фе'лин синтактик валентлији, әлбәттә, онун конкрет лексик-грамматик мә'насындан асылыдыр. Синтактик валентлик лексик валентликдән габаг мүәјјәнләшдирилмәлидир. Она көрә ки, конфигурасијада лексик ваһидләр үчүн «бош» јерләри мәһз синтактик валентлик көстәрир. Предикатын валентлијиндә кәмијјәт вә кејфијјәт фәргләри олур. Кәмијјәт фәргләри һәрәкәтин субјектлә тәчһиз олунма вә објектләрлә тамамланма «јерләриндән» асылыдырса, кејфијјәт фәргләри һәм фе'лин, һәм дә ону әһатә едән исимләрин лексик-семантик вә мәнтиги-грамматик хассәләриндән, бу хассәләрин гаршылыглы әлагәләриндән ирәли кәлир. Бурада кәмијјәт кејфијјәтә һүдуд гојдуғу кими, кејфијјәт нөвләри дә кәмијјәт фәргләринә кәтириб чыхара билир. Мәсәлән, «өртмәк» фе'ли «гапамаг, бағламаг» мә'насында *гапы, пәнчәрә, пәрдә, китаб, дәфтәр* кими исимләри тә'сирлик һалда тәләб едир. Бурада предикат икијерли олур: Һәсән гапыны *өртдү* (јерин бирини мүбтәда, о бирисини исә васитәсиз тамамлыг тутмушдур). Лакин һәмин фе'л «үстүнә салмаг, бүрүмәк» мә'насында мәнтиги-грамматик лабүдлүклә ики мүхтәлиф објект тәрәфиндән тамамланмаға мөһтачдыр: васитәсиз тамамлыгла јанашы, јөнлүк һалда олан васитәли тамамлығы да өзүнә гошараг, о, артыг үчјерли предикат вәзифәсиндә чыхыш едир: *Нәнәм шалы башына өртдү*. Һәтта бир шејин үстүнү, ағзыны өртмәк (јорғанла, гапагла вә с.) јенә дә башга бир шеји онун үстүнә салмагла, ону башга бир шејлә бүрүмәклә мүмкүндүр. Јахуд «пөртмәк» фе'ли һәм тә'сирсиз, һәм дә тә'сирли ола биләр: тә'сирсиз фе'лин мә'насы јалныз инсана, инсанын үзүнә аид олуб «истидән, һәјәчандан

[51] Бах: Е. Курилович. Очерки по лингвистике. М., 1962, сәһ. 65.

1182—5

бәрк гызармаг» һадисәсини билдирдији һалда (Ушаг истидән тәрләјиб *пөртмүшдү*. Натиг бәрк тутулуб *пөртдү*. Онун үзү *пөртүб* гып-гырмызы олду...),—тә'сирли фе'лин мә'насы тәрәвәзин, мејвәнин, әтин, биткинин вә б. к. шејләрин јүксәк һәрарәтә (адәтән гајнар су, исти бухар васитәси илә) мә'руз галмасы нәтиҹәсиндә онлардан әмәлә кәлән бүрүшмә, јығылма, шахлығы итирмә һадисәсини экс етдирир. Марағлыдыр ки, һәтта Күнәш.. јарпаглары *пөртүрдү* (Ә. Әбулһәсән) кими образлы ифадәдә јенә һәмин икинчи мә'на мөвҹуддур.

Беләликлә, биз бу нәтиҹәјә кәлмиш олуруг ки, чохмә'налы фе'лин ајрыҹа мә'наларыны објектив шәкилдә мүәјјәнләшдирмәк үчүн биринчи нөвбәдә һәм фе'лин, һәм дә онун конфигуратив әһатәсини тәшкил едән исимләрин категориал-семантик мәзмунуну гаршылыглы әлагәдә үзә чыхармаг лазымдыр. Үмумијјәтлә, лексем, о ҹүмләдән фе'ли лексем инвариантдыр, мүҹәррәд елми анлајышдыр. Реал нитгдә јалныз моносемләр, лексик-семантик вариантлар мөвҹуддур. Фе'лин әсас мә'насыны мүәјјәнләшдирдикдә белә, о јенә дә вариант олараг галыр; интәһасы бу вариант фе'лин категориал тәбиәтинә даһа ујғун олуб бир нөв еталон ролуну ојнајыр. Инвариант вә вариантлар проблеминин дүзкүн гојулуб ишыгландырылмасында, зәннимизҹә, В. М. Солнтсевин хидмәти нәзәрә алынмалыдыр. О, инвариант вә вариантлылыг анлајышларынын дил ваһидләринин онтоложи маһијјәтини сәҹијјәләндирмәк үчүн бөјүк әһәмијјәтини гејд едәрәк көстәрир ки, дил ваһидләринин вариантлылығы ики амилло шәртләшир: 1) һәр бир ваһидин дилдә парадигматик синиф шәклиндә мөвҹуд олмасы илә, 2) синтагматик, хәтти хассәли нитгдә бу синфин һәр дәфә јалныз бир нүмајәндәсиндән истифадә олунмасы илә.[52] Нисбәтән ејниҹинсли әшја вә ја һадисәләр синфиндә објектив шәкилдә мөвҹуд олан үмумилик, мүштәрәклик еlә инвариант демәкдир[53]. Чохлуғун (синфин) бу вә ја башга елементи (конкрет нүмајәндәси) мүәјјән сәбәбләрә, јахуд мүлаһизәләрә көрә еталон, нүмунә сајыла биләр, лакин о һәр һалда вариантдыр[54]. Инвариант бир абстраксија кими үмумиләшдириҹи, топлајыҹы вә бирләшдириҹи маһијјәтдә олуб, вариантлылыг, хүсусиликлә бирликдә ин'икас нәзәријјәсинин ајрылмаз тәркиб һиссәсини тәшкил едир. Дејиләнләрдән ајдын олур ки, «сөзүн үмуми мә'насы» терминини һәгиги инвариант мә'насында ишләдән мүәллифләр[55] (ајры-ајры сөзләрин семантик груплуғуна кәлдикдә) бир о гәдәр дә јанылмырлар. Әлбәттә, керчәкликдә белә бир категоријанын мөвҹуд олмадығыны, онун абстракт сәҹијјә дашыдығыны һеч кәс шүбһә алтына алмыр[56]. Анҹаг дилчиләрин әксәријјәти үмуми мә'најә мәнфи мүнасибәт бәсләјир[57]. Һәрчәнд үмумини, инварианты бүтүн мә'на нөвләринә шамил етмәк олмаз (она көрә ки, бу нөвләрин һамысы ејниҹинсли дејил), амма әсас мә'наны да һәмишә ајырыб көстәрмәк мүмкүн олмур. Һәгигәтән, нә үчүн «гашымаг» фе'линин «бәдәнин кичишән јерини дырнаг вә ја сәрт бир шеј илә сүртмәк...»[58] мә'насы әсас номинатив, «газыјыб сыјырмаг» мә'насы исә төрәмә номинатив мә'на һесаб едилсин? Ким дејә биләр ки, инсан ән әввәл башыны, бојнуну вә и. а., јалныз сонралар дашын, тахтанын вә с. үстүнү гашыјыб? Дикәр тәрәфдән, тәкҹә бәдәнин кичишән јерини јох, тутаг ки, газанын дибини дә «дырнаг вә ја сәрт бир шеј илә сүртмәк» мүмкүндүр. Демәли, бурада нә диахрон, нә дә синхрон планда әсас мә'надан данышмаг лазым кәлмир. Һәмчинин «истәмәк» фе'линин «тәләб етмәк» (мәсәлән: Филанкәсдән бир шеј *истәмәк*. Әкин су *истәјир*. Телефонла сизи *истәјирләр*), «арзуламаг» (охумаг, јатмаг, гачмаг... истәјирәм) вә «(кимисә) севмәк» мә'наларындан[59] һансынын әсас мә'на олдуғуну сөјләмәк чох чәтиндир. Буна көрә дә һәр бир чохмә'налы фе'лин лексик-семантик груплушуна фәрди јанашыб гәти һөкмләрдән имтина етмәк мәгсәдә даһа ујғундур.

---

[52] Бах: В. М. Солнцев. Язык как системно-структурное образование. М., 1971, сәһ. 211—212.

[53] Јенә орада, сәһ. 213.

[54] Јенә орада, сәһ. 214.

[55] Мәсәлән, В. А. Звекинтсев (бах: В. А. Звегинцев. Семасиология, М., 1957, сәһ. 217—222).

[56] Бах: Семантическая структура слова... М., 1971, сәһ. 153.

[57] Бах: Е. Р. Курилович. Заметки о значении слова. ВЯ, 1955, № 3, сәһ. 73—78; С. Д. Кацнельсон. Содержание слова, значение и обозначение. М.—Л., 1965, сәһ. 45—55; Д. Н. Шмелев. Очерки по семасиологии русского языка, М., 1964, сәһ. 83—85, 94—95; Ю. С. Степанов. Основы языкознания. М., 1966. сәһ. 157—158.

[58] «Азәрбајҹан дилинин изаһлы лүғәти»,—I ч., Бакы, 1966, сәһ. 458.

[59] «Азәрбајҹан дилинин изаһлы лүғәти», II ч., Бакы, 1980, сәһ. 428—429.

Нәһајәт, ајры-ајры чохмә'налы садә фе'лләрин семантикасыны синтактик вә лексик бирләшмәләр әсасында арашдырмаг бахымындан мүһүм бир методоложи чәһәти дә гејд едәк. Нүвәси фе'л, әһатәси исимләр олан конфигурасијалары изләркән, ашағыдакы дөрд амиллә расттлашырыг: фе'лин синтактик валентлији—исимләрин категориал мәзмуну, фе'лин ајрыча мә'насы (фе'ли лексемин моносеми)—исимләрин мә'на нөвләри. Фе'лин ајрыча мә'наларыны објектив синтагматик ме'јарларла мүәјјәнләшдирмәји гаршымыза мәгсәд гојурурса, галан үч амили дә даим нәзәрдә тутмалыјыг. Бунлардан фе'лин синтактик валентлији ејни заманда онун категориал мәзмунунун синтактик тәзаһүрүдүр; исимләрин категориал мәзмуну лексик бирләшмә имканларыны шәртләшдирир, онларын мә'на нөвләри исә фе'лин мүвафиг мә'насына дајаг олур. Көрүндүјү кими, бурада үмумидән хүсусијә, синтактик бирләшмәдән мә'на нөвүнә доғру аналитик истигамәт рәһбәр тутулмушдур.

Мүасир Азәрбајҹан дилиндә садә (әсли) фе'лләрин ичәрисиндә ән зәнкин мә'на вариантлылығы, јә'ни ән чох вә мүхтәлиф моносемләри олан фе'лләр әсасән ашағыдакылардыр:

1. Ајырмаг
2. Алмаг
3. Апармаг
4. Артмаг
5. Атмаг
6. Ахмаг
7. Ачмаг
8. Ашмаг
9. Бағламаг[60]
10. Басмаг
11. Батмаг
12. Бахмаг
13. Билмәк
14. Бурахмаг
15. Бүкмәк
16. Вермәк
17. Вурмаг
18. Галхмаг (галдырмаг)
19. Галмаг
20. Гарышмаг
21. Гачмаг
22. Гырмаг
23. Гојмаг
24. Гопмаг
25. Гуртармаг
26. Гурумаг
27. Дағылмаг, дағытмаг
28. Дартмаг
29. Доланмаг
30. Долашмаг
31. Долмаг
32. Дөјмәк
33. Дөнмәк
34. Дурмаг
35. Дүшмәк
36. Енмәк
37. Әзмәк
38. Исинмәк, иситмәк
39. Истәмәк
40. Итмәк
41. Јанмаг
42. Јармаг
43. Јатмаг
44. Јемәк
45. Јыхмаг
46. Кечмәк
47. Кәсмәк
48. Кетмәк
49. Кәлмәк
50. Кәтирмәк
51. Кирмәк
52. Көзләмәк
53. Көрмәк
54. Көтүрмәк
55. Ојнамаг
56. Олмаг
57. Отурмаг
58. Охумаг
59. Охшамаг
60. Өјрәнмәк
61. Өртмәк
62. Өтмәк
63. Позмаг
64. Пөртмәк
65. Сајмаг
66. Салмаг
67. Сахламаг
68. Сечмәк
69. Сәпмәк
70. Сәрмәк
71. Сүзмәк
72. Сүрмәк
73. Танымаг
74. Төкмәк
75. Тулламаг
76. Тутмаг
77. Узанмаг
78. Чалмаг
79. Чәкмәк
80. Чыхмаг

[60] Бу фе'лә даир Е. В. Севортјан јазыр: «...*бағ* да фе'ли аддыр... ба—фе'линдән әмәлә кәлмишдир...онларын семантик инкишафы вә зәнкинләшмәси мүстәгил јолла, әсасларынын семантик инкишафындан асылы олмајараг, кетмишдир,... Фе'лин фе'л мәншәли ад әсасындан әмәлә кәлмәси заманы дүзәлтмә фе'лин семантикасы илк фе'лин семантикасына гајыда биләр. (*бағламаг, јухуламаг* вә б. фе'лләр) (Э. В. Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке... М., 1962; сәһ. 56—57, 59, 60).

Фе'лләрин чохмә'налылығындан данышаркән, J. Р. Куриловичин дилчилијин ән мүһүм принсипләриндән сајдығы ашағыдакы мүддәасыны нәзәрдә тутмаг лазымдыр: «...мүәјјән сөзүн...бир нечә мүхтәлиф чисмани, јахуд руһи керчәклији әкс етдирмәси фактындан һеч дә һәмишә онун чохмә'налылығы һаггында нәтичә чыхарылмамалыдыр...[61] «Азәрбајҹан дилинин изаһлы лүғәти»ндә бу мүһүм принсип чох вахт позулур. Нәтичәдә дә сөзүн мә'наларынын сајы лүзумсуз артыр, ејни мә'наја аид олан мисаллар мүхтәлиф мә'наларын арасында бөлүшдүрүлүр, мә'наларын тә'рифи конкрет мисалларын мәзмунуна табе едилир. Дедијимизи сүбута јетирмәк һеч бир чәтинлик төрәтмир. Елә әлифба сырасы илә кәлән илк чохмә'налы фе'ли—«ајырмаг» фе'лини алаг. Изаһлы лүғәтдә бу фе'лин биринчи мә'насына беләбир

[61] Е. Курилович. Очерки по лингвистике..., М., 1962, сәһ. 240.

тә'риф верилир: «Бүтөв һалда олан шеји парчаламаг, јахуд онун бир һиссәсини көтүрмәк, гопармаг». Мисаллар: Јумуртанын сарысыны ағындан *ајырмаг*. Сүмүјү әтдән *ајырмаг*. Маддәни тәркиб һиссәләринә *ајырмаг*[62]. Лакин бешинчи вә алтынчы мә'налары ачмаг үчүн ашағыдакы фе'лләрдән истифадә олунур: јармаг, шаггаламаг, парчаламаг, кәсмәк, бөлмәк, тәгсим етмәк. Мисаллар: Көтүјү балта илә дөрд јерә *ајырмаг*. Гојунун чәмдәјини беш јерә *ајырдылар*. Шејләри икијә *ајырмаг*... Отағы пәрдә илә ики һиссәјә *ајырмаг*. Көрүндүјү кими, бурада да һәмин биринчи мә'надан башга бир шеј јохдур: «бүтөвү парчаламаг, ону бир нечә һиссәјә бөлмәк». Һәм дә ачыг-ајдын һисс олунур ки, «јармаг» «көтүјү балта илә», «шаггаламаг» исә «гојунун чәмдәјини» бирләшдирмәләриндән ирәли кәлир. Бу јолла кетдикдә мә'наларын сајыны истәнилән гәдәр чохалтмаг мүмкүндүр. Даһа сонра, ајдын олмур ки, нә үчүн икинчи, үчүнчү вә дөрдүнчү мә'наларын тә'рифиндә «бир-бириндән узаглашдырмаг, әлагәсини кәсмәк, араламаг, тәчрид етмәк» кими ејни мәзмун олдуғу һалда—һәмин мәзмун үч јерә ајрылыр. Ахы кәтирилән мисаллар да буна әсас вермир: Тале онлары бир-бириндән *ајырды*. Аиләсиндән *ајырмаг*... Бузову анасындан *ајырмаг*... Хәстәләри сағламлардан *ајырмаг*. Ушағы зәрәрли мүһитдән *ајырмаг*. Ја да алтынчы маддәдә («бөлмәк, тәгсим етмәк») белә бир чүмлә мисал чәкилир: Һәр кәсин пајыны *ајырыб* өзүнә верди. Мәкәр киминсә пајыны ајырмаг онун пајыны бөлмәк, тәгсим етмәкми демәкдир? Әлбәттә, јох. Әслиндә бу мисалын јери сәккизинчи бәнддә («...ихтијарына вермәк, тәхсис етмәк») олмалы иди, чүнки мә'на е'тибарилә «ушаг үчүн пај ајырмаг», «палто үчүн пул ајырмаг» кими ифадәләр «ушағын пајыны ајырмаг», «палтонун пулуну ајырмаг» кими ифадәләрә там ујғундур. Нәһајәт, «ајырмаг» фе'линин једдинчи мә'насы («сечмәк, фәргләндирмәк») ашағыдакы мисалларла тәсбит олунур: Јахшыны писдән *ајырмаг*. Сафы чүрүкдән *ајырмаг*. Дәнин ирисини хырдасындан *ајырмаг*. Куја кејфијјәт билдирән адларын антонимик шәкилдә гаршылашдырылмасы автоматик сурәтдә «сечмәк, фәргләндирмәк» мә'насына кәтириб чыхарыр. Һалбуки мәсәлә башга чүрдүр. «Фәргләндирмәк» кими мә'на чаларлығы мадди әшјалара дејил, јалныз

[62] «Азәрбајчан дилинин изаһлы луғәти», I ч., Бакы, 1966.

мә'нәви аләмә аиддир: јахшыны писдән ајырмаг. Доғрудан да, «дәнин ирисини хырдасындан ајырмаг» дедикдә биз һеч дә «дәнин ирисини хырдасындан фәргләндирмәји» нәзәрдә тутмуруг, садәчә олараг ирисини хырдасындан тәчрид едирик (һәмин фе'лин биринчи бәндиндә «јумуртанын сарысыны ағындан» ајырдығымыз кими). Һәлә биз ону демирик ки, «фәргләндирмәк» мә'насынын ајрыча мә'намы, јохса мә'на чаларлығы олмасы суал алтындадыр. Мәсәлән: «Рус дилинин луғәтин»дә (4 чилддә) «отделить» фе'линин биринчи мә'насына аид олан һиссәдә ашағыдакылары охујуруг: «1. Бүтөвдән онун мүәјјән һиссәсини ајырыб көтүрмәк; биркә, бир јердә, бирләшмиш шәкилдә олан шејләри бир-бириндән ајырмаг. Отделить хорошее зерно от плохого. Отделить желток от белка.. Распознать, отличить. Отделить правду от лжи»[63]. Һәмчинин «ајырмаг» фе'линин ахырынчы (доггузунчу) мә'насы («нәзәрә чарпдырмаг, фәргләндирмәк») конкрет мисалын («Мәтнин әсас јерләрини гара һәрфләрлә ајырмаг») перифразындан, јә'ни тәсвири ифадәсиндән башга бир шеј дејилдир.

Беләликлә, тәһлил нәтичәсиндә «ајырмаг» фе'линин ајрыча мә'наларынын сајы үчгат-дөрдгат азалмыш олур. Мадам ки, семасиоложи тәдгигатын чыхыш нөгтәси вә елементар ваһиди мәһз моносемдир,[64] бу моносемләрин мүмкүн гәдәр дәгиг мүәјјәнләшдирилмәси зәрурријјәти гаршыда дурур. Фе'ли моносемин бу вә ја дикәр синтактик вә лексик бирләшмәләрдә чыхыш едә билмәсиндән дә һәмин мәгсәдлә истифадә олунур.

ФЕ'ЛЛӘРИН СИНОНИМЛИЈИ

Семасиолокијада синонимләр проблеми гәдәр мүбаһисәли икинчи бир хүсуси проблем чәтин тапылар. Бурада синонимлијин үмумән дилдә мөвчуд олуб-олмамасы мәсәләсиндән тутмуш[65] синонимләрин тә'рифинәдәк демәк олар ки, бүтүн нәзәри мәсәләләр мүбаһисәлидир. Азәрбајчан дилчилијиндә исә (бунлардан әлавә) һәтта «синонимлик» терагининин нә демәк олдуғу һаггында

[63] «Словарь русского языка», т. II, М., 1958.

[64] Бах: В. А. Звегинцев. Теоретическая и прикладная лингвистика. М., 1968, сәһ. 116.

[65] В. А. Звекинтсев јазыр: «Ән'әнәви шәкилдә изаһ олунан синонимлик дилдә үмумијјәтлә јохдур»... (В. А. Звегинцев. Теоретическая и прикладная лингвистика. М., 1968, сәһ. 138).

зиддијјәтсиз тәсәввүр алынмыр. Белә ки, С. Чәфәров јазыр: «...әслиндә јунанча (синонимос—еjниадлы) олан бу сөз дилимизә рус дили васитәсилә кәлмиш вә рус дилиндә олдуғу кими... ишләнмәјә башламышдыр»[66]. Ә. Дәмирчизадәнин фикринчә дә, синоним «јунанча бирадлылыг мә'насында олан» сөздәндир[67]. Нәһајәт, Н. Мәммәдов да белә һесаб едир ки, «синоним сөзү (јунанча синонимон) еjниадлы демәкдир»[68]. Бу чүр терминоложи изаһат гануни бир суал доғурур: әкәр синонимләр еjниадлы, бирадлы сөзләрдән ибарәтдирсә, бәс нә үчүн онларын тә'рифиндә «формача јахуд фонетик тәркибчә»[69] мүхтәлифлик әсас шәртләрдән сајылыр? Мәсәлә орасындадыр ки, «синоним» термини «еjниадлы» јох, «шәрикли (гаршылыглы) адландырма» демәкдир[70].

А. П. Јевкенјева гејд едир ки, синонимлик мәсәләси филолокијанын башланғычындан букүнә кими өз актуаллығыны вә кәскинлијини сахламагдадыр[71]. Синонимләрин үмуми тә'рифи дә әсрләр боју мөвчуддур (мә'нача лап јахын, демәк олар ки, еjни олан мүхтәлиф сөзләр)[72]. Лакин С. Ф. Кеккерин тәртиб етдији библиографијадан[73] ајдын олур ки, сон алты илдә (1965—1971) тәкчә рус дилинин синонимләринә һәср едилмиш әсәрләрин сајы минә јахын олуб әввәлки икиәсрлик әдәбијјатын мигдарындан гат-гат артыгдыр. Һәм дә бу әсәрләрин бир гисми рус дили материалы әсасында үмумнәзәри мәсәләләрин ишләнмәсинә јөнәлдилмишдир[74]. Һәләлик синонимлик проблеминә даир һамынын гәбул едә биләчәји нәзәријјә нә өлкәмиздә, нә дә харичдә јарадылмышдыр.[75] Бунунла белә, «Лексическая синонимия», «Синонимия в языке и речи»[76] кими китабларда, А. П. Јевкенјева, Ј. А. Иванникова, С. Г. Бережан, Ј. Д. Апресјан кими синонимологларын мәгаләләриндә бир сыра мүһүм нәзәри мәсәләләр әтрафлы ишыгландырылмышдыр: синонимлик анлајышы, мә'на еjнијјәти, јахуд мә'на јахынлығы, мә'на чаларынын маһијјәти, синонимләрин бир-бирини (мүәјјән контекстләрдә) әвәзетмә габилијјәти (идеографик синонимләрин семасиоложи ме'јары кими), синонимләрин нөвләри вә функсијалары, онларын дилдә вә нитгдә, синхронија вә диахронијада вәзијјәти, синонимиканын мәнбәләри синонимлијин башга семасиоложи һадисәләрә (чохмә'налылыға, антонимлијә вә с.) мүнасибәти, синонимик чәркә, онун һүдуду вә семантик доминанты мәсәләси, синонимләрин һипонимләрдән фәрги, еjникөклү синонимләр вә сөзүн фоно-морфоложи вариантлары, лексик-фразеоложи синонимика вә с.

Рус дилчилијиндә олдуғу кими, Азәрбајчан дилчилијиндә дә синонимлик анлајышынын һүдуду һаггында ваһид вә дәгиг бир ме'јар мөвчуд дејил: «...индијә гәдәр синонимләр һаггында јазылмыш әсәрләрдә синонимләрин мүәјјәнләшдирилмәси үчүн көстәрилән ме'јар дәгиг вә биткин олмамышдыр»[77]. Ә. М. Дәмирчизадә синонимләрә верилән ашағыдакы тә'рифи «олдугча ибтидаи» һесаб едир: «Синоним сөзләр формача, јахуд фонетик тәркибчә мүхтәлиф, мә'нача еjни олан сөзләрә дејилир»[78]. Онун фикринчә, «әкәр дилин лүғәт тәркибиндә еjни мә'налы ики сөз олса иди, о заман ики лүғәт фондундан бәһс етмәк лазым кәләрди».[79] Буна көрә дә синоним сөзләрдә «үмумиләшдиричи бир әсас мә'на» илә бәрабәр

[66] С. Чәфәров. Мүасир Азәрбајчан дилинин лексикасы. Бакы, 1958, сәһ. 43.

[67] Бах: Ә. Дәмирчизадә. Азәрбајчан дилинин үслубијјаты. Бакы, 1962, сәһ. 120.

[68] Н. Мәммәдов, А. Ахундов. Дилчилијә кириш. Бакы, 1966, сәһ. 183.

[69] Бах: Ә. Дәмирчизадә. Көстәрилән әсәри, сәһ. 120. Башга мүәллифләрдә дә сөһбәт јалныз фәргли сәсләнмәјә малик мүхтәлиф сөзләрдән кедир.

[70] Бах: А. А. Реформатский. Введение в языкознание, изд. 4-е, М., 1967, сәһ. 91.

[71] Бах: А. П. Евгеньева. Основные вопросы лексической синонимики. «Очерки по синонимике современного русского литературного языка», М.—Л., 1966, сәһ. 4.

[72] Јенә орада, сәһ. 5.

[73] С. Ф. Геккер. Библиография по синонимике русского языка (Статья вторая). «Синонимы русского языка и их особенности», Изд-во «Наука», Л., 1972, сәһ. 196—243.

[74] Мүгајисә ет: З. Т. Короткевич. Наречные синонимы в современном русском языке. «Синонимы русского языка и их особенности», сәһ. 89 (илк чүмлә).

[75] Бах: Лексическая синонимия. Изд-во «Наука», М., 1967, сәһ. 6.

[76] Синонимия в языке и речи. (Доклады конференции 15—17 декабря 1969 г.) Новосибирск, 1970.

[77] Ә. Дәмирчизадә. Азәрбајчан дилинин үслубијјаты, сәһ. 120.

[78] Јенә орада.

[79] Јенә орада, сәһ. 121.

әлавә мә'на фәргләрини нәзәрә алмаг зәруридир[80]. Беләликлә, синонимләр «әсас мә'насына көрә...ејнијјәт тәшкил едән, лакин формасына вә әлавә мә'насына көрә фәргләнән сөзләрдир»[81]. Азәрбајҹан дилчилијиндә «мәфһум» вә «мә'на» терминләрини синоним кими ишләдән С. Ә. Ҹәфәров һәмин мүддәанын илк тәрәфдарларындан олуб, ондан мәнтиги нәтиҹә дә чыхармышдыр. С. Ә. Ҹәфәров јазыр ки, «синонимләр дә чохмә'налы сөзләр кими һәр һансы бир мәфһумун мүхтәлиф мә'на чаларлығыны ифадә етмәк үчүн ишләдилир»[82]. Мүәллиф чохмә'налы сөзлә синоним сөзләрин арасындакы фәрги онда көрүр ки, «чохмә'налы сөзләрдә бүтүн мә'на чаларлығыны ејни сөвти тәркибә малик олан бир сөз ифадә етдији һалда, синонимләрдә бир мәфһумун һәр мә'на чаларлығы бири-бириндән фәргли олан хүсуси сөвти тәркибә малик сөзлә ифадә олунур»[83].

А. Гурбанов синонимләрин башлыҹа әламәтләриндән данышаркән «үмумиләшмиш—ортаглы мә'на», «мә'на чаларлығы» вә «үслуби рәнкарәнклик» кими әламәтләрин адыны чәкир[84]. Һалбуки онун синонимләрә вердији тә'рифдә сөһбәт башга шејдән кедир: «Дилдә формаҹа мүхтәлиф, мә'наҹа бир-биринә чох јахын олан сөзләрә лексик синонимләр, јахуд синоним сөзләр дејилир»[85]. Көрүнүр, А. Гурбанов да «мә'наҹа ејни олан» ифадәсини синонимләр үчүн дүзкүн һесаб етмир. Һәтта Н. Мәммәдовун фикринҹә, синонимләр «ја ејни вә ја бир-биринә чох јахын мә'налары ифадә едирләр»сә дә, «һәр һалда бунларын арасында мүәјјән инҹә үслуб вә мә'на фәргләри вардыр»[86]. Демәли, Азәрбајҹан дилчилијиндә белә бир мүддәа һөкм сүрмәкдәдир ки, «ејни мә'наны ифадә етмә» синоним сөзләрә хас дејил. Һәмин мүддәанын мәгбул сајылыб-сајылмамасы мәсәләсини ајдынлашдырмаг үчүн синоним проблеминин бир сыра семасиоложи мәсәләләриндән данышмаг лазым кәлир.

[80] Ә. Дәмирчизадә. Азәрбајҹан дилинин үслубијјаты, сәһ. 121—122.

[81] Јенә орада, сәһ. 122—123. Һәмчинин мүгајисә ет: Б. Т. Абдуллаев. Лексические синонимы современного азербайджанского языка. (Автореф, канд. дисс.), Баку, 1965, сәһ. 3.

[82] С. Ҹәфәров. Мүасир Азәрбајҹан дилинин лексикасы, сәһ. 42—43.

[83] Јенә орада, сәһ. 43.

[84] Бах: А. Гурбанов. Мүасир Азәрбајҹан әдәби дили. Бакы, 1967, сәһ. 171.

[85] Јенә орада, сәһ. 170.

[86] Н. Мәммәдов, А. Ахундов. Дилчилијә кириш, сәһ. 183.

Мүхтәлиф нитг һиссәләринә аид олан сөзләр синонимик ҹәркә тәшкил едә билмәз. Башга сөзлә, мүхтәлиф грамматик катеоријалара малик олан сөзләр бир-биринә синонимик мүнасибәтдән мәһрумдур. Дикәр тәрәфдән, чохмә'налы сөзүн һәр дәфә јалныз бир мә'насы мүәјјән синонимик ҹәркәнин үзвү кими чыхыш едир[87]. Демәк, ајры-ајры мә'налар (узаглыг-јахынлыг дәрәҹәсиндән асылы олмајараг), јә'ни һеч олмаса бирҹә мүһүм әламәтә көрә бир-бириндән сечилән мәфһумлар әсасында формалашмыш лексемләр (чохмә'налы сөзү бүтөвлүкдә исә «глоссем» адландырырыг), һеч ҹүр ејни синонимик ҹәркәнин мәзмунуна дахил ола билмәз. Беләликлә дә, биз бу нәтиҹәјә кәлирик ки, бирмә'налылыг, ејнимә'налылыг (шәрикли, ортаглы адландырма илә, јә'ни мадди мүхтәлифликлә бәрабәр) синонимијанын тәбиәтини тәшкил едир. Әлбәттә, ејнилик дәјишкәнлији инкар етмир. Чохмә'налы сөзүн (глоссемин) ајрыҹа мә'насында (лексемдә) олдуғу кими, синонимик ҹәркәдә дә мә'на ејнијјәти (дилдәки инвариантлылыг) ејни мә'нанын нитгдәки вариантлылығы шәклиндә тәзаһүр едир. Мәсәлән, «вурмаг» фе'линин башлыҹа, јахуд илкин мә'насы ашағыдакы лексемдән ибарәтдир: «Бир шејлә башга бир шејин үзәринә зәрбә ендирмәк». Бурадакы мүҹәррәд ваһид мә'на мүхтәлиф конкрет мә'на вариантларында чыхыш едир (мүгајисә ет: фонем вә онун вариантлары). Ајдындыр ки, ејни үмуми мә'нанын хүсуси мә'на вариантлары «вурмаг» фе'линин мүхтәлиф формалары илә дејил, мүхтәлиф әһатәләри (дистрибусијасы) илә шәртләшир. Ағаҹла ити *вурдум;* Ајағына он чубуг *вурдулар;* Инәк ушағы *вурду;* Машын гадыны *вурду;* Чахмағы даша *вурмаг; вуруб* салмаг, *вуруб* өлдүрмәк вә и. а. Демәли, синоним сөзләрин иштиракындан асылы олмајараг, дилдәки һәр һансы бир мә'наны билдирән сөз ишарәси нитгдә реаллашдыгда истәр-истәмәз күлли мигдарда ситуатив мә'на чаларларыны ишарәләндирир. Бунларын ичәрисиндә «дөјмәк, дөјәҹләмәк», «чалмаг, санҹмаг» кими вариантлар да мөвҹуддур.

[87] Бах: С. Х. Иоффе. Грамматическое значение и лексические синонимы. «Лексические синонимия», М., 1967, сәһ. 11—12; С. Г. Бережан. Теория семантических полей и синонимия. «Проблемы языкознания...», М., 1967, сәһ. 169; Б. Т. Абдуллаев. Лексические синонимы..., сәһ. 7.

Гапыны *вуруб* ичәри кирдиләр (М. С. Ордубади); нағара *вурмаг; дәф вурмаг;* Ушағы илан *вурду.* Ары *вурду.* Лакин белә мә'на чаларларынын мүвафиг синоним сөзләрлә ифадә олуна билмәси һеч дә мә'надакы вариантлылығын тәбиәтини дәјишмир: Гапыны *дөјдүм;* Мәни ары *санҹды* вә с. «Илан чалар», «ары санҹар», «һәр икиси вурар» демәк мүмкүн олдуғу һалда, «милчәк санҹар» дејиләр, «милчәк вурар» исә дејилмәз. Јәгин милчәјин санҹмағындакы тә'сирлилик дәрәҹәси «вурмаг» үчүн кифајәт дејил, чүнки бәдәнә зәһәрин јеридилмәси мүшаһидә олунмур (мүгајисә ет: илан, әгрәб, ары...вурар). Амма «санҹмаг» үчүн тә'сирлилик дәрәҹәсинин әһәмијјәти јохдур: ијнәнин дәријә батмасы кифајәтдир. Бунунла белә, дејә биләрикми ки, «ары санҹды» вә «ары вурду» ејни һадисәнин һәмин инҹә чаларларыны фәргләндирмәк мәгсәди илә ишләнир? Зәннимизҹә, нәинки дејә билмәрик, һәтта бу синонимлијин мәһз көстәрдијимиз мә'на чаларлары илә әлагәләндирилмәсинин өзү дә шүбһәли көрүнүр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, синонимләрин «мә'нача бир-биринә јахын олан сөзләр»[88] кими, ја да «мәфһумун мүхтәлиф мә'на инҹәликләрини»[89] ифадә едән сөзләр кими гијмәтләндирилмәси нә синонимлијин маһијјәтини ачмаға, нә дә онун дәгиг ме'јарыны көстәрмәјә фајда верир. Совет Иттифагында синоним проблеминә даир ән чох нәзәри мәгаләләри олан С. Г. Бережан бу мәсәлә әтрафында инандырыҹы мүлаһизәләр сөјләјир. Мүәллиф һаглы олараг јазыр: синонимлик үчүн гәбул олунмуш мә'на јахынлығы ме'јары о гәдәр гејри-мүәјјәндир ки, она әсасланараг һәр һансы семантик саһәјә аид олан, һәтта метафорик мәҹаз зәмининдә мә'нача бир-биринә јахынлашан сөзләри дә «синоним» адландырмаг мүмкүндүр[90]. Әслиндә исә сөзләрин бир-биринә синонимик мүнасибәти јалныз о заман олур ки, онларын бу вә ја дикәр мә'налары там ејнијјәт тәшкил едир[91] (үслуби вә емосионал ҹәһәтдән јох, мәһз семантик ҹәһәтдән). Әкәр ики вә даһа артыг сөзүн мә'на мәзмуну ејнидирсә, бунлара мүт-

[88] Р. А. Будагов. Дилчилијә даир очеркләр. Бакы, 1956, сәһ. 27.
[89] Јенә орада, сәһ. 29.
[90] Бах: С. Г. Бережан. О критериях синонимичности в лексике. «Научные доклады высшей школы» (филол. н.), 1967, № 4, сәһ. 47.
[91] Јенә орада, сәһ. 54—55.

ләг синонимләр дејилир. Белә синонимләр адәтән терминоложи лексикада алынма, јахуд дүзәлтмә (дериватив) сөзләрин һесабына јараныр; мәсәлән: *көзлүк—чешмәк—ејнәк, аб—һава—иглим, сөвти—фонетик, хошбәхтлик—сәадәт, хәстәләнмәк—азарламаг* вә б. к. Чохмә'налы сөзләрдә исә синонимлик јалныз гисмән ола биләр: глоссемин бир, јахуд бир нечә лексеми, һәр лексемин дә бир вә ја бир нечә мә'на варианты шәрикли адландырылдыгда мүхтәлиф сөзләр арасында нисби синонимлик әмәлә кәлир. Мәсәлән:... Мән *дағылдым,* мән *сөкүлдүм,* мән бу гәдәр пулу һарадан алым верим? (Ү. Һаҹыбәјов); ...Мәҹлис бир-бир *сөкүлдү.* ..Салон јаваш-јаваш *сөкүлүр* (С. Рәһимов); Иҹлас *дағылды;* ...Гурд ешшәји *сөкүр...* (М. С. Ордубади); Ҹанаварлар өкүзү *дағыдырлар;* Ана мәләјәрәк *сөкүр* өзүнү... (И. Солтан).

С. Г. Бережанын фикринҹә, мә'на чалары чох јајғын, гејри-мүәјјән бир анлајышдыр; тәкҹә Ј. Д. Апресјан она дәгиг тә'риф вермәјә ҹәһд етмишдир[92]. С. Г. Бережанын өзү көстәрмир ки, бу дәгиглик нәдән ибарәтдир. Һәр һалда бир шеј шүбһәсиздир ки, мә'на чаларынын семасиоложи маһијјәти һаггында мәһз Ј. Д. Апресјан кениш сөһбәт ачмышдыр. Онун «Синоним проблеми» адлы мәгаләсиндә һәмин мәсәлә ашағыдакы шәкилдә изаһ едилир.

Ј. Д. Апресјан јазыр ки, адәтән, ејни мәфһуму ифадә едән вә бир-бириндән ја мә'на чаларларына, ја үслуби бојаларына, ја да һәр икисинә көрә фәргләнән сөзләрә синоним сөзләр дејилир. Лакин «мә'на чалары» анлајышы үмумијјәтлә, дилчиликдә үстүөртүлү галмышдыр. Мүәллифә көрә, белә бир семантик хүсусијјәт ондан ирәли кәлир ки, дилдә ејни әшја-мәфһум мәзмунуну билдирән бир нечә лүғәви ваһидин мөвҹуд олмасы ади һаллардандыр. Һәр һансы мәфһумун мүһүм әламәтләри илә јанашы бир чох гејри-мүһүм әламәтләри дә олур. Етимоложи ҹәһәтдән мүһүм сајылан бир әламәт сонралар мәфһумун гејри-мүһүм әламәтләри сырасына кечә биләр вә әксинә, тарихән гејри-мүһүм һесаб едилән бир әламәт мәфһумун мүһүм әламәтләриндән биринә чеврилә билир. Әшјанын мүһүм әламәтинә чеврилмә просесиндә олуб мәфһумда дүшүнүлән гејри-мүһүм әламәт мә'на чаларына мүтәнасибдир. Һәм мә'наларын тарихи

[92] Бах: С. Г. Бережан. Совпадение отдельных элементов смысловой структуры слов как основа синонимичности. «Изв. АН СССР, сер. лит. и яз.», 1967, т. 26, вып. 3, сәһ. 262.

инкишафы (дәјишмәси), һәм дә мә'на вариантларынын синхрон планда нитгдә реализасијасы—һәр икисинин сәчијјәсинә аид фактлар бу мүддәаны тәсдиг едир[93].

Зәннимизчә, Ј. Д. Апресјанын мүлаһизәләриндәки синхроник вә диахроник ме'јарларын дәгиглијини шүбһә алтына алмаг олар. Мә'лумдур ки, лексик синонимлик анлајышы сырф синхроник һадисә кими бир вахтда, ејни заман сәтһиндә, өзү дә гаршылыглы сурәтдә мөвчуд олан синонимик сөзләрә шамилдир[94]. Демәли, диахроник вәзијјәт синонимләрин синхроник маһијјәтини изаһ едиб ача билмәз, чүнки ајры-ајры синоним сөзләрин јаранмасы тарихи һәлә һеч дә синонимијанын тәбиәтини ишыгландырмаға көмәк етмир. Дикәр тәрәфдән, мә'на вариантлары, ја да мә'на чаларларынын мүәјјән контекстләрдә нејтрализасијасы ме'јары[95] мә'на вариантларындан даһа чох ајры-ајры мә'наларда өзүнү көстәрә биләр. Мәс.: *Отурма (дурма),* кет папағыны ахтар (С. Ә. Ширвани); Палтар әјниндә пис *дурур (галыр);* Ичлас сабаһа *галды (кечирилди);* Гыздырмасы *кечди (чәкилди);* ...Һансы мәгсәд бу јерләрә *чәкди (кәтирди)* сизи? ... (С. Вурғун); Отағына һүчум *кәтирди (чәкди)* (Ј. Чәмәнзәминли) вә и. а.

Көрүнүр, Ј. Д. Апресјанын өзү дә сонралар һисс етмишди ки, синонимлијин тә'рифиндә «мә'на чалары» анлајышына архаланмаг (структур дилчилик үсулларынын тәтбиг олунмасына бахмајараг) көзләнилән нәтичәни, јә'ни објектив дәгиглији вермир. Әкс тәгдирдә о, үстүндән 12 ил кечәндән сонра «Синонимија вә синонимләр» адлы мәгаләсиндә јазмазды ки, «лексик синонимләр нәзәријјәси мәсәләләрини мә'на чалары анлајышына мүрачиәт олунмадан да мүзакирә етмәк мүмкүндүр»[96]. Мүәллифин фикринә көрә, «мә'на чаларларындакы фәрг елә мә'надакы фәргдир вә «чалар» мәфһумуна еһтијач галмыр»[97]. Бу мәгаләдә артыг идеографик синонимләр (В. В. Виноградовун терминолокијасы үзрә), бир гајда олараг,

[93] Бах: Ю. Д. Апресян. Проблема синонима. ВЯ, 1957, № 6, сәһ. 85.

[94] Бах: В. А. Звегинцев. Теоретическая и прикладная лингвистика. М., 1968, сәһ. 130—131.

[95] Бах: Ю. Д. Апресян. Проблема синонима, сәһ. 86, 88; Д. Н. Шмелев. Проблемы семантического анализа лексики. М., 1973, сәһ. 130.

[96] Ю. Д. Апресян. Синонимия и синонимы. ВЯ, 1969, № 4, сәһ. 91.

[97] Јенә орада, сәһ. 90.

«квазисинонимләр» адланыр вә «дәгиг» «мүтләг») лексик синонимләр о сөзләрә дејилир ки, онларын формалмәнтиги (семантик) изаһы вә синтактик чәһәтдән бирләшмә имканлары там ејнијјәт тәшкил едир[98]. Шүбһәсиз, изаһлы лүғәтдә хүсусән фе'лләрин мә'налары ачыларкән бу чүр дәгиг синонимләрдән кениш истифадә олунур; мәс.: *ајылмаг—ојанмаг, гышгырмаг—чығырмаг—бағырмаг, өтмәк—кечмәк, арамаг—ахтармаг, атмаг— —тулламаг, буламаг—булашдырмаг—буландырмаг, ганмаг—анламаг—баша дүшмәк, гапмаг—гарпмаг—гапламаг—бүрүмәк, дајамаг—дирәмәк—сөјкәмәк, дартмаг—чәкмәк, демәк—сөјләмәк—данышмаг—динмәк, девирмәк—чевирмәк, дешмәк—дәлмәк—ојмаг, дәјмәк—јетишмәк, дәјмәк—тохунмаг, долашмаг—доланмаг, долмаг—долухсунмаг—көјрәлмәк, енмәк—јенмәк, јетмәк—јетишмәк, кечирмәк—сөндүрмәк, јығмаг—топламаг* вә с. Мисаллардан да көрүндүјү кими, семантик чәһәтдән «мүтләг» (даһа доғрусу, дәгиг) синоним кими гијмәтләндирилән лексемләр ән чох ики-үч лексик ваһиддән ибарәт синонимик чәркәјә дахил олур. Әкәр тәкмә'налы сөзләрдә бир лексем о бири лексемин мә'насыны изаһ етмиш олурса, чохмә'налы сөзләр үчүн јалныз ики глоссемин бир лексемдә семантик кәсишмәси үчүнчү бир глоссемин лексемини мүәјјәнләшдирә билир. Мәсәлән: *көндәрмәк—јолламаг;* бурада «јолламаг» «көндәрмәк» лексемини билдирир, чүнки һәр ики фе'л тәкмә'налыдыр. Лакин *вурмаг—чалмаг—чырпмаг* чәркәсиндә «чалмаг» фе'линин («чырпмаг» фе'линин јардымы олмадан) бир нечә мә'насы «вурмаг» фе'линин мүвафиг мә'наларына ујғун кәлир: а) *санчыб зәһәрләмәк*—...Бу арвад тајфасынын кинлиси, оғлум, шаһмар иландыр, дүнјада онун *чалдығыны* сағалдан олмаз (С. Рәһимов); б) *дөјмәк, дөјәчләмәк*—*Чалды* о, гапыны... *чалды* тагтараг! (Б. Ваһабзадә); в) *чахмаг* (мых, паја); г) *оғурламаг, чырпышдырмаг*—Малыны... *чалмышдыр* (М. С. Ордубади). Үч чохмә'налы фе'л бирликдә көтүрүлдүкдә исә семантик вә синтактик өлчү нөгтеји-нәзәриндән јеканә мә'нада бир-бири илә үст-үстә дүшүр: *зәрбә илә дәјдирмәк*

[98] Бах: Ю. Д. Апресян. Синонимия и синонимы. ВЯ, 1969, № 4, сәһ. 79—81; Л. П. Алекторова да гејд едир ки, идеографик синонимләр арасында мә'на фәргләринин тәбиәти вә сәчијјәси һеч бир јердә дәгиг мүәјјәнләшдирилмәмишдир (Л. П. Алекторова. Об оттенках значений лексических синонимов. «Синонимы русского языка и их особенности», Л., 1972, сәһ. 123.

(бир шеји о бири шејә). Мәс.: Пасы јумруғу илә онун дөшүндән *чалды* (С. Рәһимов); Јумруғу *чырпды башына;* ...Сәсини кәс, бујурарам башына јүз татары *вурарлар* (Н. Вәзиров); ...Гапылары чалыб кетди. (М. С. Ордубади); Гапылары *чырпыб* чыхды; Бош гафаны *чалдым* даша... (М. Мүшфиг); ...Күләк ону јумурлајыб јерә *вурду* (М. Ибраһимов).

Беләликлә, биз бу нәтичәјә кәлирик ки, дилдә синонимләрин јашамасыны семантик ме'јарла әлагәләндириб онларын вәзифәсини «мә'на чаларларыны» фәргләндирмәкдә көрмәк дүзкүн сајылмамалыдыр. Чүнки һәр һансы чохмә'налы сөзүн лексик-семантик гурулушу көстәрир ки, ејни сөз ән инчә мә'на хүсусијјәтләрини ифадә етмәјә гадирдир. Мисал үчүн «чәкмәк» фе'линин бә'зи мә'наларына диггәт јетирәк: *Охшамаг, бәнзәмәк*—Ана тәрәфә *чәкмисән...* (М. Ибраһимов); *охшамаг, чалмаг*—«Сојуг» рәнкләр су рәнкинә *чәкән* рәнкләрдир (Ә. Саламзадә); Сарыја *чалмаг;* Алчалар, ај алчалар; Јашыл *чалар, ал чалар* («Бајатылар»); *дартмаг*—чијинләрини, гашларыны, өзүнү чәкир; *чәлб етмәк*—Дивана *чәкдиләр* алими... (Б. Ваһабзадә); Даһа вачиб мәсәлә ону рајона *чәкирди* (М. Ибраһимов); ...Һансы мәгсәд бу јерләрә *чәкди* сизи?... (С. Вурғун); Имтаһана *чәкмәк;* Бакы нефт јатаглары харичиләри өзүнә *чәкирди* (М. Ибраһимов); Аһәнрүба дәмири чәлб едир, јә'ни өзүнә *чәкир* (Ҹ. Мәммәдгулузадә); Магнит дәмир тозуну чәкән кими, атам да мәни *чәкирди* (Б. Бајрамов); *көтүрмәк, галдырмаг*—... Мембраны валын үстүндән *чәкмәк* истәди (Ә. Әбүлһәсән); *Чәк* ләвбәри, сүр кәмини (Ә. Ҹәмил); *чыхартмаг*—гујудан су чәкмәк; О шаллағы чәкмәсинин боғазындан *чәкди; ајырмаг*—Мән ондан көзүмү *чәкмирдим,* о исә мәнә бахмырды (М. Һүсејн); *дартыб кәтирмәк, кәтирмәк, кәтириб чыхармаг*—*Чәкин* ону ортаја... (Ү. Һачыбәјов); Ќечән сөзү *чәкмә* үзә... (Ашыг Әләскәр) вә с. Бу мә'наларын чоху ишләнмә јеринә көрә синонимләрлә әвәз олуна биләрсә дә, «чәкмәк» фе'линин мә'на инчәликләри лексик-фразеоложи бирләшмәләр васитәсилә тәзаһүр едиб гавранылыр. Синоним сөзләр исә бир нөв «ејнидилли тәрҹүмә» ролуну ојнајыр. Әлбәттә, сөјләдијимиз фикир анчаг семантика вә семантик бирләшмә имканларына аиддир (үслуби вә емотив шәртләнмә, һәмчинин лексик-фразеоложи асылылыг семантик ганунаујғунлуглара дахил

едилмир). Сөзүн семантик әламәти еһтива едән һәр дә, мә'насы мүәјјән семантик әламәти еһтива едән һәр һансы бир башга сөзлә синтагматик әлагәјә кирмә имканы нәзәрдә тутулур. Лексик бирләшмәләрдә исә фе'лләрә гошула билән исимләрин сајы (сијаһысы) мәһдуддур[99].

С. Г. Бережан һаглы олараг belә бир нәтичәјә кәлмишдир ки, семасиоложи тәдгигатда синоним сөзләр дар мә'нада көтүрүлүб дилин лексик-семантик нормасына әсасән објектив шәкилдә, јә'ни функсионал-үслуби ишләнмә вә бирләшмә имканларыны нәзәрә алмаг шәрти илә изаһ едилмәлидир. Үслуби тәдгигләрдә исә синонимлијин кениш мә'нада баша дүшүлмәси нитг һадисәләри илә әлагәдардыр: сөзләрин һәр һансы мәгсәдлә мәчази вә образлы мә'наларда истифадә олунараг мәзмунча бир-биринә јахынлашмасы ситуатив вә аффектив ҹәһәтдән шәртләшмиш субјектив амилләрдән асылыдыр[100]. Лакин синонимијанын кениш вә дар мә'нада баша дүшүлмәсиндә икинчи бир хәтт дә вардыр ки, һәмин хәтт Ј. Д. Апресјанын мәгаләсиндә өз әксини тапмышдыр[101]. Бурада сөзүн кениш мә'насында синонимија дилдәки ифадәләрин бәрабәр гијмәтли трансформасијасы кими анлашылыр: ејни мәзмуну ифадә едән ән мүхтәлиф васитәләр синонимик васитә һесаб олунур. Лексик синонимләр исә синонимијанын дар мә'насында синонимик васитәләрин јалныз бир гисмини тәшкил едир. Һәтта ашағыдакы әмәлијјат да лексик синонимија васитәләриндән бири сајылыр: *О мәнә көмәк едир—О мәнә көмәк көстәрир— Мән онун көмәјиндән истифадә едирәм—О мәним көмәкчимдир* [102].

А. П. Јевкенјева да лексик синонимләр проблеминин һәлли үчүн әдәби дилин лексик-семантик системини нитгин (мәтнин) гаршысында дуран ишләнмә вәзифәләриндән фәргләндирмәји чох мүһүм шәрт кими гијмәтләндирир вә гејд едир ки, мүхтәлиф јолларла верилән

[99] Семантик вә лексик бирләшмәләрин бир-бириндән фәргләндирилмәси һаггында бах: Ю. Д. Апресян. Толкование лексических значений как проблема теоретической семантики. «Изв. АН СССР, сер. лит. и яз.», 1969, т. 28, вып. I, сәһ. 20.

[100] Бах: С. Г. Бережан. Совпадение отдельных элементов смысловой структуры слов как основа синонимичности, сәһ. 261.

[101] Ю. Д. Апресян. Синонимия и синонимы. ВЯ, 1969, № 4.

[102] Јенә орада, сәһ. 75—76.

мә'луматдакы мәзмун ејнијјәти, јахуд јахынлығы тәкчә синонимик дејил, башга васитәләрлә дә әлдә едилир[103].

Синонимләрин тәснифи мәсәләсиндә дә, зәннимизчә, С. Г. Бережан дүзкүн јол сечмишдир. Онун фикринчә, синонимләрин мөвчуд бөлкүсүндән әл чәкмәк лазымдыр: «мә'на чаларларына» малик олан идеографик синонимләрлә аффектив бојалар дашыјан үслуби синонимләр ваһид тәснифат принсипинә ујғун кәлмир. Бундан башга, бир тәрәфдән, мә'на чалары чохмә'налы сөзләрин лексик-семантик гурулушундакы ајры-ајры елементләрин мүтабиг мә'нада јајғынлашмасындан ирәли кәлир (тәкмә'налы синоним сөзләр семантик јох, үслуби чаларлыгларла бир-бириндән сечилир); дикәр тәрәфдән исә, гејри-үслуби синонимлик һеч ола да билмәз, чүнки бүтүн синонимләр үслуби вәзифә дашымаға јаранмышлар. Она көрә дә мүәллиф О. Духачекин ардынча лексик синонимләри ики група ајырыр: там вә натамам синоним сөзләр[104].

Синонимлијин бу вә ја башга шәкилдә баша дүшүлмәси һәм дә тәдгигатчынын семасиоложи, јахуд ономасиоложи ме'јарлардан чыхыш етмәсиндән асылыдыр; синонимијанын әсасында мә'на, мәфһум, сигнификат ејнијјәти —јохса мә'наландырма, әшја, денотат ејнилији дурур? Лексик-семантик тәһлилдә бу ики шеји бир-бириндән ајырмаг лазымдыр. Һәтта сөзүн лексик мә'насыны ишарәләндирилмиш керчәклијә, әшјаја (денотата) мүнасибәт кими изаһ едән А. С. Чикобава предмети (денотаты) објектдән ајырд етмәјә мәчбурдур. Чүнки тутаг ки, ејни шәхс һәм *һәким,* һәм *депутат* ола биләр; лакин һеч кәс бу сөзләри бирмә'налы сајыб синонимләрә аид етмәз. Еләчә дә јер һаггында елмләрин објекти бирдир, анчаг предметләр башга-башгадыр (чоғрафија, кеолокија вә с.). Демәли, ејни објектин мүхтәлиф чәһәтләрини билдирән сөзләрин мә'налары мәһз ајры-ајры предметләрлә шәртләшир[105]. Һәр һалда синонимләр ејнимә'налы сөзләр олмалыдыр: сигнификатив ејнијјәт әсл синонимик сөзләр үчүн әсас шәртләрдән биридир.

[103] Бах: А. П. Евгеньева. Основные вопросы лексической синонимики, сәһ. 5—7.

[104] Бах: С. Г. Бережан. Совпадение..., сәһ. 262.

[105] Бах: А. С. Чикобава. Реальность синонимов и возможность синонимических словарей. «Лексическая синонимия», М., 1967, сәһ. 78—79.

Беләликлә дә, дилдә мүәјјән нитг һиссәсинә аид сырф лексик синонимләр чәркәсини еләә мүхтәлиф сөзләр тәшкил етмиш олур ки, онлар семантик чәһәтдән ваһид сигнификатив мә'нада бирләшәрәк, функсионал-үслуби мәзмунча вә контекстоложи-фразеоложи формача (потенсиал бирләшмә имканлары нәзәрдә тутулур) бир-бириндән сечилә билир. Мә'на ејнијјәтинин лексик синонимијанын әсасында дурмасы принсипини А. Д. Григорјева, В. М. Григорјан, О. Л. Каменскаја[106] вә б. да мүдафиә етмишләр. О. Л. Каменскаја јазыр ки, «мави» вә «көј» бир-биринә лап јахын мәфһумлары билдирир (бир чох дилләрдә бунлар үчүн јеканә сөз мөвчуддур), лакин һәмин сөзләри синонимләр кими көтүрмәк дүзкүн олмаз. Әлбәттә, синонимләри мә'нача ејни сөзләр кими мүәјјәнләшдириб мәтндән кәнарда көтүрдүкдә сөһбәт анчаг тәсадүфи «мүтләг синонимләрдән» кедә биләр. Она көрә дә синонимләрин тә'рифиндә мә'на ејнилијиндән данышыларкән, чохмә'налы сөзүн конкрет мә'насыны көстәрән контекст нәзәрә алынмалыдыр. Бу нөгтеји-нәзәрдән, әкәр мүхтәлиф сөзләрин ејни мә'нада чыхыш етмәсини әсасландыран контекст варса, белә сөзләр синонимик мүнасибәтдә һесаб олунмалыдыр[107].

Контекст әһатәси, дистрибусија, бирләшмә имканлары вә б. к. мәсәләләр синонимолокијада ән чох синонимләрин мүәјјән контекстләрдә еләә бир семантик фәрг јаратмадан бир-бирини әвәзетмә габилијјәтинә малик олмасы мәсәләси илә әлагәләндирилмишдир. Бә'зи синонимологлар синонимлијин гаршылыглы әвәзолунма ме'јарыны үмумијјәтлә, принсип е'тибарилә гәбул етмирләр. Мәсәлән, М. Ф. Палевскаја гејд едир ки, синоним олмајан сөзләр дә бир-бирилә әвәзләнәрәк, мә'луматда ејни мәзмунун верилмәси мәгсәдини дашыја биләр: тутаг ки, хүсуси мәфһумун әвәзинә чүмләдә мүвафиг үмуми мәфһуму ишләтмәк мүмкүндүр вә с.[108]

Әксәр һалларда исә гаршылыглы әвәзолунма үсулунун лексик синонимләрин бүтүн нөвләринә тәтбиг олуна

[106] Бах: Вопросы культуры речи, вып. 2. М., 1959, сәһ. 7—8; В. М. Григорян. Материалы к словарю синонимов, Ереван, 1957, сәһ. 7; О. Л. Каменская. Некоторые вопросы лексической синонимии, НДВШ (филол. н.), 1970, № 2, сәһ. 66.

[107] О. Л. Каменская. Некоторые вопросы лексической синонимии, сәһ. 67—68.

[108] М. Ф. Палевская. Синонимы в русском языке. М., 1964, сәһ. 15.

билмәмәси, функсионал, нагислиҹи, фразеоложи мәһдуд-
луғу көстәрилир[109]. Нәһајәт, бир груп алимләр дә гаршы-
лыглы әвәзләнмә габилијјәтини синонимләрин әсас әла-
мәтләриндән бири кими гијмәтләндирәрәк, һәмин прин-
сипи синонимлијин тә’рифинә дахил едирләр[110]. Зәнни-
мизчә, «идеографик» синонимләрә аид олан бу мәсәлә-
нин гејри-мүстәгил нәзәри әһәмијјәти «мә’на чаларла-
рынын» мүәјјән контекстләрдә нејтраллашмасы[111] мәсә-
ләсиндән кәнара чыхмыр вә үмумијјәтлә, бәрабәр мә’-
налы әвәзләнмәләр (функсионал-семантик еквивалент-
лик) нәзәријјәси чәрчивәсиндә шәрһ едилмәлидир. Мә-
сәләнин әмәли ҹәһәтини исә башлыча олараг мәтндә
синонимләрин тәкрардангачманы тә’мин етмәк вәзифәси
илә бағламаг олар[112].

Синонимик ҹәркәдә доминант мәсәләси, јә’ни мәркә-
зи сөзүн, дајаг сөзүнүн олуб-олмамасы мәсәләси дә
лексик синонимијанын ән’әнәви мүбаһисәли мәсәләләрин-
дәндир. Дүздүр, бу мәсәлә даһа чох синонимләр луғәти-

[109] Бах: А. Б. Шапиро. Некоторые вопросы теории синонимов.
«Доклады и сообщения Ин-та языкознания АН СССР», № 8, 1955,
сәһ. 72, 75; А. П. Евгеньева. Основные вопросы лексической
синонимики, сәһ. 16; В. А. Звегинцев. Теоретическая и приклад-
ная лингвистика. М., 1958, сәһ. 131—132.

[110] Бах: Л. А. Булаховский. Введение в языкознание,
ч. 2-ая, М., 1953, сәһ. 39; В. К. Фаворин. Синонимы в русском
языке. Свердловск, 1953, сәһ. 20; А. Н. Гвоздев. Очерки по сти-
листике русского языка, изд 2-е. М., 1955., сәһ. 57; Б. В. Горнунг.
О природе синонимии в языке и теоретических предпосылках сос-
тавления синонимических словарей. ВЯ, 1965, № 5, сәһ. 98;
Г. П. Голованова. К вопросу о роли взаимозаменяемости при
выделении и определении синонимов. «Синонимы русского языка
и их особенности», Л., 1972 сәһ. 113.

[111] Бу ҹәһәтдән ашағыдакы тә’риф чох мараглыдыр: «Подводя
итоги сказанному, можно дать такое определение синонимов: си-
нонимы — это слова, несовпадающими семантическими призна-
ками которых являются только такие признаки, которые могут
устойчиво нейтрализоваться в определенных позициях. Чем больше
таких позиций, тем выше степень синонимичности соответствующих
слов, тем чаще осуществима их взаимозаменимость» (Д. Н. Шме-
лев. Проблемы семантического анализа лексики. М., 1973, сәһ. 130).

[112] Синонимләрин функсијалары һаггында бах: А. Б. Шапиро.
Некоторые вопросы теории синонимов, сәһ. 77, 83; Л. А. Чешко.
О синонимах и словарях синонимов русского языка (введ. к «Сло-
варю синонимов русского языка» З. Е. Александровой. М., 1968);
Г. И. Климовская. О характере синонимологического знания
(Методологические заметки). «Синонимия в языке и речи». Ново-
сибирск, 1970, сәһ. 7; Б. Т. Абдуллаев. Лексические синонимы
современного азербайджанского языка (Автореф. канд. дисс.), Баку,
1955, сәһ. 8—9.

нин тәртибинә аид олуб синонимик ҹәркә үчүн бир нөв
баш сөзүн сечилмәси принсипләри илә әлагәдардыр. Ла-
кин чохмә’налы сөзүн (глоссемин) семантик гурулушун-
да мә’наларын сыраланмасы вә сөзүн ајрыча мә’насы
(лексем) дахилиндә мә’на вариантларынын (лексемлә-
рин) дүзүлүшү систем-структур (илкин вә сонракы еле-
ментләр, нисби сәрбәстлик вә контекстлә шәртләшмә,
мүстәгим вә мәҹази, услубча нејтрал вә емосионал-екс-
прессив мә’налар вә б. к.) мүнасибәтләрдән асылы ол-
дуғу кими, синонимик ҹәркәдә дә синонимләрин бир-би-
ринә бу ҹүр мүнасибәтләри, шүбһәсиз, ејни әсасларла
лексик синонимијада иерархија јаратмыш олур. Әлбәттә,
бу һеч дә о демәк дејилдир ки, синонимик ҹәркәдә сино-
ним сөзләрин гаршылыглы әлагә вә мүнасибәтләрини
мүәјјәнләшдирәркән, һәр вахт доминант ахтарыб тапмаг
мүмкүндүр. Рус дили лексикасынын синонимләрини тәд-
гиг едән мүтәхәссисләр көстәрирләр ки, синонимик ҹәр-
кәнин доминанты услубча мүмкүн гәдәр нејтрал, әлавә
емосионал експрессив чаларлардан мәһрум үмуми
бир мә’наны билдирмәлидир.[113] Амма М. Ф. Палевскаја
һаглы олараг гејд едир ки, синонимик ҹәркәләрин һамы-
сында доминантын мүәјјәнләшдирилмәси үчүн објектив
ме’јарлар көстәрмәк мүкүн олмур. Мәсәлән, «рәнки гач-
мыш» мә’насында ишләнән *солмуш, ағармыш, сарал-
мыш, јанмыш* кими сөзләр мәзмунча јалныз илкин рән-
кин итиб кетмәси сәбәбини билдирмәклә бир-бириндән
фәргләнир. Белә бир һалда синонимик ҹәркәнин семан-
тик әсасы, лејтмотиви, јә’ни доминанты һансы сөз сајы-
ла биләр? Мүәллифин фикринчә, һеч бири. Она көрә
дә ҹәркәнин үмуми мә’насы тәсвири јолла изаһ олунма-
лыдыр[114]. Б. В. Горнунг даһа гәти нәтиҹәјә кәләрәк һәт-
та иддиа едир ки, «сөзләрин синонимик ҹәркәсиндә һеч
бир «дајаг сөзү», јахуд «доминант» јохдур вә ола да
билмәз, һабелә синонимик луғәтләрдә, доминантын
«әмәли шәкилдә ајырд едилмәси сүн’идир вә анҹаг до-
лашыглыға, јанлыш тәсәввүрләрә апарыб чыхарар»[115].

[113] Бах: В. А. Сиротина. Лексическая синонимика в русском
языке. Львов, 1960, сәһ. 29; В. Н. Клюева. Краткий словарь си-
нонимов русского языка, изд. 2-е., М., 1961, сәһ. 6—7.

[114] Бах: М. Ф. Палевская. Проблема синонимического ряда,
его границ и возможности выделения доминанты. «Лексическая
синонимия», М., 1967, сәһ. 102—103.

[115] Б. В. Горгунг. О природе синонимии в языке... ВЯ, 1965,
№ 5, сәһ. 98.

Синонимлијин ән чидди нәзәри мәсәләләриндән бири дә ејникөклү синонимләрин (мүхтәлиф сөзләрин) ејни сөзүн фоно-морфоложи вариантларындан (дублет формаларындан) фәрги мәсәләсидир. Һәрчәнд Азәрбајчан дилчилијиндә ејникөклү синонимләрә хүсуси мәгалә һәср олунмушдур,[116] анчаг һәмин мәсәләјә һеч тохунулмамышдыр. Белә ки, мәгаләнин әввәлиндә, орталарында вә ахырында ејни сөзләр тәкрарланыр: «Ејникөклү синонимләр ејни бир сөз көкүнә синоним шәкилчиләр артырмагла дүзәлир»[117]. Мәсәлән: *кишнәмә—кишнәрти..., севки—севиш—севмә, сејрәлмәк—сејрәкләшмәк, суламаг——сувармаг* вә с. Һәмчинин өјрәнирик ки, бә'зән «фе'л көкүнә мүхтәлиф шәкилчиләр артырмагла синоним фе'лләр дүзәлдилир»[118]: *сығмаг—сығышмаг, сормаг—сорушмаг, говмаг—говламаг* вә б. к. Демәли, синоним шәкилчиләрин иштиракы олмадан да ејникөклү фе'ли синонимләр әмәлә кәлир. Бундан сонра даһа гәрибә бир шејлә таныш олуруг: «Ејни бир фе'лин диалект вә әдәби дилдә ишләдилән формалары синоним сөзләр кими ишләдилир; мәс.: *галамаг—галагламаг, ишылдамаг—ишармаг, сајмаг—санамаг...*»[119].

Мүхтәлиф сөзләр һесаб едилән ејникөклү синонимләр вә ејни сөзүн мүхтәлиф вариантлары проблеми В. В. Виноградов, А. И. Смирнитски, Ф. П. Филин, О. С. Ахманова, Р. П. Рогожникова, В. А. Гречко, Н. А. Лукјанова вә башгаларынын әсәрләриндә кениш ишыгландырылмышдыр[120]. Бурада әсас үмумнәзәри принсипләрлә

[116] Б. Т. Абдуллајев. Азәрбајчан дилинин ејникөклү синонимләри. «Азәрбајчан ССР ЕА Хәбәрләри» (ичтимаи елмләр серијасы), 1962, №2.

[117] Бах: Б. Т. Абдуллајев. Көстәрилән әсәри, сәһ. 75, 76, 77, 84—85.

[118] Јенә орада, сәһ. 80.

[119] Јенә орада.

[120] Бах: В. В. Виноградов. О формах слова. ИАНОЛЯ, 1944, т. III, вып. 1; А. И. Смирницкий. К вопросу о слове (Проблема «тождества слова»). «Труды Ин-та языкознания АН СССР», т. IV, 1954; Ф. П. Филин. О слове и вариантах слова. «Морфологическая структура слова в языках различных типов», М.—Л., 1963; О. С. Ахманова. Очерки по общей и русской лексикологии. М., 1957; Р. П. Рогожникова. Варианты слов в русском языке. М., 1966; В. А. Гречко. Однокоренные синонимы и варианты слова. «Очерки по синонимике современного русского литературного языка», М.—Л., 1966; Н. А. Лукьянова. Однокоренные синонимы и варианты слова. «Синонимия в языке и речи», Новосибирск, 1970.

сых бағлы олан һәмин проблемдән сөз ачыб онун бу вә ја дикәр шәрһини хатырлатмаг имкан харичиндәдир. Тәкчә ону гејд едәк ки, А. И. Смирнитскинин нәзәријјәсинә көрә, сөзүн ејнијјәтини позмајан лексик семантик, морфоложи фонетик вариантлары ашағыдакы ики чәһәтлә сәчијјәләнир: а) сөзүн көкүндәки лексик-семантик үмумилик онун бүтүн вариантларында өз мадди ифадәсини тапмалыдыр; б) мадди фәргләрлә лексик-семантик фәргләр арасында ујғунлуг, мүтәнасиблик олмамалыдыр, јә'ни сәс фәргләри мә'на фәргләрини ифадә етмәмәлидир[121]. Әкәр сөз нәзәријјәсиндә вариантлылыг мүнасибәтләри «ејнијјәт проблеминә» дахилдирсә, синонимикада синонимлик мүнасибәтләри бир нөв «тәфригә проблемини» тәшкил едир. Сөзүн вариантларында (ејникөклүлүкдән башга) төрәдичи әсас да ејни олмалыдыр. Еләчә дә сөзүн бүтүн фоно-морфоложи вариантларынын лексик-семантик мәзмуну, грамматик әламәтләри вә бирләшмә имканлары ејнилик принсипинә ујғун кәлмәлидир. Бүтүн бу шәртләр ејникөклү синонимләр үчүн вачиб дејил: белә синоним сөзләрдә әсас мәсәлә ондан ибарәт олур ки, конкрет сөзүн тәркибиндә мүвази ишләнән сөздүзәлдичи шәкилчиләрин семантик вә дистрибутив функсијалары нејтраллашыр[122]. Шәкилчиләрин синонимлијиндән лексиколожи планда јалныз бу мә'нада данышмаг мүмкүндүр. Башга сөзлә десәк, ејникөклү синонимләрдә шәкилчиләрин дил системиндәки вәзифәләри таразлашараг бир нөв «нитг» һадисәсинә чеврилир. Әслиндә исә шәкилчиләрин синонимлији үмумијјәтлә көтүрүлдүкдә грамматик (морфоложи) синонимијаја аид олан бир мөвзудур: сөздүзәлдичи шәкилчиләрин синонимикасы ајры-ајры сөзләрлә әлагәдар јох, ајры-ајры нитг һиссәләри вә мүәјјән категориал (грамматик) мәзмуна малик сөз груплары илә әлагәдар өјрәнилмәлидир.

Садә фе'лләрдә лексик синонимлијин мәнбәји һәмин фе'лләрин чохмә'налылығындадыр. Демәли, бурада, бир гајда олараг, фе'ли глоссемләрин дејил, фе'ли лексемләрин синонимикасындан, јә'ни натамам синонимләрдән сөһбәт ачмаг мүмкүндүр. Мәсәләнин гојулушуну бир гәдәр дә дәгигләшдирдикдә, дејә биләрик ки, әкәр лексем

[121] Бах: А. И. Смирнитски. Көстәрилән әсәри сәһ. 24; В. А. Гречко. Көстәрилән әсәри, сәһ. 119.

[122] Бах: Н. А. Лукјанова. Көстәрилән әсәри, сәһ. 159—161; В.А. Гречко. Көстәрилән әсәри, сәһ. 122, 126.

бир нечә лексик-семантик вариантдан (лексадан) ибарәтдирсә, синонимләр даһа лексем јох, мәһз лекса сәвијјәсиндә мүәјјәнләшир. Мәсәлән, чохмә'налы «алмаг» фе'линин белә бир ајрыча мә'насы вардыр: «бир шеји гәбул етмәк, әлдә етмәк, газанмаг, һасил етмәк вә б. к.» Бу мүчәррәд лексемин үч конкрет лексасыны һәмин мә'нада алынан шејләрин ашағыдакы үч гисмә ајрылмасы шәртләшдирир: а) верилән, тәгдим едилән, тәклиф едилән, пајланылан, бәхш едилән, көндәрилән, көзләнилән шејләр; б) сатын алынан шејләр; в) зеһни шејләр (адәтән фе'лин инкары чыхыш едир). Ајдындыр ки, *вермәјин* конверсиви, *сатмағын* конверсиви вә «анламаг, дәрк етмәк» кими мә'на вариантлары бир-биринә синонимик мүнасибәтдә олан сөзләрлә ифадә едилмәз. Чох күман ки, изаһлы лүғәтдә бу чүр һалларда мә'на вариантларынын ајрыча мә'на кими верилмәсинә әсас сәбәб мәһз белә вариантлары тә'јин едән сөзләр арасында синонимлијин олмамасыдыр.

Беләликлә, биз бу нәтичәјә кәлирик ки, полисемијада лексемин (јахуд глоссемин) ејнилији вә лексик-семантик үмумилији (инвариант) елми абстраксијадырса, синонимијада конкрет мә'на варианты (лекса), јахуд бөлүнмәз лексик-семантик бирлик (истәр лексемдә, истәрсә дә глоссемдә) елә мүшаһидә олунан мә'нанын өзүдүр. Лакин бу ваһид вә реал мә'на зәмининдә синонимләшән мүхтәлиф мадди формаларын «дахили формалары» («мотивасијасы»)[123], үслуби вәзифәләри, дистрибусијасы лексик синонимијанын «фәрглилик» проблеми кими мејдана чыхыр. Полисемија ејни сөзүн мә'наларындакы үмуми чинс вә хүсуси нөв билдирән мәфһумларын һипонимик (инклјузив) мүнасибәтләри әсасында әмәлә кәлир, синонимија исә мүхтәлиф сөзләрин мүәјјән бир мә'насындакы ејни мәфһум нүвәси әсасында бир-бириндән сечилән гејри-мүһүм семантик әламәтләрин, функсионал-үслуби вә емосионал-експрессив амилләрин мүшајиәти илә һәјата кечирилир. Белә бир мүшајиәт олмадыгда адәтән мүтләг синонимләрдән данышырлар. Амма нәзәрә алмаг лазымдыр ки, әввәла, бу чүр мүтләг синонимләр, бир гајда олараг, алынма сөзләр һесабына әшја мәзмунлу исимләрдә, өзү дә әксәр һалларда елми-

[123] Бах: Е. А. Иванникова. О роли мотивированности значения в синонимических отношениях слов. «Лексическая синонимия» М., 1967, сәһ. 104.

техники терминолокијада мүшаһидә едилир[124]. Икинчиси дә, мүтләг синонимләр үслуб тәрзи вә ишләнмә тезлији нөгтеји-нәзәриндән даим диференсиаллашмаға мејл едир. И. Р. Галперин бу барәдә јазыр ки, дилдә тамамилә ејни мәзмуна малик олуб һеч бир мә'на чаларлары илә бир-бириндән сечилмәјән мүхтәлиф сөзләрин мөвчудлуғу чох гыса бир мүддәтә аид едилә биләр[125].

Ади синонимләрин «мүтләг синонимләр»ә нисбәтини полисемијанын омонимијаја нисбәти илә тутушдурмаг олар. Белә ки, чохмә'налы сөзүн лексемләрини бирләшдирән һеч бир муштәрәк диференсиал лексик-семантик әламәт јохдурса, омонимија алыныр. Еләчә дә ејни мәфһуму билдирән синоним сөзләр арасында һеч бир коннотатив мә'на фәрги олмадыгда «мүтләг синонимләрдән» данышмаг лазым кәлир. Беләликлә дә, мүтләг синонимләр вә омонимләр (антиподлар кими) бир нөв изоморф ексликләр тәшкил етмиш олур: омонимијада мә'на ајрылығы лексик-семантик әлагәнин кәсилмәсинә чеврилирсә, абсолјут синонимијада мәфһум бирлијинә архаланан мә'на јахынлығы там мәзмун ејнилијинә кечир. Һәр ики кејфијјәт сычрајышында сон һәдд мүтләг сәчијјә дашыјыр. Бу чәһәтдән омонимијаны абсолјут полисемија да адландырмаг олар. Үмумијјәтлә, гејд етмәк лазымдыр ки, омонимија вә синонимија мәншәчә ономасиоложи терминләрдир. Мүвафиг семасиоложи терминләр, әксинә, *синсемија (полисемија* мә'насында) вә *омосемија* (елә *синонимија* мә'насында) ола биләрди. Омосемијанын (јә'ни синонимијанын) ономасиоложи мәсәләләри билаваситә мадди форманын (сәсләнмәнин мүхтәлифлији илә әлагәдардыр: бир мә'наны ифадә етмәк үчүн бир нечә синоним сөз истифадә олунур. Синонимләр лүғәтиндә дә мәһз ваһид денотатив мә'на мүхтәлиф адлары бу вә ја дикәр синонимик чәркәдә бирләшдирир. Әлбәттә, лүғәтин мәгсәд вә вәзифәләриндән асылы олараг, синонимик чәркәнин һүдуду да дар вә кениш ола биләр. Әввәла, мүасир әдәби дилин лексик синонимләрини ајры-ајры нитг һиссәләри үзрә гурулушча садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб сөзләр, фраземләр вә идиомлар сәвијјәсиндә һәм әлаһиддә, һәм дә бунларын чүрбәчүр комбинасијасында

[124] А. В. Лагутина. Абсолютные синонимы в синонимической системе языка. «Лексическая синонимия», сәһ. 121—122.
[125] Бах: И. Р. Гальперин. Очерки по стилистике английского языка. М., 1958, сәһ. 20.

тәдгиг етмәк мүмкүндүр. Нитг ахыны вә фәрди үслубда исә објектив дил синонимикасынын үстүнә субјектив-ситуатив амилләр дә кәлир. Беләликлә дә, тәдгигатчынын конкрет мөвзусу вә гаршысында дуран мәгсәди һәр дәфә мүәјјән бир арашдырма јолуну шәртләшдирир. Чүнки бир ишдә бүтүн мәсәләләри һәртәрәфли әһатә етмәк геј-ри-мүмкүндүр. Бурада нитг һиссәләринин спесификасындан да чох шеј асылыдыр. Мәсәлән, дилин фе'ли синонимләри өјрәниләркән, зәннимизчә, системли тәсвир јалныз о вахт әлдә едилир ки, һәр бир функсионал-структур нөв ајрыча тәдгиг едилмиш олсун. Сонракы мәрһәләләрдә дар синонимик чәркәләри тәдричән кенишләндириб бүтүн бу нөвләри әлагәли шәкилдә арашдырмаг биринчи нөвбәдә дил үслубијјатынын әсас вәзифәләриндән бири олмалыдыр.

Ашағыда ајры-ајры фе'лләрин синонимик мүнасибәтләри нәзәрдән кечириләчәкдир:

Ајырмаг—бөлмәк.

«Бүтөвү парчаламаг, тәгсим етмәк» мә'насында: Маддәни тәркиб һиссәләринә *ајырмаг* (бөлмәк). Отағы пәрдә илә ики һиссәјә *ајырмаг (бөлмәк)*. Көтүјү балта илә дөрд јерә *ајырмаг* (бөлмәк). Изаһлы луғәтдән көтүрдүјүмүз бу үч мисалын һәрәси ајрыча рәгәмин алтында верилмишдир (1, 5, 6, —I ч., сәһ. 76): Изаһлы луғәтдә «бөлмәк» фе'линә кәтирилән мисаллар ики мә'на әтрафында јерләшир: 1. Бир шеји...һиссәләрә...ајырмаг... Шакирдләри групларла *бөлмәк...* 2. Арасыны кәсмәк, ајырмаг. Отағы ики јерә *бөлмәк...* (I ч., сәһ. 315). Демәли, ејни лексик мә'на каһ ики, каһ да үч мә'на кими кетмишдир. Һәмин мә'нада «ајырмаг» вә «бөлмәк» фе'лләри һеч дә она көрә синонимик мүнасибәтдә олмур ки, бунларын арасында «инчә мә'на чаларлары» сезилир; синонимлик, садәчә олараг, ејни синтактик гурулушла тәсбит едилир: бир шеји бир нечә һиссәјә тәсгим етмәк (ајырмаг, бөлмәк). Лакин башга синтактик конструксијаларда, «инчә мә'на чаларлары»нын мөвчудлуғуна бахмајараг, һәмин фе'лләр синоним сөзләр кими чыхыш етмир: Сүмүјү әтдән *ајырмаг* (араламаг). Мәһсулу колхозчулар арасында *бөлмәк* (бөлүшдүрмәк). Демәли, бурада фе'ли лексемләрин синонимлији үчүн тәкчә лексик-семантик чәһәт дејил, һәм дә синтактик валентлик (бирләшмә имканы) ејнијјәт тәшкил етмәлидир.

Алмаг—көтүрмәк—тутмаг.

Һәр үч фе'л чохмә'налыдыр. «Алмаг» вә «көтүрмәк» фе'лләри бир нечә мә'нада синоним сөзләр кими ишләнир: 1. Гәләми әлинә *алды* (көтүрдү); 2. Севдијим *алајды* (көтүрәјди) үзүндән нигаб... (В а г и ф); 3. Мә'луматы илк мә'хәзләрдән *алмышам* (көтүрмүшәм); 4. Чох тәвәгге едирәм ки, Нина ханымы да *алыб* (көтүрүб) бизә тәшриф кәтирәсиниз (М. С. О р д у б а д и); 5. Габабдан бир-ики тикә *алдым* (көтүрдүм); 6. Саһибсиз ушаглары ушаг евинә *алдылар* (көтүрдүләр); 7. Палтонун әтәјиндән бир аз *алсан* (көтүрсән) пис олмаз; 8. Доггуз јашы оланда анасы ону охуда билмәјиб, мәктәбдән *алды* (көтүрдү) (М. И б р а һ и м о в). Мисаллар вә мүвафиг мә'налар «Изаһлы луғәт»ин I чилдиндән көтүрүлмүшдүр (сәһ. 95—96). Бурада бизи ајрыча мә'наларын мигдары марагландырмыр: бунларын сајы аз да олса, чох да олса—һәр һалда ејнилә һәр ики фе'лин лексик-семантик мәзмунуна аид едилмәлидир. Һәмин мәзмун нәзәрә алындыгда «алмаг—көтүрмәк» бир-биринә ән јахын вә (бир нечә лексеми еһтива етдији үчүн) һәм дә мүчәррәд синонимик мүнасибәтдә олан фе'лләр сајылмалыдыр. Өзү дә «алмаг» даһа мүрәккәб лексик-семантик гурулуша малик олдуғундан «көтүрмәк» мәзмунунун чох һиссәсини «һәзм едир». Лакин «тутмаг» да «алмаг» кими полисемијанын ән јүксәк пилләсиндә дуран фе'ллләрдәндир. «Тутмаг» да «алмаг» глоссеминин бир нечә лексеми илә синонимләшә билир:

1. Гызылгушлар...гырговуллары көјдә *алыб* (тутуб), отлуға ендиләр (Ј. В. Ч ә м ә н з ә м и н л и); 2. Будур, Әмирасланбәј дејир: мүсәлманларын јерләрини *алырлар* тутурлар), һеч һәлә өзүндән хәбәри јохдур (Ч. Ч а б б а р л ы); 3. Бу сөз мәни *алды* (тутду).

«Алмаг—көтүрмәк—тутмаг» чәркәси исә јалныз биринчи мә'нада синонимләшән фе'лләр кими чыхыш едир, јә'ни конкрет мә'наны билдирир: Агил бөјүкләрә мәхсус бир әдәблә чәнкәл-бычаг *алмыш* (көтүрмүш, тутмуш), чөрәјини-хөрәјини габағына чәкмишди (М и р Ч ә л а л).

Атмаг—тулламаг—бурахмаг.

«Тулламаг» мә'на гурулушуна көрә «атмаг» фе'линдән хејли мәһдуддур. «Атмаг» глоссеминин әсас вә бир сыра төрәмә лексемләринин синоними ролунда иштирак едән «тулламаг» лексик-семантик чәһәтдән, демәк олар ки, бүтөвлүкдә «атмаг» сөзүнүн мәзмунуна дахил едилә биләр. Анчаг «тулламаг» даһа чох чанлы данышыг ди-

линә хас олуб јүксәк дәрәҹәли емосионал-експрессив чалары илә фәргләнир: мүгајисә едәк: 1... Әлиндәки күл дәстәсини јемәк масасынын үстүнә *атды* (туллады) (Һ. Меһди); Өзүнү *туллады* (атды) јерә. (Ч. Мәммәдгулузадә). 2. Ичкини атмаг (тулламаг). *Тулладым* (атдым) намусу... («Ашыглар»). 3. Бир стәкан араг атды (туллады).. евдән чыхмыш бир нечә пијалә чахыр *туллајыб* (атыб) (Е. Султанов). «Атмаг (тулламаг) — бурахмаг» синонимләри исә икитәрәфли натамам синонимләрдир: Һәр ики чохмә'налы фе'л *(атмаг, бурахмаг)* јалныз сонракы мә'наларынын бириндә кәсишир: «башламаг, әл чәкмәк, тәрк етмәк». Мәсәлән: Иши *атмаг.* Сәнәтини *бурахмаг.* Папиросу *атмаг.* Папиросу *бурахмаг.* Арвад-ушағыны *атмаг.* Арвадыны *бурахмаг.* Әрини *бурахмаг*—Бәсдир, *бурахын* сөһбәти (М. Ә. Сабир); Бу фикри *бурах!*»[126].

Кечмәк—өтмәк—ашмаг.

Һәр үч фе'лин әсас мә'насындакы үмуми лексик-семантик компонент будур: «Һәр һансы мәсафә, јахуд мүддәти мүәјјән арада гәт етмәк». «Изаһлы лүғәт»ин II чилдиндә «кечмәк» фе'линин 30 мә'насы, I чилдиндә «ашмаг» фе'линин 4 мә'насы верилмишдир. Бу чүр мә'наларын сајы е'тибарилә «өтмәк фе'ли, шүбһәсиз, «кечмәк» вә «ашмаг» фе'лләринин арасында јерләшир. Мүвафиг олараг ән кениш лексик бирләшмә имканларына мәһз «кечмәк» фе'ли маликдир. Чүнки бу фе'л «бир јери вә ја шеји тәрк едиб башга бир јерә ја да шејә јөнәлмәк», «давам етмәк», «чәкилмәк, кәсилмәк, совушмаг» вә б. к., «сынагдан, јохламадан вә с. чыхараг мүәјјән мәгсәдә наил олмаг», «мәшғул олмаг, өјрәнмәк», «сәрф-нәзәр етмәк, әл чәкмәк» кими мә'налары да ифадә едир ки, һәмин мә'налар нәинки «ашмаг», һәтта «өтмәк» фе'линдә јохдур («ашмаг» фе'линин әсас мә'насында «һәрәкәтин јолунда олан манеәни, һәдди өтүб кечмәк» компоненти мөвчуддур). Көстәрилән фе'лләрин синонимик мә'наларыны ашағыдакы мисаллар тәсбит едир (мисаллар «Изаһлы лүғәт»ин II вә I чилдләриндән, һәмчинин Нәсими адына Дилчилик Институту лексикографија шөбәсинин картотекасындан әхз едилмишдир): Орадан чыхыб ермәни күчәләринә *ашдылар* (М. Ф. Ахундов)...

[126] Бах: «Азәрбајҹан дилинин изаһлы лүғәти», 1 ч., Бакы, 1966, сәһ. 142, 327.

Бир бағдан о бирисинә *ашырлар* (Ә. Садыг); Тикә боғазындан *өтмүрдү...* (М. Һүсејн); Гәдир гәсдән бағлардан, јончалыглардан, диррикләрдән *кечир,* кәсә јолла кедирди (Мир Ҹәлал); Кечә ортасындан *ашмышды...* (Талыблы); Кечә јарыдан *өтмүшдү....* Һүсејнов јашынын гырхдан *өтдүјүнә* бахмајараг тәк јашајырды (Ј. Әзимзадә); Саат он бири *кечмишди* (С. Һүсејн).

Гачмаг—јүјүрмәк.

Тәкмә'налы «јүјүрмәк» фе'ли чохмә'налы «гачмаг» фе'линин әсас мә'насына мәһдуд бир һалда ујғун кәлир: бу һәрәкәт башлыча олараг инсанын (бә'зән дә атын, итин), дөври сурәтдә ајаглары јердән үзәрәк, һараса јејин кетмәсини билдирир. Һејван адәтән гачар, јүјүрмәз. Еләчә дә јүјүрмәдә, бир гајда олараг, «һарадан» јох, «һара» көстәрилир. Мисаллар: һара белә *гачырсан* (јүјүрсән)? Пәринисә һөвлнак *гачды* (јүјүрдү) әринин јанына... (Ҹ. Мәммәдгулузадә); О, тәләсик јериндән дуруб гапыја *гачды* (јүјүрдү) (М. Ибраһимов); Атасы да онун изинчә *јүјүрүрдү* (гачырды) (Мир Ҹәлал); Әлинә кечәни көтүрүб чаја тәрәф *јүјүрмәјә* (гачмаға башлады (Ә. Вәлијев); Маһирә сәрт аддымларла *јүјүрүб* (гачыб) кетди (Һ. Меһди).

Гуртармаг—битмәк—түкәнмәк.

Бу синонимик чәркәдә «гуртармаг» тә'сирсиз фе'лдир. «Гуртармаг» вә «битмәк» фе'лләри чохмә'налыдырса, «түкәнмәк» тәкмә'налыдыр. Синонимик чәркәнин үмуми мә'насы «тамам олмаг, ахыра чатмаг» мәфһумундан ибарәтдир. Һәмин фе'лләр ашағыдакы мисалларда синонимләшир: Сөһбәт *гуртарды;* Сөзүм *гуртармышды;* Гәмимиз *битди,* фәрәһ олду нумудар бу күн! (М. Ә. Сабир); Мүбаһисә *битди... Түкәнән* дејилдир бу ахтарышлар (Б. Ваһабзадә); ...*Түкәнмәди* бу көз јашлары (С. Вурғун); Евдә пул вә хөрәк дә *түкәнмишди* (С. С Ахундов); Хәрчин *түкәниб* кәсилмир арды (М. Ә. Сабир); ...*Түкәнмәк* билмәјән узун кечәләр... (С. Вурғун). Лакин «ахыра чатмаг» мә'насында да бу фе'лләрин услуб вә лексик бирләшмә имканлары чох вахт башга-башга олур. Мәсәлән: ... Орада дава *гуртарынча* јат (Ј. В. Чәмәнзәминли); Пулун кетдијинә бахма, ишин *битдијинә бах* (Аталар сөзү); Шаир, *түкәндими* долу хәзинән?.. (М. Мүшфиг); Кәлинин сәбир гәрары *түкәнмишди* (Б. Бајрамов); *Битиб түкәнмәјир* бир

ан арзулар (Б. Ваһабзадә). Үслуби вә фразеоложи квазисинонимика исә ајрыча мөвзуја дахил олуб даһа чох нитг һадисәсини тәшкил едир, чүнки дилин сырф семасиоложи тәдгигиндән кәнара чыхыр.

Бурадан белә бир нәтичә чыхармаг олар ки, һәр һансы синонимоложи тәдгигат үчүн биринчи нөвбәдә сөзләрин мә'на гурулушуну дәгигләшдирмәк зәруридир. Садә фе'лләрин ајрыча (мүстәгил) мә'наларынын мүәјјәнләшдирилмәси ишиндә исә һәм садә, һәм дә дүзәлтмә вә мүрәккәб фе'лләрин синонимикасы бөјүк рол ојнајыр.

ФЕ'ЛЛӘРИН АНТОНИМЛИЈИ

В. Н. Комиссаров «Антонимин тә'рифи проблеми» адлы мәгаләсиндә јазырды ки, дилчилик әдәбијјатында антонимлијин маһијјәтини ачыб көстәрмәк тәшәббүсүндә олан мүәллифә, демәк олар ки, раст кәлмирик. Адәтән әкс мә'налы сөзләрә антонимләр дејилир. Лакин антонимик чүт сөздә мә'на әкслијинин нәдән ибарәт олдуғу шәрһ едилмәмиш галмышдыр[127]. Д. Н. Шмелјовун «Лексиканын семантик тәһлили проблемләри» адлы китабында анчаг Л. А. Булаховски, Ј. М. Галкина-Федорук, В. Н. Комиссаров, Л. Ј. Максимов кими мүәллифләрә иснад едилмәси факты[128] бир даһа көстәрир ки, лексик синонимија проблеминдән фәргли олараг, 60-чы илләрдә антонимија проблеминин ишләнмәсиндә нәзәри чәһәтдән бир о гәдәр дә чидди дәјишиклик, јахуд ән'әнәви бахышлара гаршы гојулан мүддәалар јенилији олмамышдыр. Дүздүр, 1971-чи илдә «Мүасир Азәрбајчан дилиндә антонимләр» адлы монографик тәдгигат иши баша чатдырылмышдыр[129]. Бу әсәрдә мәсәләнин тәдгиги тарихи кениш ишыгландырылмыш, антонимләрин үслуби имканлары бәдии әдәбијјатдан сечилмиш мисаллар әсасында тәсвир едилмишдир. Бунунла белә, антоним сөзләрин

[127] Бах: В. Н. Комиссаров. Проблема определения антонима (о соотношении лексического и языкового в семасиологии). ВЯ, 1957, № 2, сәһ. 51.

[128] Бах: Д. Н. Шмелев. Проблемы семантического анализа лексики. М., 1973, сәһ. 131—135.

[129] Ҝ. А. Талыбов. Антонимы в современном азербайджанском языке. (Автореф. канд. дисс.), Баку, 1971.

тә'рифиндә, тәснифатында вә с. артыг Азәрбајчан дилчилијиндә дә өз әксини тапмыш фикирләрин «хырдаланмасындан» башга, елә бир јени фикир ирәли сүрүлмүр.[130] Ону да демәк лазымдыр ки, антонимијанын бир чох нәзәри мәсәләләри синонимијанын мүвафиг мәсәләләри илә сәсләшир (там, илкин, мүтләг вә натамам, сонракы нисби антонимләр, дилдәки вә нитгдәки антонимләр, антонимләрин мәншәчә вә гурулушча нөвләри вә и. а.).

Антоним сөзләрдән јазан мүәллифләрин һамысы гејд едир ки, дилдә антонимлик ејни семантик саһәјә аид мә'на, јахуд мәфһумларын бир-биринә тамамилә зидд олмасы, әкслији, гаршы-гаршыја дурмасы, гүтбләшмәси демәкдир. Антонимләрин бу чүр тә'рифи нәинки ихтилаф вә мүбаһисә доғурмур, һәтта јекдилликлә гәбул олунур. Еләчә дә кејфијјәт вә кәмијјәт, мәкан вә заман анлајышларыны ифадә едән сөзләрин антонимлик габилијјәтинә һеч кәс шүбһәләнмир; мәсәлән: *исти—сојуг, аз—чох, енмәк—галхмаг, кечә—күндүз*. Анчаг демәк олмаз ки, лексик антонимијанын дилдәки һүдуду мәсәләсиндә фикир ајрылығы јохдур. Белә ки, Д. Н. Шмелјов (Л. А. Булаховски вә Л. Ј. Максимовла разылашараг) һесаб едир ки, антонимләр әсасән кејфијјәт билдирән әламәтләрин гаршылашдырылмасы нәтичәсиндә мејдана кәлир[131]. Ә. М. Дәмирчизадә исә јазыр: «Мүасир Азәрбајчан дилиндәки антонимләр әсасән заман, мәкан, иш, һәрәкәт, һал, вәзијјәт, кејфијјәт, кәмијјәт, заһири әламәт, рәнк, дујғу вә һиссләри ифадә едә билмәк үзрә чох мүхтәлиф мә'на рәнкләри олан ваһидләрдир»[132]. Нәһајәт, Г. А. Талыбов дилдә мөвчуд олан антонимләрин лексик-семантик хүсусијјәтләрини һәтта ашағыдакы һадисәләрлә дә әлагәләндирир: а) инсан фәалијјәти илә бағлы олан антонимләр— *вурушмаг—барышмаг, сөјүшмәк—өпүшмәк;* б) чәмијјәтин антагонист тәбәгәләшмәсини әкс етдирән антонимләр —*шаһ—кәдә, голчомаг—јохсул, ханым—гараваш*; в) тарихи, сијаси вә б. һадисәләри ифадә едән антонимләр—*ирәли кетмәк—кери дөнмәк,*

[130] Мүгајисә ет: С. Ҹәфәров. Мүасир Азәрбајчан дилинин лексикасы. Бакы, 1958, сәһ. 59—68; Ә. Дәмирчизадә. Азәрбајчан дилинин үслубијјаты, Бакы, 1962, сәһ. 134—143; А. Гурбанов. Мүасир Азәрбајчан әдәби дили. Бакы, 1967, сәһ. 177—180 вә с.

[131] Бах: Д. Н. Шмелјов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 131, 134—135.

[132] Ә. Дәмирчизадә. Көстәрилән әсәри, сәһ. 140.

ишғал етмәк—тәрк етмәк, асајиш јаратмаг—һәрбчилик сијасәти апармаг; г) гејри-мүәјјән мигдар вә нисбәт гаршылығыны билдирән антонимләр—*бир гырыг—даһа чох, ағыллы—дәмдәмәки* вә с.[133] Көрүндүјү кими, бурада мүәллиф бир сыра һалларда дил вә нитг һадисәләрини бир-бириндән ајырмамыш, бә'зән дә мүхтәлиф үслублара хас олан сөз вә ифадәләри антоним кими гаршылашдырмышдыр. Һалбуки башга гәбилдән олан сөзләр дә һәтта синонимләр дә нитгдә (мәтндә) гаршылашдырыла биләр. Лакин гаршылашдырма јалныз о вахт дил антонимлији һадисәсинә кечә билир ки, һәмин әламәт сөзүн конкрет мәтндән асылы олмајан мә'на үнсүрүнә чеврилсин вә нитгдә мүнтәзәм сурәтдә тәкрарлансын[134]. Бизә ајдын дејил, мәсәлән, нә үчүн «арвад—киши», «абстракт—конкрет», «гачмаг—говмаг» вә б. к. гаршылашдырмалар[135] антоним сөзләр сырасында кетмәлидир: ахы һеч мә'лум олмур ки, бунлар һансы әламәтләрә әсасән гаршылашдырылыр вә нә сәбәбә көрә фәргләндиричи әламәтләр һипоним јох, антоним сөзләрин мөвчудлуғуна дәлаләт етмәлидир. А. А. Уфимтсева һаглы олараг көстәрир ки, антонимләрдә гаршылашдырма бир ја да бир нечә семантик әламәт үзрә дејил, гаршылашдырылан сөзләрин бүтүн мә'на һәчми үзрә кедир[136]. Адәтән, сифәтләрдә кејфијјәтин гүтбләри, садә фе'лләрдә исә мәкани һәрәкәтин истигамәт әксликләри антонимик мүнасибәтләр әмәлә кәтирмиш олур. Әкәр бүтөв објектив просесин ики зидд фазасы, еләчә дә физики һәрәкәтин зиддијјәтли субјект-објект мүнасибәтләри ајрыча сөзләрлә ифадә олунурса, belә антонимләри «конверсивләр»[137] адландырмаг мәгсәдә даһа ујғундур. Муасир Азәрбајчан дилиндә конверсивләрә ашағыдакы фе'лләри мисал чәкмәк олар: *алмаг—вермәк, алмаг—сатмаг, апармаг—кәтирмәк, енмәк—галхмаг, дурмаг—отурмаг, дүшмәк—минмәк, кетмәк—кәлмәк, кирмәк—чыхмаг, көтүрмәк—гојмаг, атылмаг—дүшмәк, батмаг—чыхмаг* вә б. к. Әлбәттә, антоним фе'лләрин анчаг мүәјјән һиссәси конверсивләрдән ибарәтдир. Дикәр тәрәфдән, заман вә мәкан

[133] Бах: К. А. Талыбов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 10—11.
[134] Бах: В. Н. Комиссаров. Көстәрилән әсәри, сәһ. 54—55.
[135] Бах: С. Чәфәров. Көстәрилән әсәри, сәһ. 64—65.
[136] Бах: А. А. Уфимцева. Слово в лексико-семантической системе языка. М., 1968, сәһ. 191—192.
[137] Бах: А. А. Уфимтсева. Көстәрилән әсәри, сәһ. 192—193.

анлајышларыны ифадә едән адлар да конверсив мүнасибәтдә ола биләр: мәс.: *гыш—јај, кечә—күндүз, сәһәр—ахшам, алт—үст, сағ—сол* вә б. к.

Ә. М. Дәмирчизадә һеч дә әбәс јерә мүтләг (там) антонимләри (јә'ни дилдә мүнтәзәм сурәтдә ишләнән әкс мә'налы сөзләри) «антоним гошалығы» (даһа доғрусу, антоним *чүтлүјү)* вә «антоним мүрәккәблији» (башга сөзлә десәк, антоним сөзләрин *гошалашмасы)* илә әлагәләндирмир; һәгигәтән, «нисби антонимләрин бир чохундан антоним гошалығы вә антоним мүрәккәблији јаратмаг мүмкүн олмур; мәс.: *әввәл—ахыр* гошалығы олур, лакин *әввәл—сонра* гошалығы олмаз. Беләчә дә *башајаг вурмаг, дал-габаг салмаг, бәркдән-бошдан чыхмаг, алт-үст, олмаг, кет-кәлә салмаг, алыб-вермәк, дуруб—отурмаг, көтүр—гој етмәк, өлүм—дирим мәсәләси, исти—сојуғу јахшы—јаманы* вә саир мүрәккәб ифадәләр вә ибарәләр әсасән мүтләг антонимләрдән дүзәлдилир»[138]. Зәннимизчә, нисби антонимлик анлајышы олса-олса нитг (мәтн) вә үслубијјат үчүн јарарлы сајыла биләр. Һәмин анлајышы дил системинә кәтирмәк һеч дә әлверишли дејилдир. Буну сүбута јетирмәк үчүн А. Гурбановун «Мүасир Азәрбајчан әдәби дили» адлы китабында «нисби антонимләрә» аид верилмиш мисаллара мүрачиәт етмәк кифајәтдир: *дағ—дүз, дағ—тарла, ағ—јашыл, ағ—көј* вә б. к.[139] Белә чыхыр ки, бүтүн оронимләр, бүтүн рәнкләр, бүтүн гоһумлуг терминләри вә умумијјәтлә, һәр һансы семантик саһәјә дахил олан сөзләрин-һамысы (мүтләг антонимләри чыхдыгдан сонра) «нисби» антоним чүтлүкләри јаратмаг игтидарына маликдир. Бу, садәчә олараг, лексик семантикада парадигматик гаршылашдырмалары учдантутма антонимлијә, јә'ни әксмә'налылыға чәкиб кәтирмәкдән башга бир шеј дејилдир (нәзәрдә тутмаг лазымдыр ки, антонимија елә өз-өзлүјүндә гијмәтләндиричи вә беләликлә дә, бир нөв нисби амилә сых бағлыдыр). Д. Н. Шмелјов көстәрир ки, парадигматик гаршылашдырмалар тәкчә бу вә ја дикәр, о чүмләдән нисби (мәс.: *исти-илыг, артыг-әскик* вә б. к.) әламәтләрин бөлүшдүрүлмәси илә дејил, һәм дә мүәјјән әламәтин олуб-олмамасы нисбәти илә шәртләшә биләр (мәс.: *ағач=ағчағајын+күкнар+шам* вә и. а.[140]. Антонимија исә сөзләрин там мә'нада гар-

[138] Ә. Дәмирчизадә. Көстәрилән әсәри, сәһ. 192—193.
[139] Бах: А. Гурбанов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 178.
[140] Бах: Д. Н. Шмелјов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 111.

шылашдырылмасы кими гијмәтләндирилмәлидир: антоним сөзләр ән үмдә вә мүһүм лексик-семантик әламәтә көрә әкслик тәшкил едәрәк гүтбләшир[141].

А. В. Суперанскаја А. А. Реформатскинин ардынча чох доғру олараг гејд едир ки, антонимија әшјалара јох, сырф мәфһумлара аид олан лексик-семантик һадисәдир. Бурада конкрет шејләр дејил, абстракт анлајышлар гаршылашдырылыр, чүнки антонимијада сөзләрин гаршылыглы әлагәси јалныз мүвафиг мәфһумларын бир-биринә зидд мәнтиги мүнасибәтләри әсасында мүәјјәнләшдирилир. Тәсадүфи дејил ки, антонимлик принсип е'тибарилә конкрет әшјалара вә һәр шејдән әввәл хүсуси исимләрә јабанчыдыр.[142]

Үмумијјәтлә, дилин лексик-семантик системиндә сөзләрин антонимлијиндән данышаркән, Д. Н. Шмелјовун чох мүһүм бир фикрини нәзәрә алмаг лазымдыр; бу фикир дә ашағыдакыдан ибарәтдир.

Мүәјјән семантик саһәнин һәр һансы һиссәси ики чүр үзвләнә биләр: 1) фәрди әламәтләри илә нисбәтән мүстәгил сурәтдә сәчијјәләнәрәк аз-чох сабит парчалардан ибарәт олан үзвләр; 2) лексик-семантик сәчијјәләри е'тибарилә бир-бириндән асылы гүтбләр тәшкил едән үзвләр. Мәсәлән, рәнкләрин адларыны садаладыгда (көј, јашыл, сары, гырмызы, гара, чәһрајы, бәнөвшәји вә и. а.) биринчи принсипә, онларын ачыг ја да түнд, «мүлајим», јахуд «сојуг» олмасыны көстәрмәк истәдикдә исә икинчи принсипә әсасланмалыјыг. Башга сөзлә десәк, дилдә конкрет әшја вә һадисәләри адландырыб ишарәләндирмәк үчүн биз адәтән семантик мәчмунун бөлүнмә үсулунун **биринчи нөвүндән** истифадә едирик[143]. Мүчәррәд кејфијјәт вә гејри-мүәјјән кәмијјәт (һәмчинин мәкан вә заман) анлајышларыны ифадә едән сөзләрин парадигматик мүнасибәтләриндә, әксинә, икинчи үсул башлыча рол ојнајыр. Беләликлә дә, биз бу нәтичәјә кәлирик ки, *силмәк—сүпүрмәк (-тәмизләмәк), ата—ана (-валидејн)* кими *чинс—нөв* гәбилиндән олан парадигматик мүнасибәтләри[144] «нисби» антонимлик һесаб етмәк дүзкүн дејил.

---

[141] Бах: Д. Н. Шмелјов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 131.

[142] Мүгајисә ет: А. В. Суперанская. Общая теория имени собственного. Изд-во «Наука», М., 1973, сәһ. 304.

[143] Бах: Д. Н. Шмелјов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 133.

[144] Бу чүр синифләр синфинә дахил едилмә (инклјузив) мүнасибәтләри һипонимик мүнасибәтләр адландырмаг олар (бах: А. А. Уфимцева. Көстәрилән әсәри, сәһ. 67—68).

Антонимләр бүтүн әсас ејнилик-фәргләнмә параметрләри үзрә синонимләрин антиподудур. Белә ки, синонимијада ваһид мәфһум өзүлү ајры-ајры синоним сөзләрин лексик мә'наларынын сабит нүвәси кими чыхыш едир: антонимијада исә ики мәфһум мүәјјән лексик-семантик саһәнин гүтбләриндә јерләшән сөзләрин бүтөв мәзмун маһијјәтини тәшкил едир. Бундан башга, әкәр синонимлик анлајышы синоним сөзләрдә функсионал-үслуби вә емосионал-експрессив коннотасија, һабелә лексик бирләшмә имканлары хәтти үзрә мүхтәлифлији нәзәрдә тутурса, антонимлик анлајышы, әксинә, белә бир мүхтәлифлијә гәтијјән јол вермир: антоним сөзләр анчаг ејни үслуби вә емотив планда өзүнү көстәрәрәк лексик бирләшмә имканлары бахымындан бәрабәр дистрибусијаја (әһатәјә) малик олур. Бу чәһәтләри ајры-ајры тәдгигатчылар гејд етмишләр. Мәсәлән, В. Н. Комиссаров антонимијанын дилдә хүсуси бир лексик-семантик һадисә кими мөвчуд олуб дәрк едилмәсинин әсас шәртләриндән бирини онда көрүр ки, антоним сөзләр үмумән ејни лексик валентлик даирәсиндән кәнара чыхмыр[145].

Мә'лум олдуғу үзрә, там лексик мә'налы сөзләр мәнтиги-семантик чәһәтдән ики бөјүк група бөлүнүр: а) әшја (мадди шејләр, физики чисимләр вә б. к.) билдирән сөзләр; б) әламәт, јахуд һадисә билдирән сөзләр[146]. Антонимләр јалныз икинчи груп сөзләрдән јараныр. Антонимлијә хас олан гијмәтләндирмә мәгамы да мәһз әламәт, кејфијјәт (һәмчинин кәмијјәт), ја да һадисә, һәрәкәт (еләчә дә мәкан вә заман) анлајышлары илә әлагәдардыр. Демәли, антоним сөзләр субстансијаја јох, аксиденсијалара аиддир[147].

Садә фе'лләрдән ибарәт олан антонимләри ики група ајырмаг мүмкүндүр: а) конверсивләр; б) сөзүн там мә'насында антонимләр. Конверсивләри дә өз нөвбәсиндә ики јерә бөлүб шәрти олараг објектив вә субјектив конверсивләр ады алтында тәһлил етмәк даһа әлверишлидир. Објектив конверсивләр данышанын мөвгејиндән асылы олмур; мәс.: *кирмәк—чыхмаг, енмәк—галхмаг, отурмаг—дурмаг, ачылмаг—тутулмаг, атылмаг—*

---

[145] Бах: В. Н. Комиссаров. Көстәрилән әсәри, сәһ. 56.

[146] Бах: С. Д. Кацнельсон. Типология языка и речевое мышление. Л., 1972, сәһ. 134—136.

[147] Бу терминләр һаггында бах: А. А. Холодович. Опыт теории подклассов слов. ВЯ, 1960, № 1, сәһ. 37.

дүшмәк, ачмаг—өртмәк (бағламаг), *атмаг—тутмаг* вә б. к. Субјектив конверсивләрдә исә һәрәкәтин истигамәти данышан шәхсә көрә мүәјјәнләшир. Мүасир Азәрбајчан дилиндә чәмиси бир нечә чүт субјектив конверсив вардыр: *кетмәк—кәлмәк, апармаг—кәтирмәк, алмаг—вермәк* (сатмаг), *удмаг—удузмаг*. Әкәр фе'ли конверсивләрдә ики һәрәкәтин орта фазасы ејнијјәт тәшкил едирсә (бурада истигамәтләндирилмиш һәрәкәтин башланғыч вә сон фазалары гаршылашдырылыр), сырф антонимләрдә фе'ли һал, јахуд вәзијјәтин гаршылашдырылмасы һәр ики фе'лин бүтөв мәзмуну үзрә өзүнү көстәрир: *јашамаг—өлмәк, күсмәк—барышмаг, ағламаг—күлмәк, үшүмәк—исинмәк, итирмәк—тапмаг, јанмаг—сөнмәк, јазмаг—позмаг, јатмаг—ојанмаг, тикмәк—сөкмәк, динмәк—сусмаг, әримәк—донмаг, боғулмаг—кечинмәк* вә с.

Чохмә'налы садә фе'лләрин лексик-семантик гурулушу нә гәдәр мүрәккәбдирсә, бир о гәдәр дә тәкчә синонимик јох, һәм дә ејни заманда антонимик мүнасибәтләрин шахәләнмәси үчүн зәмин јаранмыш олур. Мәсәлән: Отагдан *чыхдым*—отаға *кирдим;* Күн, ај *чыхды—батды;* Ағача *чыхмаг*—ағачдан *дүшмәк;* Гыш јеничә *чыхмыш*, јаз *кирмишди* (М. И б р а һ и м о в);—*Чыхсан* көјә, *кирсән* јерә... (Ч. Ҹ а б б а р л ы) вә с. Бундан башга, ејни мә'нада чыхыш едән полисемантик садә фе'л бир нечә синоним фе'ллә антонимик (конверсив) мүнасибәтдә ола биләр. Мәсәлән, «ачмаг» фе'линин әсас мә'насыны белә изаһ етмәк олар: «Бағлы, өртүлү, гапалы, бүкүлү, јумулу вә б. к. шејләри мүвафиг манеәләрдән азад етмәк». Дүздүр, «Изаһлы луғәт»ин I чилдиндә һәмин ваһид мә'на 7 мүстәгил мә'на кими верилмишдир (1—7). Лакин бурада мүәјјән бир принсип јохдур. Һәгигәтән, нә сәбәбә көрә ејни 3-чү мә'на һәм гатланмыш палаза, һәм дә дүнјаја аид ола билир (һалбуки палаз бир чүр ачылыр, дүнјаын исә тамамилә башга чүр), амма «гутуну ачмаг», «гапыны ачмаг», «сандығы ачмаг», «китабы ачмаг» кими ифадәләрин һәрәси ајрыча бир мә'нада кедир (1, 2, 6 7,)? Күман етмәк олар ки, инвариант мә'нанын бу чүр парчаланмасында «ачмағын» әкс гүтбүндә дуруб лексик бирләшмә имканынын «пајлашдырылмасы» илә шәртләшән квазисинонимләрин бөјүк ролу вардыр. Белә ки, һәрчәнд 7-чи мә'нанын изаһы «өртүлү, гапалы шеји араламаг» шәклиндә верилир, анчаг һәмин тә'рифдә бу мә'наны дикәр мә'надан фәргләндирән хүсусијјәтә (мүһүм

әламәтә) раст кәлмирик: 2-чи мә'нада да («ачыг һала кәтирмәк, гапынын, пәнчәрәнин тајларыны араламаг»), 6-чы мә'нада да («гыфыл, килид вә с. илә бағланмыш шеји ачыг һала кәтирмәк») ејни лексик мә'на («бир шеји һәр һансы манеәдән азад етмәк») ајры-ајры әшјалара тәтбиг едилир вә онларын гурулушундан, формасындан, бағланма, өртүлмә вә б. к. үсулларындан асылы олараг ваһид үмуми (мүчәррәд) лексик-семантик мәзмун фе'ли һәрәкәтин бу вә ја башга конкрет шәклиндә тәзаһүр едир. Мәсәлән, 7-чи мә'на үчүн верилмиш мисаллардан (*Көзләрини ачмаг. Ағзыны ачмаг. Китабы ачмаг*) ајдын олур ки, бурада сөһбәт јалныз о шејләрдән кедир ки, онлар ј у м у л у б *ачылыр:* көзүнү *јум—ач*, овчуну *јум—ач* (еләчә дә китаб күл кими әшја «јумулмаг, ачылмаг» конверсив һәрәкәтиндә иштирак едә билир). Мәнтигин тәләбинә көрә әкәр мә'наларын ајрылмасында мүхтәлиф әшјаларын бағланыб ачылма тәрзи нәзәрә алынырса, белә һалда кәрәк «бағламаг» вә «ачмаг» фе'лләринин бир-биринә ујғун кәлән бүтүн конверсив мә'налары һәм рилмәмиш, һәмчинин ш и ш хәстәлији ш и м ш ә к просе-
Һалбуки бу мәнтиги принисипә һеч дә һәмишә риајәт едилмир: «бағламаг» фе'линин изаһында верилмиш «сарымаг», «тахмаг», «дүјмәләмәк», «јапышдырмаг» кими дөрд ајрыча мә'надан һеч бирисинин конверсив гаршылығы «ачмаг» фе'линин изаһында әкс олунмамышдыр (әслинә галса, дилимиздә «бағламаг» фе'лининин «асмаг», «гуршанмаг», «гыфылламаг», «килидләмәк», «дүјмәләмәк», «илмәләмәк», «јапышдырмаг» вә б. к. мә'наларындан данышмаг дүзкүн дејил, чүнки бунлар, екстралингвистик, конкрет ситуатив нитг һадисәсинә аид ишләнмә һалларыдыр). Еләчә дә «ачмаг» фе'линин ајрыча мә'наларына чәкилмиш ашағыдакы мисаллар арасында фе'ли мә'на е'тибарилә мүһүм фәрг нәзәрә чарпмыр. 3. Бохчаны *ачмаг;* Дүјүнү *ачмаг;* 4. Ленти *ачмаг;* Гајышы *ачмаг;* 6. Гыфылы *ачмаг*[148].

ФЕ'ЛЛӘРДӘ ЕНАНТИОСЕМИЈА

Сөзләрин лексик-семантик парадигматикасына синонимләрлә јанашы антоним сөзләр дә дахил олур[149].

Антонимләр структур тәснифат чәһәтдән дилин лек-

[148] Б а х: «Азәрбајчан дилинин изаһлы луғәти», I ч., сәһ. 158, 176.

[149] Общее языкознание. Внутренняя структура языка. М., 1972, сәһ. 436.

сик-семантик системиндә универсалија тәшкил едән үч група бөлүнүр[150].

а) мүхтәлифкөклү антонимлик (*кениш—дар, бөјүк—кичик*);

б) ејникөклү антонимлик (*уғурлу—уғурсуз, мүәјјән—гејри-мүәјјән);*

в) дахили антонимлик (*јаман—јахшы, јаман—пис*).

Биринчи вә икинчи група дахил олан антонимләр барәдә чохлу тәдгигат әсәрләри мөвчуддур[151], үчүнчү груп исә практик чәһәтдән арашдырылмамышдыр.

Илк дәфә олараг проф. В. И. Шертсел 1884-чү илдә һинд-Аврора дилләринин (гәдим һинд, јунан, латын, американ, инкилис, алман вә б.) материалларыны башга системли (полисинтетик, јапон, Чин вә б.) дилләрлә гаршылыглы тәдгиг едәркән бу мәсәлә илә мәшғул олмуш, лексик мәзмунунда дахили әксмә'налылыг мүшаһидә едилән сөзләр үчүн енантиосемија термини ишләтмишдир[152].

Дахили антонимлијә даир В. И. Шертсел латын дилиндән altus (*уча—дәрин*, altusmons—*уча дағ*, altum flumen—*дәрин чај*), гәдим һинд дилиндән akln (*күндүз ишығы—кечә*), јапон дилиндән kage (*ишыг—гаранлыг*) кими мисаллар кәтирир[153].

Сон илләрдә бир сөз дахилиндәки полјар мә'налылыг тәдгигатчыларын диггәтини чәлб етмәмишдир.

1961-чи илдә В. Н. Прохоровун әсәри[154] дәрч олунмушдур ки, бурада да В. И. Шертселә истинад едилмир.[155] Сон 15 ил әрзиндә исә бу мәсәлә илә бағлы тәдгигата тәсадүф едилмәмишдир. Јалныз Л. А. Новиковун

[150] Л. А. Новиков. Антонимия, ее типы и место в лексико-семантической системе языка. Вопросы описания лексико-семантической системы языка. Тезисы докладов, ч. II, М., 1971, сәһ. 57.

[151] Ю. Д. Апресян. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. М., 1974.

[152] В. И. Шерцель. О словах с противоположными значениями (или о так называемой энантиосемии). Воронеж, 1884.

[153] Ф. М. Березин. Хрестоматия по истории русского языкознания. М., 1973, сәһ. 134.

[154] В. Н. Прохоров. О словах с противоположными значениями в русских говорах. «Научные доклады высшей школы. Филологические науки», 1961, № 1.

[155] Ю. Г. Скнба. К вопросу о так называемой антонимической омонимии в словянских языках. «Ученые записки Черновицкого государственного университета», т. 31, вып. 7, 1958.

рус дилинин лексикасында әксмә'налылыға һәср олунмуш әсәрләриндә бу мәсәләјә тохунулур[156].

Азәрбајчан дилчилијиндә белә мә'на јалныз бир сөздә мүәјјәнләшдирилмишдир: *јаман—јахшы; ј а м а н—пис*[157].

О, достун гәдрини *јаман* билир (јахшы); Ешитдијимә көрә, достум мәним һаггымда *јаман* данышыб *(пис)*.

Көстәрилән мисалда сөзүн емосионал чаларлығы нитг просеси илә әлагәдар дәјишмиш, нәтичәдә дил фактына чеврилмишдир[158].

Белә ки, *јаман* (пис) сөзү емосионал чаларлыг газанараг *јахшы* мәзмуну дашыја билмишдир.

Бунунла белә, тәдгигатчыларын фикринчә, енантиосемија сөзүн комплекс варлығында өзүнүн көстәрмәлидир, өзлүјүндә сечилиб фәргләнмәлидир[159]. Азәрбајчан дилиндә емосионал чаларлығ вә метафорик мә'на илә бағлы олан дахили әкс мә'на ифадә едән сөзләрә аз раст *а з а л т м а г* мә'насы ифадә едир. Полјар мә'на чәһәтдән кәлмәк олур. Мәсәлән, *алмаг* сөзү лексик чәһәтдән исә *әлавә етмәк, артырмаг* мәзмуну дашыјыр: Газанын үстүнә *су алмаг* лазымдыр; *бурахмаг* фе'ли әкс мә'нада (гәбул етмәк, дахил етмәк) ишләдилир: Атасы ону өзбашына *бурахыб;* Адамлары ичәри *бурахдылар.*

Бизә белә кәлир ки, енантиосемијанын инкишафы бу типли антонимләрин хүсусијјәти илә әлагәдардыр. «Антонимләрин семантик әсасы бир варлыг дахилиндә (кејфијјәт, һадисә, мүнасибәт вә с.) мүхтәлиф чүр мәнтиги әкслик әмәлә кәтирә билир...»[160].

Беләликлә, ади лексик антонимлијин өзүнәмәхсус хүсусијјәтләринин семантик үмумилији бир сөз дахилиндә ики мүхтәлиф гүтблү мә'нанын мүмкүнлүјүнү мүәјјәнләшдирир.

Енантиосемија өзлүјүндә санки антонимлик вә чохмә'налылыг хүсусијјәтини бирләшдирир; бурада һәр ики чәһәт кәсишир. Буна көрә дә бизи марагландыран мәсәлә омонимлик јох, чохмә'налылыгдыр. Һәр ики мә'на бир сөз-

[156] Л. А. Новиков. Антонимия в русском языке. Изд-во Московского университета, 1973, сәһ. 181—191.

[157] С. Чәфәров. Мүасир Азәрбајчан дили. Лексика, Бакы, 1970, сәһ. 38.

[158] Бах: В. Н. Прохоров. Көстәрилән әсәри, сәһ. 127.

[159] В. И. Шертсел. Көстәрилән әсәри, сәһ. 260.

[160] Л. А. Новиков. Антонимия, ее типы и место в лексико-семантической системе языка, сәһ. 57.

дә бирләшир вә контекстдән асылы олмајан дил ваһиди кими характеризә олунур. С. Д. Катснелсонун доғру олараг гејд етдији кими, контекст лазым олан мә'на сечилмәси вә сечилмиш мә'нанын актуаллығыны мүәјјәнләшдирмәк үчүн икили рол ојнајыр[161]. Беләликлә, контекст дахили вә кизли мә'нанын ашкара чыхарылмасы үчүн мүһүм рола маликдир. Лексик антонимликдә мә'нанын мүәјјәнләшдирилмәси үчүн синтагматик мүнасибәт әсасдырса[162], енантиосемија билаваситә мәтндә өз реаллығыны тапыр.

Мисаллар:

батмаг—1) мәһв олмаг: Бүтүн мал-гара *батды.*
2) галиб кәлмәк; Бизә бу дағларын арасында һеч бир гүввә *батмаз.*

гуртармаг—1) азад олмаг, хилас олмаг; О, өлүмдән *гуртарды.*
2) өлмәк: Хәстә артыг *гуртарды.*

гараламаг—1) јазмаг: Сәрвәров тез стол јешијиндән кағыз чыхарыб әмри *гаралады* (Мир Ҹәлал).
2) позмаг: Казым илә сөһбәтдән сонра мүдир онун адыны *гаралады* (Мир Ҹәлал).

Муг, ет: *гәләмләмәк*—1) кәсмәк, 2) чалајыб битирмәк; *чыхмаг*—1) ишә чыхмаг, 2) ишдән чыхмаг вә с.

Сөзләрин полјар мә'насы әсас е'тибарилә мәтндә морфоложи-синтактик сәвијјәләрлә мүәјјәнләшир. Мәсәлән, *батмаг* фе'ли мүхтәлиф мәтнләрдә морфоложи-синтактик хүсусијјәтинә көрә мүхтәлиф мә'на билдирә биләр: О *батды*—она *батды.* Елә сөзләрә дә тәсадүф етмәк мүмкүндүр ки, әксмә'налылығы мәтндә даһа ајдын нәзәрә чарпыр: Кет бир аз *су бағла* ағачы сулајаг (*ачмаг* мә'насында).

Антонимлијин башга нөвү олан вә јухарыдакына јахын мә'на дашыјан конверсив антонимләр мараглы хүсусијјәтә маликдир[163]. Мәсәлән, *алмаг* фе'ли конверсив әлагәлидир: *алмаг—сатмаг; удмаг—удузмаг.* Ади антонимләр кими конверсив антонимләр дә ејни вә мүхтәлиф-

[161] С. Д. Кацнельсон. Содержание слова, значение и обозначение. М.—Л., 1965, сәһ. 53.

[162] В. Н. Комиссаров. Проблема определения антонимии. «Вопросы языкознания», 1957, № 2.

[163] М. В. Никитин. Лексическое значение в слове и словосочетании. Владимир, 1974, сәһ. 55—56, 78—80.

көклү олур. Лакин бә'зән конверсив әламәти мүәјјәнләшдирмәк үчүн лексик-семантик хүсусијјәтлә дә гаршылашырыг:

Муг. ет: рус дилиндә *одолжить* «борҹ вермәк» вә «борҹ алмаг», инкилис дилиндә *Smell* «ијләнмәк» вә «ијләмәк» вә б. к.

Азәрбајҹан дилиндә конверсив енантиосемија мүхтәлиф ҹәһәтдән өзүнү көстәрир. Мәсәлән, *башламаг—гуртармаг.*

Енантиосемијанын тәдгиги, шүбһәсиз, сөзләрин мә'на дәјишмәсини өјрәнмәк ҹәһәтдән мараглы вә фајдалыдыр. Бу һадисәнин тәдгиги икидилли вә изаһлы лүғәт тәртибчиләри үчүн дә әһәмијјәтлидир.

ФЕ'ЛЛӘРИН ОМОНИМЛИЈИ

Омонимлијин мүәјјәнләшдирилмәси үчүн лексик-семантик ме'јар әсас сајылыр. Мәсәлән, әкәр сујун вә палтарын «сүзүлмәсини» билдирән мә'налар арасында һеч бир семантик әлагә мүшаһидә едилмирсә, лүғәтдә ики омоним фе'л верилмәлидир: *сүзүлмәк* I вә *сүзүлмәк* II. Биринчи фе'ли «сызмаг»ла да әлагәләндирмәк мүмкүндүр. Икинчи фе'л исә шүбһәсиз, «сүртүлмә» һәрәкәтинин нәтиҹәси олан «сүзүлмә» просесини көстәрир. Бу фе'лин *сүз* төрәдиҹиси јохдур, јә'ни *сүзүл*—«сүз»дән әмәлә кәлмәјиб. Һалбуки биринчи фе'лин мә'лум нөвү мөвҹуддур; Мәс: Салман конјакын һамысыны стәкана *сүздү* (М. Ибраһимов). Үмумијјәтлә, «ахан» (дуру) шеји төкмәк «сүзмәк» адланыр (мәс: чај *сүзмәк*). Әлбәттә, ашы да, гатығы да сүзмәк мүмкүндүр. Лакин белә һалларда дилдә кениш јајылмыш метонимија һадисәси баш верир: ашын, гатығын сујуну сүзүрләр, дәни (дүјүсү), «сүзмә»си исә галыр. Башга сөзлә десәк, бурада бүтөвүн тәркиб һиссәси әвәзинә бүтөв өзү чыхыш едир; аш *сүзмәк,* гатыг *сүзмәк.* *Төкмәк—сүзмәк* тә'сирлидирсә, *ахмаг—сүзүлмәк* тә'сирсиздир: ...Јанагларына *сүзүлән* ири јаш дамлаларыны силди (Һ. Меһди). Лексик мә'на бахымындан бунларын арасында елә бир фәрг јохдур; ашағыдакы синоним әвәзләнмәләр тәсадүфи дејил: О, көз јашлары *төкүр, ахыдыр;* Онун көз јашлары *ахыр, сүзүлүр.*

Садә фе'лләрин омонимлијиндән данышаркән һәр шејдән әввәл омонимләрин нөвләри вә тәзаһүр формалары

һаггында мүәјјән бир гәнаәтә кәлмәк лазымдыр. Азәрбајчан дилчилијиндә омонимлијин маһијјәти һаггында сөјләнилән мүлаһизәләр гәнаәтедичи олмадығындан онларын үзәриндә бир гәдәр әтрафлы дајанмаға, һәмчинин мүасир Азәрбајчан дилиндә садә фе'лләрин омонимлији илә әлагәдар бә'зи мүһүм мәсәләләри ајдынлашдырмаға еһтијач вардыр.

Азәрбајчан дилчилијиндә чохмә'налы сөзләр вә омонимләр һаггында нисбәтән әтрафлы мә'лумат илк дәфә С. Чәфәровун «Мүасир Азәрбајчан дилинин лексикасы»[164] адлы әсәриндә верилмишдир. Чохмә'налылыг вә омонимлик бурада нечә баша дүшүлүр?

Мүәллифин фикринчә, полисемантик сөзүн јалныз бир мүстәгил вә һәгиги мә'насы олур, галанлары мүхтәлиф мәчази мә'налар кими чыхыш едир: өзү дә «сөзләрин мәчази мә'наја кечмәклә чохмә'налылыг кәсб етмәси хүсусијјәти мүхтәлиф јолларла әмәлә кәлир»; мәсәлән: һәрәкәтин о х ш а р л ы ғ ы н а көрә—*дәјмәк* (бир *шејә*) —*дәјмәк* (хәстәјә) —*дәјмәк* (мејвәнин дәјмәси); јахуд просесин ј а х ы н л ы ғ ы н а көрә—*доланмаг* (фырланмаг)—*доланмаг* (шәһәри)—*доланмаг* (јашамаг) вә с.[165]

Даһа сонра мә'лум олур ки, «сөзүн мәчази мә'налары нәтичәсиндә омоним мә'на ифадә едән сөзләр әмәлә кәтирилә биләр», һәм дә белә бир просес «дилимиздә омонимләрин әмәлә кәлмәсиндә әсас бир хүсусијјәт тәшкил едир». Мәсәлән, *көч* (мәк) фе'линдән төрәмиш *көч* исмини нәзәрдә тутан мүәллиф јазыр: «Сөзүн сонрадан кәсб етдији мә'на чаларлығындан (мәчази мә'налардан) бири өз инкишафы нәтичәсиндә әмәлә кәлдији һәгиги мә'надан узаглашараг мүстәгил мәфһум ифадә едән јени бир мә'наја чеврилә биләр»...[166].

С. Чәфәровун фикринчә, чохмә'налы сөзүн «ифадә етдији бүтүн мә'налар әсасән бир мә'на әтрафында онун мүхтәлиф чәһәтдән хүсусијјәтләрини, мә'на чаларлыгларыны ифадә етдији һалда, омонимләр категоријасына мәнсуб олан һәр һансы бир сөз ики вә даһа чох» мүхтәлиф мүстәгил мә'налар билдирир[167]. Зәннимизчә, чохмә'налылығы тәкмә'налылыға, омонимлији исә чохмә'налылыға кәтириб чыхармагла һеч бир лексиколожи вә семасиоложи проблем һәлл олунмур: бурада садәчә олараг терминолокија дәјишир[168].

[164] С. Ч ә ф ә р о в. Мүасир Азәрбајчан дилинин лексикасы, Бакы, 1958.

[165] Јенә орада, сәһ. 27—28.

[166] Јенә орада, сәһ. 22.

[167] Јенә орада, сәһ. 31.

Дүздүр, С. Чәфәров омоним сөзләрин тә'рифини верәркән гејд едир ки, «омонимләр бири-бири илә әлагәси олмајан вә ја мә'на әлагәләрини чохдан кәсмиш олан, она көрә дә, мә'наны ифадә едәркән башга мә'на әтрафында тәсәввүр әмәлә кәтирмәјән, ејни сәвти тәркибә малик мүхтәлиф мә'налы сөзләрә дејилир»[169]. Лакин һәмин тә'рифдән сонра кәтирилмиш мисалларда биз нә «мә'на әлагәләрини чохдан кәсмиш олан», нә дә «бири-бирилә әлагәси олмајан» сөзләр мүшаһидә едирик: *ач—ач* (маг), *дүз—дүз* (мәк), *ич—ич* (мәк) вә б. к.[170].

Дилдә омоним сөзләрин төрәмәси, артыб-азалмасы сәбәбләри, һәмчинин онларын мүәјјәнләшдирилиб ајырд едилмәси јоллары һаггында Ә. Дәмирчизадә бә'зи мүлаһизәләр сөјләмишдир. Онун фикринчә, «бир дилин даһа ибтидаи, дикәринин даһа чох инкишаф етмиш олмасы», «дилдә һәр мәфһум, һәр мәзмун үчүн хүсуси бир васитәнин, ифадә шәклинин јараныб-јаранмамасы»[171] омонимләрин чох ја аз олмасында мүһүм рол ојнајан сәбәбләрдән сајылмалыдыр. Ә. Дәмирчизадә дилдахили лексик-семантик инкишаф хәттини ашағыдакы кими тәсәввүр едир: «Мә'лум олдуғу үзрә, ибтидаи инсанлар ибтидаи шүура малик олдуглары бир дөврдә тәбиәти, мүһити бүтөвлүкдә дәрк етмиш вә үмуми бир адла да адландырмышлар...Лакин инсанлар сонралар варлығын даһа хырда һиссәләрини тәкбәтәк дәрк етмәјә башладығы заман һәр бир мәфһуму ифадә етмәк вә һәр биринә мәхсус хүсуси сөз јаратмаг еһтијачыны дујмушлар...

Доғрудан да, инсан шүуру дәјишдикчә, јени мәфһумлар доғдугча, бунлара мәхсус јени ифадә васитәләри дә јаранмалыдыр. Һәр јени мәфһум үчүн јени шәклин јаранмасы исә хејли вахт тәләб едир; буна көрә дә мүвәггәти олараг әввәлки ифадә васитәләриндән јени мәзмун үчүн дә истифадә олунур вә беләликлә, илк заманлар

[168] Даһа әтрафлы мә'лумат алмаг үчүн бах: Д. Н. Ш м е л е в. Проблемы семантического анализа лексики. Изд-во «Наука», М., 1973, сәһ. 81—84.

[169] С. Ч ә ф ә р о в. Көстәрилән әсәр, сәһ. 31.

[170] Јенә орада, сәһ. 32.

[171] Ә. Д ә м и р ч и з а д ә. Азәрбајчан дилинин үслубијјаты. Бакы, 1962, сәһ. 143

чохмә'налы сөзләр вә бурадан да омонимләр төрәјир...»[172].

Бу мүлаһизәләр ашағыдакы сәбәбләрә көрә инандырычы дејил:

1. Шүур вә дил, мәфһум вә сөз бурада диалектик вәһдәтдә көтүрүлмүр.

2. Мүәјјән варлығын даһа хырда һиссәләринин дәрк едилиб адландырылмасы мәнтиги-психоложи амилләрдән дејил, ичтимаи-тарихи шәраит вә әмәк просеси илә бағлы олан үнсијјәт тәләбатындан ирәли кәлир.

3. Инсанлар һеч вахт һәр бир мәфһум үчүн хүсуси сөз јаратмаг еһтијачыны дујмамышлар. Еләчә дә әввәлки ифадә васитәләринин һәм дә јени мәфһумлара хидмәт етмәсинә «мүвәггәтилијин» дәхли јохдур.

Ә. Дәмирчизадә дә сөзүн чохмә'налылығыны о шәртлә гәбул едир ки, мә'наларын јалныз бири мүстәгил олсун: галан мә'налар мүтләг гејри-мүстәгил, контекстдән асылы мә'налар олмалыдыр. Әкс тәгдирдә исә омоним сөзләр алыныр. Буна көрә дә тәкликдә бир нечә мүстәгил мәфһумла бағланан «сөзү омоним сөз сајмаг олар»; мәс.: *ат*—1) мә'лум һејван ады, 2) *атмаг* фе'линин көкү;

ал—1) һијлә, 2) ал рәнк, 3) *алмаг* фе'линин көкү;

шиш—1) мә'лум чиһаз ады, 2) хәстәлик, 3) *шишмәк* фе'линин көкү вә б. к.[173].

Бу мисалларда нитгдәки сөз формасы илә дилдәки сөз, сөзүн көкү илә там сөз бир-бириндән фәргләндирилмәмиш, һәмчинин ш и ш хәстәлији ш и ш м ә к просеси илә әлагәләндирилмәмишдир.

Ә. Дәмирчизадәнин истинад етдији үмуми тә'риф («сәс тәркиби е'тибарилә ејни, мә'нача мүхтәлиф олан сөзләр»)[174] әвәзинә, зәннимизчә, белә бир тә'риф даһа әлверишлидир: фоно-морфоложи чәһәтдән ејни олуб лексик-семантик чәһәтдән бир-бири илә һеч бир әлагәси олмајан сөзләр мүхтәлиф сөзләр кими гијмәтләндириләрәк омонимләр адландырылыр.

Азәрбајчан дилиндә омоним сөзләрин јаранмасы, нөвләри вә әламәтләри һаггында дәјәрли фикирләр ирәли сүрән З. Тағыјева олмушдур. О, «Азәрбајчан дилиндә

[172] Ә. Д ә м и р ч и з а д ә. Азәрбајчан дилинин үслубијјаты. Бакы, 1962, сәһ. 143, 144.

[173] Јенә орада, сәһ. 148.

[174] Јенә орада, сәһ. 143.

лексик омонимләрин әмәлә кәлмә јоллары»[175] адлы мәгаләсиндә Л. А. Булаховски, В. В. Виноградов, А. И. Смирнитски, А. А. Реформатски, Р. А. Будагов, Ј. М. Галкина-Федорук кими көркәмли рус-совет алимләринин омонимлијә даир сөјләдикләри мүлаһизәләри нәзәрә алмыш, мәсәләнин гојулушуна еһтијатла јанашмыш, омонимләрин мүәјјәнләшдирилмәси ишиндә тарихи-етимоложи вә семасиоложи тәдгигатын зәрурилијини гејд етмишдир. Мәгаләдә кәтирилмиш мисалларын әксәријјәти шәкк-шүбһә доғурмајан омоним сөзләрдир. Биз дә белә дүшүнүрүк ки, нитг һиссәси лексик омоним үчүн көстәричи ола билмәз, чүнки «нитг һиссәси лексик категорија дејилдир»[176], категориал-грамматик анлајышдыр.

Бунунла белә, тәдгигатчыларын фикринчә енантиосемасы е'тираз доғурур. Мәсәлән:

Гызмаг I—исти олмаг, истиләнмәк.

Гызмаг II—е'тибар етмәк.

Гызмаг III—әсәбиләшмәк, өзүндән чыхмаг.

Гызмаг IV—јүксәк еһтираса гапылмаг[177].

Бурада дөрд мә'на дөрд омоним сөзә аид едилмишдир.

«Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти»ндә јалныз ики омоним сөз верилмишдир.

Гызмаг[1]. 1. Бәрк истилик алмаг, һәрарәт алмаг, чох истиләнмәк, һәрарәти артмаг.
2. мәч. Һирсләнмәк, һиддәтләнмәк.
3. *мәч.* Гызышмаг, чошмаг.

Гызмаг[2] *(дан)*. Инанмаг, е'тибар етмәк, бел бағламаг, хатирчәм олмаг, архајын олмаг (чох вахт «үрәји» сөзү илә бәрабәр).

Беләликлә, һәр ики һалда сөһбәт ејни дөрд мә'надан кедир. Бизи марагландыран мәсәлә будур ки, үмумијјәтлә, әсас мә'насы «исинмәјин» синоними олана «гызмаг» фе'ли һеч олмаса ики омоним сөзә парчаланыр, јохса парчаланмыр?

Бу суала чаваб вермәк үчүн ашағыдакы фе'лләрин мә'на гурулушундакы ардычыллыг нәзәрә алынмалыдыр:

Исинмәк—1. Бир гәдәр гызмаг. Су *исинди*. Һавалар *исинмишдир*. 2. Гызынмаг. Чај ич, бәдәнин

[175] «Азәрбајчан ССР ЕА Хәбәрләри», ичтимаи елмләр серијасы, 1963, №4, сәһ. 53—61.

[176] Јенә орада, сәһ. 60.

[177] З. Т а ғ ы ј е в а. Көстәрилән әсәри, сәһ. 59.

исинсин. 3. Исинишмәк, алышмаг. Ушаг јад евә *исинмәди.*

Гызмаг—1. Бир гәдәр артыг исинмәк. Су *гызды. Һавалар гызмышды.* 2. Гызышмаг. ...Башлајырыг *гызмаға* јај кәлмәмиш (М. Ә. Сабир). 3. Е'тибар етмәк. Үрәјим она *гызмыр.*

Алышмаг—1. Од тутмаг, одланмаг, аловланмаг. Очаг *алышды.* 2. Һиддәтләнмәк. Гәлбим *алышыр.* 3. Исинишмәк, өјрәшмәк, даданмаг. Инсан зәһмәтә *алышар.*

Јанмаг—1. Одланыб күлә дөнмәк. Одун *јаныр.* 2. Изтираб ичиндә говрулмаг.

Вәфасыз көрәндә бир досту, јары—Јанырсан алданмыш бир көзәл кими... (С. Вурғун). 3. Һејфсиләнмәк, ачымаг. Вахтсыз өлән әскәрә *јандым...* (М. Р а һ и м).

Јанмадым өмрүмүн ики илинә... (С. Вурғун).

Бу фе'лләрин лексик-семантик гурулушунда системлилији инкар етмәк олмаз. Биринчи мә'налар әшјаја, икинчи мә'налар инсана аид олан дахили просеси билдирир. Үчүнчү мә'наларда исә инсанын тәбии һиссләри бир сыра објектләрә јөнәлдиләрәк мүәјјән дәрәчәдә ирадилик кејфијјәтләри илә әвәз олунур. Әкәр биринчи вә икинчи мә'наларда «гызмаг» «исинмәјә» нисбәтән, «јанмаг» исә «алышмаға» нисбәтән даһа интенсив просеси ифадә едирсә, үчүнчү мә'наларда да «гызмаг—е'тибар етмәк» вә «јанмаг—һејфсиләнмәк» субјектин нисбәтән фәал мүнасибәтини билдирир, нәинки «исинмәк, өјрәшмәк».

Көрүндүјү кими, үчүнчү мә'налар биринчи вә икинчи мә'налардан әлагәләрини һеч дә тамам үзмәмишдир. Башга сөзлә десәк, чанлы вә системли һадисәләрә көз јумуб омоним сөзләрин сајыны «мүтәшәккил» сурәтдә артырмаға еһтијач јохдур. Ахы «ачымаг», «әримәк», «әјилмәк», «сынмаг», «сојмаг» кими фе'лләрдә дә мәчази мә'налар тәхминән ејни јолла инкишаф едир; мәс: Онун һалына *ачыјырам.* Сәнин һәрәкәтиндән утандым, хәчаләт чәкдим, *әридим.* Нә демәкдир дост достундан *әјилмәк* (инчимәк) (М. П. Вагиф). Хан шаһын бу тәһгирли мәктубундан *сынмады* (Ј. В. Чәмәнзәминли).

Филоложи факултәләр үчүн дәрслик олан «Дилчилијә кириш» китабында да омонимләр һаггында дүрүст мә'лумат верилмир. Үмумијјәтлә, бу дәрсликдә омоним сөзләри мүәјјәнләшдирмәк, онлары чохмә'налы сөзләрдән ајырмаг үчүн чох асан бир јол сечилмишдир: «Мүәјјән

бир мәфһумун мүхтәлиф чәһәтләри» ифадә олунурса—чохмә'налы сөз, мүхтәлиф мәфһумлар билдирилирсә—омоним сөзләр гаршыда дурур[178]. Әкәр һәр һансы чохмә'налы сөзү мүәјјән бир мәфһумла әлагәләндирмәк мүмкүн олсајды, онда чохдан бәри арзуланан «үмуми мә'на» һәр бир сөзүн тә'рифиндә (изаһында) вериләрди. Јох, әкәр «мүәјјән бир мәфһум» садәчә олараг сөзүн «дахили формасына» ишарәдирсә, онда дахили форманын «мүхтәлиф чәһәтләри» нә демәкдир? Бир дә ахы нә үчүн дилдә тәфәккүр арасында бу чүр «асимметрик дуализм» ичад едилсин: ејни мәфһум мүхтәлиф сөзләрлә (синонимләрлә) ифадә олуна билдији һалда, ејни сөз (чохмә'налы сөз) мүхтәлиф мәфһумлары ифадә етмәк игтидарына малик олмасын?

А. Гурбановун педагожи институтлар үчүн јаздығы дәрсликдә[179] омоним сөзләрә һәср олунмуш бөлмәдә дә дахили зиддијјәтләр вардыр. Бурада әввәлчә омонимлик анлајышынын тә'рифи верилир: «Ејни сәсләнмәјә малик олан мүхтәлиф мә'налы сөзләрә омоним сөзләр дејилир»[180]. Даһа сонра мә'лум олур ки, белә сөзләрин нәинки һамысы омоним дејил, һәтта бөјүк әксәријјәти омонимликдән тамамилә узагдыр. «Мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә ејни сәс тәркибинә малик олуб, ајры-ајры мә'налар ифадә едән сөзләр чох рәнкарәнкдир. Белә сөзләрин һамысы ејни сөз групуна аид дејилдир. Бунларын бир групу чохмә'налы сөзләр, дикәри исә омонимләрдир. ...бунлар тамамилә бир-бириндән фәргли олан семантик һадисәләрдир»[181]. Мүәллиф ән чох С. Чәфәровла Ә. Дәмирчизадәнин ардынча кедәрәк, нәһајәт, јухарыда таныш олдуғумуз нәтичәјә кәлиб чыхыр: «Бүтүн дејиләнләрдән белә бир нәтичә чыхармаг олар: омонимләрин чохмә'налылыгдан фәрги ондадыр ки, сөздә омонимлик мүстәгил мә'надыр, лакин чохмә'налылыг исә бир сөзүн мүхтәлиф мә'на вариантларындан ибарәт олур»[182]. Беләликлә, А. Гурбанов дәгигләшдирмә әмәлијјатына бахмајараг, јенә дә омоним сөзләрә әввәлчәдән вердији тә'рифә гајытмыш олур, чүнки күјә сөзүн чохмә'налылығындан данышаркән сөһбәт мүстәгил мә'на-

---

[178] Н. Мәммәдов, А. Ахундов. Дилчилијә кириш, Бакы, 1966, сәһ. 179.

[179] А. Гурбанов. Мүасир Азәрбајчан әдәби дили, Бакы, 1967

[180] Јенә орада, сәһ. 159.

[181] Јенә орада.

[182] Јенә орада, сәһ. 163.

лардан (омоним сөзләрдә олдуғу кими), јох јалныз «мүхтәлиф мә'на вариантларындан» кедә биләр. Демәли, омоним сөзләрин әввәлки тә'рифинә дүзәлиш вермәјә дә еһтијаҹ галмыр: омоним сөзләрин пајына мүхтәлиф мә'налар, һәр һансы чохмә'налы сөзүн пајына исә анҹаг ејни мә'нанын мүхтәлиф вариантлары (јә'ни бирмә'налылыг) дүшүр. Бир сөзлә, биз көрүрүк ки, јенә дә омонимлијин ме'јары чохмә'налылыг, чохмә'налылығын ме'јары исә тәкмә'налылыг олур. Һәмин ме'јарлардан чыхыш етдикдә үмуми бир мүддәа илә гаршылашырыг: бир сөзүн ики вә даһа артыг әсас мә'насы ола билмәз. Бу мүддәа илә дә разылашмаг чәтиндир. Мәсәлән, «ашмаг» вә «ашырмаг» фе'лләринин мүстәгил мәналарыны нәзәрдән кечирдикдә ајдын олур ки, онларын һәр бири ики әсас мә'на ифадә едир.

Ашмаг—1. Бир шејин үстүндән кечәрәк өзүнү о бири тәрәфинә атмаг, салмаг. Овчу дәрәни *ашды*. 2. Чевриләрәк бөјрү үстә дүшмәк, јыхылмаг. Араба *ашды*.

Ашырмаг—1. Бир шеји башга бир шејин үстүндән кечирмәк, үстүнә, јахуд үстүндән атмаг. Овчу кәмәри чијнинә *ашырды*. Гоча торбаны далына *ашырды*. Ат јүкү белиндән *ашырды*. 2. Девирәрәк јаны үстә салмаг, јыхмаг. Арабачы арабаны *ашырды*.

Бурадакы биринчи вә икинчи мә'наларын һеч бирисини о бирисинин төрәмәси, јахуд варианты һесаб етмәк олмаз.

Азәрбајҹан дилчилијиндә лексик вә грамматик омонимлијин бир-бириндән фәргләнмәси мәсәләсинә хүсуси диггәт јетирән Р. Ч. Мәһәррәмова олмушдур. О, «Азәрбајҹан дилиндә грамматик омоним, синоним вә антонимләрин бә'зи мәсәләләри» адлы мәгаләсиндә[183] лексик-грамматик омонимлик анлајышыны изаһ етмәјә чалышмыш, бу барәдә мүәјјән мүлаһизәләр сөјләмишдир.

Мүәллифин гәбул етдији чыхыш нөгтәси будур: «...лексик омонимдә сөз һеч бир грамматик әламәтә малик олмадан ики вә даһа артыг мә'на ифадә едир...» (мәсәлән: *сағ*—сифәт, *сағ*—чәһәт, *габаг*—өн, *габаг*—әввәл, *көј*—рәнк, *көј*—сәма вә с).[184] Һалбуки дилдә һеч бир сөз

[183] «Азәрбајҹан ССР ЕА Хәбәрләри» (Әдәбијјат, дил вә инҹәсәнәт серијасы), 1973, №3.

[184] Бах: Р. Ч. Мәһәррәмова. Көстәрилән әсәри, сәһ. 32.

грамматик әламәтә малик олмадан лексик мә'на ифадә едә билмәз. Грамматик әламәтә, мә'лум олдуғу кими, морфоложи вә синтактик һадисәләр дахилдир. Бундан башга, әкәр бир сөз ики вә даһа артыг мә'на ифадә едирсә, о, чохмә'налы сөз сајылыр. Лексик мә'нача бир-бириндән фәргләнән *көј* «мави» вә *көј* «сәма» типли сөзләр исә ајры-ајры нитг һиссәләринә аид олуб, һәр нитг һиссәсинин өзүнә мәхсус грамматик әламәтләринә малик олан сөзләрдир.

Р. Ч. Мәһәррәмова лексик омонимликдән фәргли олан лексик-грамматик омонимликдән дә бәһс едир. Күја «лексик-грамматик омонимләрдә грамматик әламәт гәбул етмиш сөз грамматик әламәти олмајан сөзлә тәсадүфи фонетик охшарлыг, ујғунлуг тәшкил едир... Мәсәлән, ...*үзмәк* әмр шәклинин II шәхс тәкиндә (...*үз*) *үз* исми... илә фонетик тәркибчә ејниләшдикдә омонимлик кәсб едир»[185]. Әввәла, «фонетик охшарлыг, ујғунлуг» вә «фонетик тәркибчә ејнилик» башга-башга шејләрдир. Әсас мәсәлә исә ондан ибарәтдир ки, «үз!» фе'ли формасыны «грамматик әламәт гәбул етмиш сөз» сајыб, адлыг һала мәнсуб «үз» исми формасыны «грамматик әламәти олмајан сөз» һесаб етмәк гејри-мүмкүндүр: һәр икисини ја формал әламәт гәбул етмәмиш сөз формалары кими (јахуд «сыфыр сонлуг» гәбул етмиш сөз формалары кими), ја да көкләрдән ибарәт морфемләр кими тәгдим етмәк лазымдыр.

Мәгаләнин мүәллифи фикрини давам етдирәрәк јазыр: «...чинас мәгамында тез-тез тәсадүф олунан *күл, јаз, дүз, үз* вә с. мәһз лексик-грамматик омонимләрдир. Чүнки бу сөзләрин һамысында икинчи мә'на грамматик васитә илә дүзәлмишдир. ...Бу чинаслары јарадан омонимләрин һамысында икинчи мә'на истиснасыз олараг грамматик јолла јараныр»[186].

Әввәла, лексик мә'на грамматик јолла јаранмаз. Даһа сонра, «күл!», «јаз!» фе'лләриндәки мә'налар «күл», «јаз» исимләриндәки мә'налардан дүзәлмәмишдир. Нәһајәт, ајдын дејил ки, «үз»үн «икинчи» мә'насы һансыдыр: «суда һәрәкәт етмәк?», «гопармаг?», «јормаг»?

Р. Ч. Мәһәррәмова доғрудан да чох гәрибә көрүнән фикринә бир нөв бәраәт газандырмаг мәгсәди илә «Тюркская лексикология и лексикография» (М., 1917)

[185] Р. Ч. Мәһәррәмова. Көстәрилән әсәри, сәһ. 32—33.

[186] Јенә орада, сәһ. 33.

1182—8

адлы мәгаләләр мәчмуәсинә мүрачиәт едәрәк өзбәк вә түркмән дили омонимләринә даир јазылмыш ики мәгаләдән беләә мисаллар да кәтирир: *от*—1) имя, 2) конь, 3) кидай; *ут*—1) огонь, 2) трава, 3) пройди; *ит*—1) собака, 2) потеряйся, 3) делай вә б. к.

Бундан сонра о јазыр: «Гејд етмәлијик ки, сон вахтлар түрк дилләринин лексиколокија вә лексикографијасына аид чап олунмуш китабларда, һабелә ајрыча омонимләрдән бәһс ачан мәгаләләрдә омонимләрә аид кәтирилмиш нүмунәләрдәки бир груп омоним мә'нанын да үчүнчүсү лексик дејил, мәһз грамматик сәчијјә дашыјыр... Бизчә, мүәллифләр доғру олараг мәһз грамматик әламәтинә көрә заһири фонетик ујғунлуг тәшкил етмиш сөзләри омоним мә'на групуна дахил етмишләр... Һәр үч сөзүн үчүнчү омонимик мә'насы грамматик мәзмундан доғмушдур»[187]. Јенә дә ајдын олмур: Нә үчүн мүстәгил тәрздә конкрет һәрәкәти билдирән лексик морфемин мә'-насы «лексик дејил, мәһз грамматик сәчијјә дашыјыр» јахуд «грамматик мәзмундан доғмушдур»? Һәм дә ахы фонетик ујғунлуг фонетик ејнилик дејил. Куја јухарыдакы сөзләр «мәһз грамматик әламәтинә көрә заһири фонетик ујғунлуг тәшкил етмиш» сөзләрдир. Һалбуки грамматик әламәт, даһа доғрусу, формал грамматик әламәтин јохлуғу ејнилә мүасир Азәрбајчан дилиндә омонимлијә дәхли олмајан сөз формаларына да шамилдир: *од, от, өт!* Демәли, бурада сөһбәт мәһз тарихи-фонетик һадисәләрдән кетмәлидир.

В. В. Виноградов јазыр ки, омонимләрин тәһлилинә вә онларын мүхтәлиф нөвләринин бир-бириндән ајырд едилмәсинә башламаздан әввәл «омоним» мәфһумунун өзүнү дәгигләшдириб һәмһүдуд һадисәләрдән ајырмаг лазымдыр. О, А. Н. Гвоздевин омонимләрә аид етдији бир сыра омофонлары, о чүмләдән *пила* «мишар» вә *пила* «ичирдим (ичирдин, ичирди)» гәбилиндән олан омофонлары нәзәрдә тутараг гејд едирди ки, бүтүн бунларда зиддијјәтли вә садәчә олараг јанлыш шеј чохдур[188]. Һәгигәтән, омофон, омоморфем, омоформа анлајышларыны лексик омонимлик анлајышындан фәргләндирмәк лазымдыр.

Исми-фе'ли омонимлик мәсәләсинин дүзкүн гојулу-

[187] Р. Ч. Мәһәррәмова. Көстәрилән әсәри, сәһ. 33—34.

[188] Бах: В. В. Виноградов. Избранные труды. Исследования по русской грамматике. Изд-во «Наука», М., 1975, сәһ. 299.

шуну А. М. Шербакын «К вопросу о происхождении глагола в тюркских языках» адлы мәгаләсиндә мүшаһидә едирик. Мүәллиф һаглы олараг омонимлији синтетик исми-фе'ли көкләрә (јахуд исми вә фе'ли сөз формаларына) дејил, мәһз исми вә фе'ли әсаслара шамил едир[189]. Һәгигәтән, *дад* «вкус» вә *дад*-«вкушать», *көч* «кочевка» вә *көч*-«кочевать», *дон* «мерзлый» вә *дон*-«мерзнуть» кими һадисәләр нә омоним сөз вә омоморфем көк, нә дә омоформалардыр: омоним сөзләр она көрә дејил ки, бунлар һәлә һеч сөз дејил (исимдә һалланма, фе'лдә тәсрифләнмә олмадан дилдә нә исми, нә дә фе'ли сөз вардыр); омоморфем көкләр она көрә дејил ки, әслиндә бурада форма вә мәзмун е'тибарилә јалныз ваһид бир көк мөвчуддур; омоформалардан да данышмаг мүмкүн олмур, чүнки хүсуси интонасијасыз (дад! көч! дон!) *дад-, көч-, дон-* фе'ли формалары јохдур. Беләликлә, гаршылашдырылан нитг һиссәләринин әсасыны тәшкил етмиш лексик үнсүрләрин грамматик омонимлијиндән сөһбәт ачмаг мүмкүндүр.

Е. В. Севортјан да јазыр ки, «түрк дилчилијиндә һәм ад, һәм дә фе'ли мә'наларына малик тәкһечалы омоформ әсаслар чохдан диггәти чәлб етмишдир»[190]. О беләә бир фәрзијјә ирәли сүрүр ки, шәкилчиләр васитәсилә сөздүзәлтмәдән әввәл вә сонралар онунла јанашы тамамилә башга бир сөздүзәлтмә тәрзи—көк фе'л-ад омонимлији мөвчуд олмуш, өзү дә грамматик чәһәтдән һәмин омонимлијә нитг һиссәләринин синкретизми ујғун кәлмишдир[191]. Көрүндүјү кими, Е. В. Севортјан каһ «көк», каһ да «әсас» терминини ишләдир. Бизчә, лексик һадисәдән сөһбәт кедирсә, «көк» (әлбәттә, мүасир дил бахымындан тәкһечалы көкүн «шәкилчиси» ола билмәз), грамматик һадисәдән данышылырса, «әсас» терминләрини ишләтмәк әлверишлидир. Һәгигәтән, *ач, гуру, дон, дуз* кими лексик морфемләрдә (көкләрдә) һәлә нә исим-сифәт-зәрф, нә дә фе'л үчүн сәчијјәви сајылан категориал-грамматик семантика мөвчуддур. Бурада садәчә олараг һал-вәзијјәт билдирилир. Һал-вәзијјәт исә һеч дә әламәт-кејфијјәт, јахуд просес-һәрә-

[189] Бах: А. М. Щербак. К вопросу о происхождении глагола в тюркских языках. ВЯ, 1975, № 5, сәһ. 18.

[190] Э. В. Севортян. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на гласные). Изд-во «Наука», М., 1974, сәһ. 33.

[191] Јенә орада, сәһ. 30—31.

кәт демәк дејил. Һәмин лексемләр (лексик морфемләр) фе'л әсасы вәзифәсиндә чыхыш етдикдә ја просес (*ач-*, *гуру-*, *дон-*, ја да һәрәкәт (*үз-*) билдирир (ахырынчысында һәтта көкүн әсас лексик мә'насы да дәјишилир). Демәли, көкдә һеч бир лексик омонимлик олмур, грамматик омонимлик исә мүхтәлиф әсаслара аиддир.

Үмумијјәтлә, әкәр лексик омонимлик нәзәрдә тутулурса, ејни фоно-морфоложи гурулуш ја мәншәчә мүхтәлиф сөзләрин фонетик конверкенсијасы, ја да тарихән ваһид олан бир сөзүн (һәр һансы сәбәбә көрә мә'нача гырылыб парчаланараг) семантик диверкенсијасы нәтичәсиндә алыныр[192]. Бурадан белә чыхыр ки, омонимлији мүәјјәнләшдирмәк вә әсасландырмаг үчүн тарихи-мүгајисәли вә етимоложи үсуллара мүрачиәт етмәк лазымдыр.

Доғрудан да, бу чәһәтдән омонимлик проблеми сырф синхрон синонимлик проблеминдән хејли фәргли семасиоложи маһијјәт дашыјыр. Лексикографијада омоним сөзләр бир-бириндән ајырд едиләркән һәр шејдән әввәл онларын етимоложи кечмиши нәзәрә алыныр. Әкәр луғәт ики омоним сөздән биринин алынма сөз олдуғуну көстәрирсә, мәсәлә һәлл олунур. Анчаг белә һалларын омоним фе'лләрә дәхли јохдур, чүнки Азәрбајчан дилиндә алынма фе'л әсасы ола билмәз. Фонетик вә семантик инкишаф нәтичәсиндә јаранан омоним сөзләрә кәлинчә, демәк лазымдыр ки, бунларын тарихинин өјрәнилмәси һәлә һеч дә мүасир дилдә, мүасир дилин лексик-семантик системиндә мөвчуд олан омонимлији ачыб көстәрмир, һәтта әксинә, фонетик ајрылығы вә семантик әлагәни бәрпа едән тарихи-мүгајисәли тәһлил мәһз омонимлији ләғв етмиш олур. Демәли, омонимлик проблемини синхрон планда һәлл етмәк үчүн мүасир дилин лексик-семантик һадисәләринә, сөздүзәлтмә јуваларына, грамматик гурулушуна әсасланыб објектив ме'јарлар ашкара чыхармаг лазымдыр. Лакин бу ишдә чидди чәтинликләр дә вардыр. Мәсәлә орасындадыр ки, чохмә'налы сөзләрин ајры-ајры мә'наларыны тәсбит едән формализасија үсулларынын һамысы ејни заманда омоним мә'наларын тәсвириндә дә тәтбиг олуна биләр. Синтактик вә лексик бирләшмә имканларында, трансформасијалар потенсиалында, сөздүзәлтмә габилијјәтиндә, мүхтәлиф синоним чәркәләрә мәнсубијјәтдә вә с. омонимлији чохмә'налылыгдан фәргләндирә биләчәк спесифик көстәричиләр мөвчуд дејил.

Әлбәттә, омоним сөзләрин мүәјјәнләшдирилмәси мәсәләси биринчи нөвбәдә лексикографлары дүшүндүрүр вә нараһат едир. Лакин луғәтләрдәки материаллардан гидаланан семасиолокија да лексикографик һәллини тапмыш, јахуд луғәти әксини тапмамыш омонимләрә өз мүнасибәтини билдирмәлидир.

Ашағыда бә'зи садә фе'лләрин омоним сөзләр олуб-олмамасыны сүбута јетирән ме'јарлар көстәрилир.

«Азәрбајчан дилинин изаһлы луғәти»ндә «битмәк» фе'ли ики омоним сөз кими верилмишдир:

Битмәк[1]—тамам олмаг, гуртармаг, ахыра чатмаг, түкәнмәк, нәтичәләнмәк; битишмәк (говушмаг, јапышмаг, чаланмаг).

Битмәк[2]—јетишмәк, чыхмаг, чүчәрмәк.

Мараглыдыр ки, «биткин» сифәтиндә гејдә алынмыш ики мә'на (битмиш, тамамланмыш; јетишмиш, камил) нәинки омоним, һәтта ајрыча мә'налар кими дә көстәрилмәмишдир: Биткин чүмлә. Биткин сөз. ‖Кирәјдим сиз кирән јени бағчаја; Көзүмлә көрәјдим *биткин* барыны (А. Ш а и г).

«Древнетюркский словарь» (Л., 1969) әсәриндә дә биз ашағыдакы мәнзәрәни мүшаһидә едирик:

büt- I 1. кончаться, завершаться, исполняться; 2. совершаться, осуществляться; 3. зарастать, заживать...

büt- II 1. созревать, поспевать, вырастать, уродиться; 2. рождаться, появляться на свет.

Мараглы бурасындадыр ки, омоним кими тәгдим олунан «тамамланмаг» вә «јетишмәк» мә'налары һәмин луғәтдә һәмчинин ејни сифәтин семантик гурулушуна «тамамланмыш» вә «јетишмиш» һалда дахил едилир:

bišij 1. варёный; 2. кипяченый; 3. жженый; 4. литой; 5. законченный.

biš- 1. вариться; 2. зерть, поспевать; 3. доводить до готовности).

[192] Ш. Балли һәлә 1909-чу илдә гејд етмишди ки, тәсадүфи е т и м о л о ж и омонимликлә јанашы (бу чүр омонимлик фонетик дәјишмәләр, алынмалар һесабына јараныр) дилдә с е м а н т и к омонимлик дә ола биләр (сонунчу һалда етимоложи чәһәтдән ејни сајылан сөзүн мә'налары бир-бириндән о дәрәчәдә узаглашыр ки, онлары бир-бири илә әлагәләндирә биләчәк һеч бир мүштәрәк лексик-семантик үнсүр тапылмыр). Бах: Ш. Б а л л и. Французская стилистика. (Перевод с французского). М., 1961, сәһ. 64.

Беләликлә, ики мүхтәлиф лүғәтин тәчрүбәси көстәрир ки, өзүнү доғрултмаjан омонимләшмә ахыра гәдәр ардычыл шәкилдә давам етдирилмир вә дахили зиддиjјәтләр доғурур. Бәс нә үчүн «битмәк» фе'линин ики омоним сөзә парчаланмасы дүзкүн саjылмамалыдыр? Күман етмәк олар ки, бурада мүәjјән лексик-семантик уjғунлуглар һәлледичи рол оjнаjыр. Ахы тәкчә «битмәк» jох, «jетишмәк» вә «дәjмәк» дә һәм һәрәкәтин, һәм дә просесин мурада чатмасыны билдирир.

Дәjмәк—1. тохунмаг; 2. jетишмәк.

Јетишмәк—1. чатмаг, jетмәк; 2. битмәк, дәjмәк, jеткинләшмәк, бишмәк.

Зәннимизчә, *битмәк, дәjмәк* вә *jетишмәк* фе'лләринин омоним сөзләрә парчаланмасынданса, омоним мә'налар арасында әлагәсизлиjин вә семантик инкишаф хәттиндәки гырыглығын иддиа едилмәсиндәнсә, бу үч фе'лин лексик-семантик гурулушча еjни саһәjә апарыб чыхарылмасы үстүн тутулмалыдыр.[193]

Изаһлы лүғәтимиздә «асмаг» фе'ли дә ики омоним сөзә парчаланмышдыр:

Асмаг[1]—1. Бир шеjи jухарыдан бир jерә илишдириб салламаг. Палтары мыхдан *асмаг*. Кәлдиjев... телефонун дәстәjини *асды* (Мир Ҹәлал). 2. Дар ағачындан асмагла е'дам етмәк, боғаздан асмаг, дара чәкмәк.

Асмаг[2]—Хөрәк вә с. биширмәк үчүн газаны вә с.-ни очаг (од) үстүнә гоjмаг. ...Бозбаш *асмышам* (Ј. В. Чәмәнзәминли). ...Суд газанларыны... очаға *асдыг* (Диванбәjоғлу).

Ола билсин ки, *асмаг*[2] тарихән «аш» («jемәк») көкү илә әлагәдардыр вә беләликлә дә, *асмаг*[1]ла мүгаjисәдә етимоложи омонимдир. Лакин мүасир дил бахымындан *асмаг*[2] семантик контаминасиjа (көчүрмә) нәтичәсиндә хүсусиләшмиш мә'наjа малик олан фе'л кими баша дүшүлүр. Бу чәһәтдән *асмаг*[1] фе'линин икинчи мә'насы илә («дар ағачы васитәсилә е'дам етмәк») *асмаг*[2] фе'линин мә'насы арасында олан лексик-семантик фәрг «асмағын» өзүндән ирәли кәлмәjиб ситуатив контекстдән

[193] Бах: О. С. Ахманова. Словарь лингвистических терминов. М., 1966, сәһ. 319 (Перенесение — семантическая контаминация).

онун үзәринә көчүрүлмүшдүр. О ки галды *асмаг*[2] фе'линин изаһындакы «гоjмаг» һәрәкәти анлаjышы («бозбаш, суд вә с. газаныны одун, очағын үстүнә гоjмаг»), демәлиjик ки, елә *асмаг*[1] фе'линин биринчи мә'насына аид кәтирилмиш мисалларын ичәрисиндә дә «үстүнә гоjмаг» һәрәкәти мүмкүндүр. Мәсәлән, телефонун дәстәjи автомат будкасында һәгигәтән «асылырса», jә'ни «илишдирилиб салланырса»», столүстү телефонларда дәстәк телефон апаратынын мәһз «үстүнә гоjулур».

Б. Ваһабзадәдән кәтирәчәjимиз ики мисалда да *чәкмәк* фе'линин «рисовать» вә «курить» мә'налары мәһз jухарыда көстәрилән семантик контаминасиjа һадисәси илә бағлы олуб омонимлиjә гәтиjјән меjл етмир.

а) *Чәкдиjин* мән деjиләм...

Сән мәни дүшүнәндә..., дуjанда *чәк*.

Чәкмәк II 1. курить, 2. перегонять.

«Азәрбаjчанча-русча лүғәт»дә исә (Азәрбаjчан ССР ЕА Нәшриjјаты, Бакы, 1962) *чәкмәк* фе'ли ики омоним сөзә бөлүнүр вә икинчи сөзүн ики мә'насы гејд олунур:

Чәкмәк II 1 .курить, 2. перегонять.

Бу лүғәтдә «рисовать» мә'насы үмумиjјәтлә, нәзәрә алынмамышдыр. Һәмин мә'наны лүғәтә дахил етдикдә, о jа үчүнчү бир омоним сөзүн мә'насы кими, jа да икинчи омонимин үчүнчү мә'насы кими кедә биләр. Биринчи омоним сөзүн «рисовать» мә'насы она көрә мүмкүн деjил ки, бу мә'наны *чәкмәк* I фе'линин изаһында вердикдә «курить» мә'насыны да ораjа салмалыjыг (лексикографик тәсвир нөгтеjи-нәзәриндән бунлар еjни статуса малик мә'налардыр). Икинчи омоним фе'лдә «курить» вә «рисовать» мә'наларыны көстәрдикдә исә бунларын арасында лексик-семантик әлагә көрсәнмир. Нәһаjәт, үчүнчү омоним фе'лин аjрылмасы да чыхыш jолу деjил, чүнки *чәкмәк* фе'линин лексик-семантик гурулушунда һәмин гәбилдән олан башга мә'налар да вардыр; мәс:

а) Мучиться, страдать—Көр нә *чәкирәм*...

б) Класть, подавать (еду)—Мәнә чох *чәкмисән*, бу гәдәр jеjә билмәрәм.

в) Шлёпнуть, стукнуть—...Ағзына бир *чәкди* (Гантәмир); Нәби нәчәннијә бир нечә *чәкди*... («Гачаг Нәби»).

Әкәр лүғәтин тутдуғу jолла кетсәк, онда кәрәк дөр-

дүнчү, бешинчи, алтынчы омонимләри дә ајырмыш олаг ки, бу да, әлбәттә, дил шүуруна тамамилә зидд бир мөвгедә дајанмаг кими гијмәтләндирилә биләр.

«Азәрбајчанча-русча лүғәт»дә һәм *бичмәк*, һәм дә *тикмәк* ејни сәпкидә тәсвир олунмушдур:

Бичмәк I косить, жать (бичин—жатва, косовица)·

Бичмәк II кроить (бичим—покрой, фасон)

Тикмәк I строить, построить (тикинти—постройка)

Тикмәк II шить (тикиш—шитьё)

«Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти»ндә *бичмәк* ваһид бир фе'л кими верилмиш вә тамамилә дүзкүн олараг «кәсмәк» һәрәкәти илә бағланмышдыр: тахылы, оту орагла, дәријазла кәсмәк, парчаны бәдәнә көрә палтар тикмәк үчүн кәсмәк («Лүғәт»дә: «Парчадан боја, бәдәнә көрә палтар вә с. кәсмәк»). Беләликлә, ајдын олур ки, *бичмәк* фе'ли һеч чүр омоним сөзләрә бөлүнмүр. *Тикмәк* фе'линин ики омоним сөз кими верилиб-верилмәмәсинә кәлдикдә исә е'тираф етмәли олуруг ки, бу мәсәләнин һәлли хејли чәтинлик төрәдир. Бәс һәмин чәтинлијин сәбәби нәдир? Мәсәлә орасындадыр ки, бир тәрәфдән, «инша етмәк, бина етмәк» (*тикмәк* I) мә'насы илә «ијнә-сапла битишдирмәк, бәндләмәк» (*тикмәк* II) мә'насы арасында, доғрудан да, һеч бир әлагә көрүнмүр; дикәр тәрәфдән, һәр ики мә'наны үмуми бир мә'нада бирләшдирмәк мүмкүндүр: «һазырламаг, дүзәлтмәк, гурашдырмаг».

Фәрз едәк ки, *бичмәк* фе'линин нисбәтән конкрет мә'наларынын әсасында даһа үмуми «кәсмәк» һәрәкәти дурдуғу кими, *тикмәјин* дә тәзаһүр формаларынын маһијјәтини онлардан тәчрид олунмуш «һазырламаг, дүзәлтмәк, гурашдырмаг» анлајышы тәшкил едир. Белә бир һалда ашағыдакы ганунаујғунлуг нәзәрә алынмалыдыр: просес билдирән *бичин* вә *тикиш* (нәтичә билдирән *бичим* вә *тикинти* исимләриндән фәргли олараг) өз фе'лләринә даһа јахын олуб дахили објект вәзифәсиндә ишләнә билирләр (бичин бичмәк, тикиш тикмәк). Лакин *бичин бичимә* нисбәтән «кәсмәк» анлајышына даһа јахын олдуғу һалда, *тикиш тикинтијә* нисбәтән «гурашдырмаг» анлајышындан даһа узагдыр. Демәли, бурада дилин гурулушу бахымындан барышылмаз зиддијјәт, антиномија мүшаһидә едирик. Һәмин антиномијаны арадан галдырмаг үчүн јеканә чыхыш јолу ондан ибарәтдир ки, үмуми «гурашдырма» мә'насына истинад едән фәрзијјә ләғв олунсун.

Јухарыдакы синхрон әмәлијјатымыза бәраәт газандырмаг вә тарихән дә биринчи омоним фе'ли мәһз «тикмәк I—шить» (лүғәтдә: тикмәк I—строить) кими әсасландырмаг мәгсәди илә јенә дә «Древнетюркский словарь» әсәринә мүрачиәт едәк. Бурада бизи мараглан-дыран чәһәтләр ашағыдакылардыр:

tik- I шить (мүгајисә ет: *tik* II жалить; *tikan-* шип, колючка

tik- III 1. устанавливать.., водружать; 2. ставить.. 3. сажать, посадить; 4. ставить *(торчком)*.. (мүгајисә ет: дик, дикәлтмәк)·

Зәннимизчә, мәнзәрә тамамилә ајдынлашыр, чүнки фе'лин бири әламәтли *тикан*, о бириси исә синкретик *дик* лексеми илә әлагәләндирилир.

Мә'лум олдуғу кими, фе'л көкүнә битишдирилән нөв шәкилчиләри әксәр һалларда јени лексик мә'налар јарадыр. Әкәр ејни шәкилчи ејни чохмә'налы садә фе'лин мүхтәлиф лексик-семантик вариантларына (лексемләрә) әлавә олунараг (вә кечид семантик һалгалары кәнарда гојараг) бир-бириндән тамамилә узаг мә'-налара кәтириб чыхарырса, белә бир һалда омонимләшмә һадисәсини, бизчә јалныз о шәртлә иддиа етмәк олар ки, дилдә бу вә ја дикәр семантик деривасија сырф тәсадүфи вә башга лексик ваһидләрдә тәкрар олунмајан сәчијјә дашысын. Әкс тәгдирдә исә омонимләрдән сөһбәт ачмаг дилдахили лексик-семантик ујғунлуглара көз јуммаг демәкдир. Фикримизи ајдынлашдырмаг мәгсәди илә «Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти»нин икинчи чилдиндәки *кечинмәк*[1] вә *кечинмәк*[2] фе'лләринә мүрачиәт едәрәк, «Изаһлы лүғәт»ин картотекасындан мувафиг мисаллар кәтирәк:

Кечинмәк[1]—доланмаг, јашајышы тә'мин едәчәк тәрздә күзәран кечирмәк, һәјат сүрмәк.

Һачы Султан...кирәләрин сајәсиндә раһатлыгла *кечинирди* (С. Һүсејн). Кәрим баба ...чүзи ајлыг илә *кечинәрди* (А. Шаиг).

Кечинмәк[2]—өлмәк, һәјаты тәрк етмәк.

...Афаг исә артыг кечинирди (Ә. Мәммәдханлы); Имран чохдан *кечинмишди* (Мир Чәлал).

Бурада *кечинмәк*[1] вә *кечинмәк*[2] фе'лләринин там лексик-семантик мәнзәрәси јох, јалныз бизи мараглан-ды-

ран мә'налары көстәрилмишдир. *Кечинмәк*² фе'линин мә'насы, *кечинмәк*¹ фе'линдән фәргли олараг) асанлыгла *кечмәк* фе'линин «јох олмаг, чәкилмәк, сөнмәк, совушмаг вә б. к.» мә'насы илә әлагәләндирилир: мүгајисә ет:

...Нәфәс јәгин *кечәр бир күн* (Ашыг Шәмшир); ...Чыраг *кечди* (Ә. Мәммәдханлы); Һә, нә вар, күсүлүјүн *кечдими?* (Г. Мусајев).

Галыр «доланмаг, күзәран етмәк» мә'насында ишләнә билән *кечинмәк*¹. Бу фе'ли «Изаһлы луғәт»ин икинчи чилдиндә кетмиш *доланмаг*¹ вә *доланмаг*² фе'лләри илә мә'нача тутушдурдугда көрүрүк ки, һәмин фе'л бизи марагландыран мә'на е'тибарилә *доланмаг*² фе'линин ејни мәзмунуну экс етдирир:

*Доланмаг*²—өз һәјатыны... бир васитә илә тә'мин етмәк, кечинмәк, јашамаг; күзәран кечирмәк, һәјат сүрмәк. Фәрһад вә Зүлејха балача Асланын зәһмәти сајәсиндә *доланырды* (Ч. Чаббарлы).

Лакин бу «омоним»ин мә'насы, бизчә, сүн'и сурәтдә *доланмаг*¹ фе'линин 10-чу вә 11-чи мә'наларындан үзүлмүшдүр:

10. ...давранмаг... ...Әдәб даирәсиндә *доланырды* (М. С. Ордубади); ...Еһтијатлы *доланмағы* мәсләһәт көрүб кетди (Һ. Меһди).

11. Јола кетмәк..., кечинмәк. Онлар бир јердә *долана билмирләр.*

Белә күман етмәк олар ки, «күзәран етмәк», «давранмаг», «јола кетмәк» тамамилә тәбии вә ајдын бир семантик инкишаф хәттини көстәрир. Бундан башга, *доланмаг*¹ фе'линин 2-чи мә'насынын ашағыдакы варианты ваһид *кечмәк* фе'ли илә семантик тәмас јарадыр:

2. ...Кәлиб кечмәк, өтүб кечмәк. *Доланды* гыш, кәлди баһар... («Короғлу»).

Нәһајәт, «давранмаг» вә «јашамаг» мә'налары *дурмаг* фе'линин лексик-семантик гурулушунда да өз әксини тапмышдыр:

а) Давранмаг. ...Еһтијатлы даныш, еһтијатлы *дур!* (С. Вурғун).

б) Јашамаг. Онун бабасы һәлә дә *дурур.*

Беләликлә, биз бу нәтичәјә кәлирик ки, дилимиздә ваһид *доланмаг* фе'ли мөвчуддур. Даһа сонра, бир һалда ки, һәмин фе'лин лексик-семантик гурулушунда «кәлиб кечмәк, өтүб кечмәк» мә'насы «күзәран кечирмәк» мә'насы илә чох көзәл «долана» билир, ејни семантик мүнасибәти *кечмәк— кечинмәк (доланмаг)* фе'лләринә дә шамил етмәк мүмкүндүр. Демәли, һәм *кечинмәк—өлмәк,* һәм дә *кечинмәк—доланмаг, кечмәк* фе'линин мүхтәлиф мә'наларынын семантик дериватларындан башга бир шеј дејилдир.

СИФӘТ

Сифәт лексик, морфоложи вә синтактик хүсусиіјәтләри илә дикәр нитг һиссәләриндән сечилән мүстәгил сөз синфидир. О, морфоложи чәһәтдән формалашыб, лексик чәһәтдән әшја вә һадисәләри сәчијјәләндирир, онларын хассәсини, әламәтини, кејфијјәтини билдирир, чүмләдә субјектив мә'налы үзвү тә'јин едир. Сифәтин семантик хүсусијјәтләри түркологијада, о чүмләдән Азәрбајчан дилчилијиндә там тәдгиг олунмамышдыр.

Мүасир Азәрбајчан дилиндәки сифәтләрин хејли һиссәси семантик гурулушу бахымындан зәнкиндир, башга сөзлә, чохмә'налыдыр. Чохмә'налы сөзләр әсас мә'надан башга, әлавә мә'наларда да ишләнмә имканына малик олуб, әлагә вә мүнасибәтләрдә фәал иштирак едир.

Сөзләрин мүхтәлиф дәјишикликләрә мә'руз галмасы, бир тәрәфдән јени мәфһумларын јаранмасыны тә'мин етмиш објектив реаллығын сонсуз чохчәһәтлији вә рәнкарәнклији, дикәр тәрәфдән, инсан тәфәккүрүнүн тәбиәти илә изаһ олуна биләр. Демәли, лексик-семантик дәјишикликләр дилин һәјатла әлагәси вә һәмин дилдә данышанларын фәалијјәти илә бағлыдыр.

Сифәтләр семантик гурулушуна көрә мүхтәлифдир; мәс.: рәнк билдирән *сары, јашыл,* хасијјәт билдирән *ловға,* вәзијјәти билдирән *субај* сифәтләри, бә'зи истисналар нәзәрә алынмазса, әсас мә'надан кәнара чыхмыр. Бундан фәргли олараг үмуми әламәт вә кејфијјәт билдирән *пис, јахшы,* рәнк билдирән *гара, боз,* һәчм билдирән *бөјүк, дәрин* вә бир сыра башга сифәтләрин семантик һәчми кенишдир.

Чохмә'налы сөзүн бир әсас номинатив мә'насы олур. Әсас номинатив мә'на дилдә даһа чох ишләнир вә өзүнә мөһкәм јер тутур. *Гара* сифәти рәнкләрин ән түндү, көмүр рәнкиндә, *бол* сифәти һәддиндән артыг, сон дәрәчә чох олан мә'насыны ифадә едир. Бу мә'налар һәмин сөзләрин тез дүшүнүлән вә дилдә өзүнә мөһкәм јер тутан, һәм дә ән чох ишләдилән мә'налары олдуғундан онларын әсас номинатив мә'насы һесаб едилир.

Әсас номинатив мә'на контекстдән асылы олмур, лакин о өзү дә мәһз мүәјјән бирләшмә вә әлагәләрдә сахланылыр.

Сифәтләрин хејли һиссәсинин әсас номинатив мә'насы инчә әламәт вә кејфијјәт чаларлыглары илә ишләнир ки, бу да әшја вә һадисәләрин әламәт вә кејфијјәтинин нисбилији илә әлагәдардыр. Рәнк билдирән сифәтләрин, һәчм, мәсафә әламәти билдирән *бөјүк, узаг, јахын* сифәтләринин, үмуми әламәт вә кејфијјәт билдирән *јахшы, пис* сифәтләринин әсас номинатив мә'насы инчә чаларлыглар да ифадә едир. Лакин бу һәлә сифәтләрин зәнкин семантикаја малик олдуғуну сөјләмәјә әсас вермир. Чүнки тәкмә'налы (моносемантик) сифәтләр дә инчә мә'на чаларлыглары илә ишләнә биләр; мәс.: *сары сач, сары торпаг, сары буғда* кими бирләшмәләрдә *сары* сифәтинин ифадә етдији сарылыг дәрәчәси ејни дејилдир. Сифәтләрә мәхсус бу чүр инчә чаларлыглар әшјадакы әламәтә көрә јараныр.

Сифәтин чохмә'налылығы онун бир нечә әлавә мә'наја малик олмасында өзүнү көстәрир; мәс.: *гара* сифәти рәнкләрин ән түндү, һис, көмүр рәнкли мә'насындан башга, ашағыдакы мә'налары да ифадә едир:

Чиркли, мазутлу. Ичазә версәләр, Балачанов индичә онун үстүнә чумар, *гара* мазутлу әлләри илә ону бурадача, фајтонда боғарды (М. Г о ч а ј е в); Әһәмијјәтсиз, дәјәри олмајан. Күндә бир тәшәббүс галдырырсыныз, ичиндән дә бир *гара* гәпиклик шеј чыхмыр (И. Ә ф ә н д и ј е в); Мәнфур, мүртәче. *Гара* фикир бәллидир ки, Гаранлыгда ајаг тутур (Н. Х ә з р и).

Әлавә мә'налар әсас мә'надан төрәјир вә онунла аз вә ја чох үмумилик тәшкил едир. Үмумиләшдирмәләр, бәнзәтмәләр сајәсиндә тәзаһүр етдијиндән вә ја реаллашдығындан бу мә'наларын һүдудуну там мүәјјәнләшдирмәк дә чәтиндир.

Әлавә мә'налар контекстдә реаллашыр, контекстдә үзә чыхыр.

СИФӘТИН ЧОХМӘ'НАЛЫЛЫҒЫНЫН КОНТЕКСТЛӘ ӘЛАГӘСИ

Сифәтин бу вә ја дикәр мә'насы грамматик васитәләрлә, тә'јин олунанын көмәклији илә реаллашыр. Лексик-семантик әлагә вә мүнасибәтләр һабелә сөзүн кизли мә'наларыны үзә чыхарыр. Мәс.: 1. Һүрүјә

елә кәлди ки, ону *ағыр* нәһәнк бир мәнкәнә арасына алыб сыхдылар (М. Ибраһимов); 2. Мәним үчүн ондан *ағыр* бир тәклиф јохдур ки, јаздығын бир јазыны өз әлинлә чыхардасан вә онун-бунун габағыны тутуб нишан верәсән (Ч. Мәммәдгулузадә); 3. Севдин, мәһәббәтин зиндана дүшдү, Бәхтинә эн *ағыр* замана дүшдү (М. Күлкүн).

Ағыр сифәти биринчи мисалда *мәнкәнә* исми илә мүнасибәтдә бөјүк чәкиси, вәзни олан; икинчи мисалда *тәклиф* исми илә мүнасибәтдә гәлбә дәјән, тохунан; үчүнчү мисалда исә *заман* исми илә мүнасибәтдә әзаблы, әзијјәтли, мәшәггәтли мә'насында реаллашмышдыр.

Һачы әми, сәнин үчүн ағырдыр (Ч. Чаббарлы) — чүмләсиндә исә мүәјјән грамматик әлагәләрин олмасына бахмајараг, *ағыр* сөзүнүн мә'насы реаллашмамышдыр. Чүнки о бу чүмләдә контекстә дүшмәмишдир, даһа доғрусу, бурада *ағыр* сөзү үчүн контекст јохдур. *Ағыр* сөзүнүн һәмин чүмләдә ифадә етдији мә'нанын реаллашмасы үчүн әлавә нитг парчасына еһтијач вардыр. Буна көрә дә демәк олар ки, зәнкин семантик гурулуша малик олан сифәтләрин мә'насы ики һалда реаллаша биләр: 1) сөз бирләшмәси контекстиндә; 2) нитг ситуасијасында.

Мә'нанын реаллашмасында сөз бирләшмәси контекстинин ролу

Сөзүн бир нечә мә'насы данышыгда чох фәаллашдығындан әсас мә'наја јахынлашыр, һәтта дилдә сабитләшир. Беләликлә, сөзүн мә'насы мүчәррәдләшир вә бу онун бир нечә мә'на илә дәрк олунмасы илә нәтичәләнир. Бу хүсусијјәт һәчм, өлчү әламәти билдирән сифәтләрдә, ламисә үзвләри илә дәрк едилән әламәт вә кејфијјәт адларынын бә'зисиндә өзүнү көстәрир. Лакин һәр һансы лексик ваһиддәки мүчәррәдлик контекстдә арадан галдырылыр. Контекст сөзүн чохмә'налылығыны ләғв едир, онун мә'насынын реаллашмасында фәалијјәт көстәрир; мәс.: *бош* сөзү *кисә* исми илә мүнасибәтдә ичиндә бир шеј олмајан, *гәнд* сөзү илә мүнасибәтдә јумшаг, тез әријән мә'насында реаллашыр. *Бөјүк* сөзү *шәһәр* исми илә мүнасибәтдә һәчминә, өлчүсүнә көрә ири, *бачы, гардаш* исми илә мүнасибәтдә јашча ири, башга бир контекстдә исә аилә башчысы мә'насында реаллашыр.

Буна көрә дә сифәтин семантикасынын сөз бирләшмәләриндә вә ја мүхтәлиф лексик конструксијаларда өјрәнилмәси семасиолокија үчүн әлверишлидир вә бу һәм дә вачибдир. Әкс тәгдирдә, сөзүн семантик гурулушундан бәһс етмәк чәтин олар. Сифәтин семантик реаллашмасы елә исми сөз бирләшмәсиндә вә елә синтактик конструксијада мүмкүндүр ки, орада тә'јин едән сифәт, апарычы сөз исим олсун.

Бөјүк сөзү: 1) *Дүшмән, дәстә, туфан* исимләри илә мүнасибәтдә күчлү, гүввәтли мә'насында реаллашыр (Русијанын истибдад үсулундан, мүстәбид императорундан *бөјүк* дүшмәни јохдур. М. Ибраһимов); 2) *Мааш, хәрч,* исимләри илә мүнасибәтдә чох мәбләғдә, күлли мигдарда мә'насында реаллашыр (Новруз бајрамы чох јахшы бајрамдыр, анчаг икичә ејби олмаја: 1) *бөјүк* хәрчи вә 2) нәһајәт, зәһмәти. Ч. Мәммәдгулузадә); 3) *һәдијјә, чеһиз* исимләри илә мүнасибәтдә гијмәтли, дәјәрдә ағыр олан мә'насында реаллашыр (һәр кәс бу суаллара чаваб версә, ...о кәсә бөјүк бир һәдијјә көндәрәрик. Ч. Мәммәдгулузадә); 4) *Стансија, тәнәффүс, дајаначаг* исимләри илә мүнасибәтдә вахт интервалы билдирир (Машынлар Тифлисдән Бакыја чыхан вахт јол узуну кичик вә *бөјүк* стансијаларда баш вәзирдән телеграф көндәрилир ки, бу үздә дә јер јохдур; ја'ни һеч кәсә билет сатылмасын. Ч. Мәммәдгулузадә) вә с.

Мә'налар арасындакы фәргин ашкар едилмәсиндә, сөзүн мә'на системинин мүәјјәнләшдирилмәсиндә сөзләрин лексик-грамматик мә'наја көрә груплашдырылмасы олдугча әһәмијјәтлидир.

Әламәт вә кејфијјәт билдирмәси бахымындан сифәт дилин бир сөз групудур. Лакин мә'лумдур ки, о өзү дә мүәјјән мә'на нөвләринә ајрылыр: рәнк билдирир, дад билдирир, хасијјәт, вәрдиш билдирир вә с.

Сөз бирләшмәси контекстиндә ифадә етдији мә'налар арасындакы фәргин дәгигләшдирилмәсиндә әламәт вә ја кејфијјәт адынын сифәтин һансы мә'на нөвүндән олуб, исмин һансы мә'на нөвү илә әлагәјә кирмәсини мүәјјәнләшдирмәк олдугча әһәмијјәтлидир. Сифәт әкәр мәһз чанлылары адландыран исимләрлә мүнасибәтдә мүәјјән бир мә'на әлагәсинә кирирсә, чансызлары адландыран исимләрлә мүнасибәтдә башга бир мә'нада реаллашыр. Чансыз вә чанлы чисимләри адландыран

исимләр өзләри дә мүәјјән нөвләрә ајрылыр ки, бунун да семантик әлагәнин чохалмасына тә'сири вардыр. Әкәр *вәһши* сифәти ибтидаи һалда олан мә'насыны чанлылары топлу һалында вә бә'зән дә тәк һалда ифадә едән исимләрлә мүнасибәтдә сахлајырса (*вәһши* тајфа, *вәһши* өрдәк), инсан ајағы дәјмәјән, мәскәнә чеврилмәјән мә'насыны чансыз чисимләри адландыран исимләрлә мүнасибәтдә ифадә едир (*вәһши* чөлләр). *Бәрк* сифәти гида маддәси *гәнд* исми илә мүнасибәтдә сәрт, гаты мә'насында, тәбиәт һадисәси билдирән *күләк* исми илә мүнасибәтдә күчлү, шиддәтли мә'насында реаллашыр.

Мүасир Азәрбајчан дилиндә ишләдилән сифәтләр мә'на әлагәси бахымындан мүхтәлиф сәчијјәлидир. Белә ки, сифәтләрдән бир гисминин әсас номинатив мә'насы анчаг мүәјјән исимләрлә мүнасибәтдә реаллашыр. *Кар, чолаг, топал* сифәтләри инсанларын вә башга чанлыларын чисмани хүсусијјәтләрини билдирир вә буна көрә дә һәмин сифәтләрин әсас номинатив мә'насы нитгдә дә мәһз чанлылары адландыран исимләрлә мүнасибәтдә өзүнү көстәрир. Һәмин гәбилдән олан исимләрлә мүнасибәтдә бу сифәтләрин семантикасында һеч бир дәјишиклик баш вермир, бирләшмәнин хүсусијјәтиндән асылы олмајараг, конкрет әламәти ифадә едир.

Ламисә үзвләри илә дәрк олунан сифәтләрин бир гисминин, о чүмләдән, *јумшаг, сәрт, бәрк, исти, сојуг* сөзләринин мә'насынын реаллашмасы үчүн чох заман сөз бирләшмәси контексти кифајәт едир.

Јумшаг сөзү *әл, биләк* вә бу кими исимләрлә мүнасибәтдә мүстәгим мә'на әлагәсиндә олур, һамар, бош, сәрт олмајан мә'насында реаллашыр; мәс.: ...Фәрһад мүәллим кәнчлик һәвәси илә Дилбәр ханымын ағ, *јумшаг биләјиндән* јапышды (М. Ибраһимов).

Бу сөз *сәс* исми илә мүнасибәтдә һәзин, меһрибан, хош тә'сир бағышлајан, әсәбләшдирмәјән мә'насыны ифадә едир. *Ишыг* исми илә мүнасибәтдә исә она јахын бир чаларлыға малик олур: әсәбләшдирмәјән, ајдынлыг дәрәчәси нормал олан, зәриф; мәс.: ...Мәммәдин *јумшаг* вә һәјәчандан титрәјән *сәсини* ешитдим (Ч. Чаббарлы); Купејә *јумшаг,* мави бир *ишыг* јајылды («Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети)...

Сифәтин семантик реаллашмасында дикәр синтактик конструксијалар да, хүсусән тәрәфләрдән бири сифәтлә ифадә олунан мүбтәда-хәбәр мүнасибәти фәалдыр; мәс.: 1. Көзләри күлүр, *үзү* әввәлки кими *јумшаг* вә меһрибан иди (Ч. Чаббарлы); 2. Ипәкдән *јумшагдыр* онун *үрәји* (С. Вурғун).

Јумшаг сөзү биринчи мисалда хош, мәлаһәтли, көзәл мә'насында, икинчи мисалда рәһмли, тез јола кәлән мә'насында реаллашмышдыр.

Әлавә мә'наларынын әксәријјәти мәчази сәчијјә дашыјан сифәтләр үчүн, о чүмләдән, *ачы, ширин, дәли, күт, шит* сифәтләри үчүн сөз бирләшмәсини (*ачы сөз, ачы хатирә, ачы рузикар; ширин хәјал, ширин сөһбәт, ширин јуху; дәли адам, дәли фыртына* вә с.) минимум контекст һесаб етмәк олар.

Сифәтләрин бир гисми ејни исимлә мүнасибәтдә һәм әсас номинатив, һәм дә әлавә мә'на әлагәсиндә ола билдијиндән мә'нанын реаллашмасы үчүн сөз бирләшмәси бә'зән азлыг едир; мәс.: *бөјүк* сөзү *иш* исми илә мүнасибәтдә а) мүһүм, әһәмијјәтли; б) чәтин, долашыг, ичрасы јеринә јетирилмәси чох гүввә, зәһмәт тәләб едән мә'наларда; *ағыр* сифәти *адам* исми илә мүнасибәтдә а) көк, әтли-чанлы; б) тәмкинли; в) чидди, тәрбијәли мә'наларында үмумиләшир. Буна көрә дә бир чох һалларда семантик реаллашма үчүн нитг ситуасијасына еһтијач дујулур.

Мә'нанын реаллашмасында нитг ситуасијасынын ролу

Семантик реаллашма үчүн сөз бирләшмәсинин азлыг етмәси вә сифәтин бирләшмә дахилиндә ики вә даһа чох мә'на илә үмумиләшмәси мүхтәлиф әлагәләрдә өзүнү көстәрир. Мә'нанын үмумиләшмәси бир чох һалларда сифәтин конкрет исимләрлә мүнасибәтиндә өзүнү көстәрир; мәс.: *ачиз* сифәти *адам* исми илә мүнасибәтдә һәм чәсарәтсиз, горхаг, һәм дә бачарыгсыз, әлиндән бир иш кәлмәјән мә'наларда, *јункүл* сөзү исә һәмин исимлә мүнасибәтдә чәкисинә көрә аз олан вә динкиш, шит мә'наларда үмумиләшир.

Сифәтин чохмә'налылығынын әламәтләриндән олан белә һаллара мүчәррәд исимләрлә мүнасибәтдә дә раст кәлмәк олар; мәс.: *бош* сөзү *иш* исми илә мүнасибәтдә а) садә, ичрасы чәтин олмајан, асан; б) мәзмунсуз, фајдасыз мә'наларыны ифадә едә билир.

Мә'нанын мүәјјән сөз бирләшмәси әһатәсиндә реаллашмамасыны, бир тәрәфдән, сөзүн семантик һәчминин

зәнкинлији, дикәр тәрәфдән, мә'нанын контекстә, конкрет нитг шəраитинә бағлылығы илә изаһ етмәк олар.

Сөз бирләшмәсиндә бир нечә мә'на ифадә етмә имканына малик олан сифәтләрин мә'насы бә'зән чүмлә ичәрисиндә дә реаллашмыр; мәс.: *О, ачиз адамдыр; О, бош адамдыр* чүмләләриндә *ачиз* вә *бош* сифәтләринин мә'насы дәгигләшмәмиш, үмумиләшмишдир.

Бә'зән грамматик көстәричиләр дә битәрәфләшир вә мә'нанын реаллашмасына тә'сир едә билмир; мәс.: *Кичијәм; Кичикдир; Ағсан; Ағдыр* чүмләләриндә грамматик форма мә'нанын реаллашмасына тә'сир көстәрмәдијиндән, *кичик* сифәти а) көркәмчә балача олан; б) јашча балача олан; в) ашағы вәзифәдә олан башгасындан балача олан; в) ашағы вәзифәдә олан мә'наларда; *ағ* сифәти а) гар, памбыг рәнкиндә олан; б) ағ иргә мәнсуб олан мә'наларда үмумиләшмишдир.

Сифәтин бу вә ја дикәр исимлә мүнасибәтдә реал мә'на ифадә етмәмәси бә'зән дилдә һәмин формада идиом вә термин сәчијјәли лексик ваһидләрин мөвчудлуғундан ирәли кәлир; мәс.: *гара кағыз:*

а) биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәсидир; рәнк билдирән *гара* сифәти *кағыз* исми илә мүнасибәтдә јазылмыш, истифадә олунмуш, гараланмыш мә'насыны ифадә едир;

б) биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәсидир; *гара* сөзү *кағыз* исми илә мүнасибәтдә чиркли, тәмиз олмајан мә'насыны ифадә едир;

в) термин сәчијјәли бирләшмәдир; копирка (һәр һансы бир јазынын сурәтини чыхармаг үчүн истифадә олунан кағыз) мә'насында ишләнир;

г) идиомдур; өлүмлә әлагәдар мәктуб вә ја кағыз мә'насыны ифадә едир.

Сөз вә ја сөз бирләшмәләриндәки бу чүр мүчәррәдлик нитгдә арадан галдырылыр. Нитг ситуасијасы чохмә'налы сифәтләри мүәјјән истигамәтә јөнәлдир. Сөзүн мә'насынын реал ифадәсини тә'мин едир.

Мә'нанын дүрүст ифадәсинә мүхтәлиф грамматик категоријалар да тә'сир көстәрир. Дәрәчә әламәтләри исә мә'наны дәјишмир, ону башгалашдырмыр, сөзә јени мә'на кәтирмир. Мүгајисә дәрәчәләринин нөвү илә әлагәдар олараг, дәрәчә үнсүрләри сөздә ифадә едилән әламәтин, кејфијјәтин дәрәчәсинин аз вә ја чох олдуғуну билдирир; мәс.: ...*Бозумтул* шинелинин бојнуну јухары галдырыб, гулагларыны өртмүшдү (М. Һүсејн); Бу да ки нә аз, нә чох, *бапбалача*, јарымлитрлик кәл бујнузу (С. Гәдирзадә).

Контекст сифәтин, бир нөв, кизли мә'наларыны да үзә чыхарыр. Контекст-истәр сөз бирләшмәси, истәрсә дә нитг ситуасијасы дилдә конкрет мә'на ифадә едән сифәтин даһа бир нечә мә'на илә ишләнмә имканыны реаллашдырыр; мәс.: Сиз чох тез-тез «вәтән-вәтән» дејирсиниз. Шүбһәлидир. Она мәһәббәтиниз исә *кордур*... (М. Ибраһимов).

Кор сифәтинин бурада ашкар едилән фајдасыз, әһәмијјәтсиз, дүшүнүлмәмиш, мүһакимәсиз, кор-коранә мә'насы мәһз контекстдә үзә чыхмышдыр.

Кор сифәтинин һиссиз, дујғусуз мә'насынын да үзә чыхмасында контекст, нитг ситуасијасы әсас амил сајыла биләр; мәс.: Әскәр. Вурушмагдан јорулдуг даһа, Бары, *кор вичданын* бахсын аллаһа! (С. Вурғун).

Контекстин көмәклији илә ашкар едилән мә'налар да сөзүн семантикасы илә сых бағлыдыр. Буна көрә онлар да изаһлы лүғәтләрдә верилир.

Мә'нанын реаллашмасында мә'лумат сәчијјәли нитг парчасы да мүәјјән әһәмијјәтә маликдир. Белә ки, бә'зән мә'наны дәгигләшдирән әсас амил ситуасија һаггында мә'луматдан ибарәт олур; мәс.: *пис һавадыр, јахшы һавадыр* конструксијасында сифәтләрин мә'насы вәзијјәт, шәраит һаггындакы әлавә мә'луматла әлагәдар мүәјјәнләшир. *Јахшы һава* бирләшмәсиндәки *јахшы* сифәтинин мә'насы мүхтәлиф шәраит һаггындакы мә'луматла шәртләнә биләр. Әкәр бәрк исти һавадан сонра сәрин меһ әсдији шәраитдә һава јахшы һесаб олунурса, сөзүн мә'насы сәрин күләјин әсмәси илә, әкәр чохдан көзләнилән гар јағмаға башламышса, *јахшы* сөзүнүн мә'насы бунунла реаллашачагдыр.

Мә'нанын реаллашмасына чүмләнин әсас үзвләри илә јанашы, көмәкчи сөзләр, әдатлар, һабелә, интонасија, дурғу ишарәләри вә башга функсионал категоријалар да тә'сир едә биләр.

Сифәтин әлавә мә'наларыны, әсас мә'на илә аз вә ја чох үмумилијә малик олмасына көрә, ики гисмә ајырмаг олар: 1) төрәмә номинатив мә'налар; 2) мәчази мә'налар.

СИФӘТИН ТӨРӘМӘ НОМИНАТИВ МӘ'НАЛАРЫ

Төрәмә номинатив мә'налар дилә әсас номинатив мә'нанын төрәмәси кими дахил олур вә дилдә онунла әлагәли шәкилдә јашајыр. Төрәмә номинатив мә'на әсас мә'наја чох јахындыр, онунла сых бағлыдыр. Бу мә'наларла әсас мә'на арасында охшарлыг, үмумилик күчлүдүр. *Јахшы* сифәтинин *хасијјәт* исми илә мүнасибәтдә реаллашан әсас мә'насы илә *дост, гыз, чәмијјәт* исимләри илә мүнасибәтдә реаллашан төрәмә номинатив мә'налары арасындакы охшарлыг буна мисал ола биләр.

Азәрбајчан дилиндәки сифәтләрин бир гисми әсасән төрәмә номинатив мә'на әлагәләринә маликдир. Бу чәһәтдән *боз, бош, бәрк, бөјүк, кичик, ири, көзәл, пис, јахшы, бол, узун, гыса* вә башга бу кими сифәтләр сечијјәвидир.

Төрәмә номинатив мә'налар контекстдә реаллашыр вә буна көрә дә ондан мүәјјән дәрәчәдә асылы олур. Төрәмә номинатив мә'налар бәрабәрһүгуглудур вә бир-биринә манечилик төрәтмир.

Сифәтләрин хејли һиссәсинин, хүсусән рәнк вә дад билдирән сифәтләрин төрәмә номинатив мә'насы конкрет исимләрлә мүнасибәтдә реаллашыр; мәс.: *боз* сифәтинин әсас номинатив мә'насы конкрет исимләрлә мүнасибәтдә сахланылыр. *Боз дәфтәр, боз парча.* Бу сөзүн төрәмә номинатив мә'налары да әсасән конкрет исимләрлә мүнасибәтдә реаллашыр. *Боз* сифәтинин биткисиз, јашыллыгдан мәһрум, чылпаг мә'насы төрәмәдир. Әсас мә'надан фәргләнир. Бу мә'на релјеф билдирән *чөл, дағ, сәһра* исимләри илә мүнасибәтдә актуаллашыр; мәс.: Екскаватор *боз дағлара* һарај чәкир, нә'рә салыр (С. В у р ғ у н).

Мүасир Азәрбајчан дилиндә елә сифәтләр дә вардыр ки, онларын төрәмә номинатив мә'наларындан бә'зиси конкрет, бә'зиси исә мүчәррәд исимләрлә мүнасибәтдә реаллашыр; мәс.: *ағыр* сифәтинин чәтин һәзм едилән *(ағыр хөрәк)*; көк, әтли-чанлы *(ағыр бәдән)* мә'налары конкрет исимләрлә мүнасибәтдә реаллашыр; чох чәтин, бөјүк зәһмәт, сә'ј тәләб едән *(ағыр иш, ағыр мәсәлә)*; пис, јолакетмәз, гылыгсыз, дејинкән *(ағыр хасијјәт)* мә'налары исә мүчәррәд исимләрлә мүнасибәтдә ифадә олунур. *Бош* сифәтинин јумшаг *(бош гәнд)*, өлчүсүнә көрә бөјүк *(бош ајаггабы)* мә'налары конкрет

исимләрлә мүнасибәтдә, һәлли чәтин олмајан, садә, асан *(бош иш)* вә биһудә, әбәс, әсассыз *(бош үмидләр)* мә'налары исә мүчәррәд исимләрлә мүнасибәтдә актуаллашыр.

Төрәмә номинатив мә'на әсас мә'наја јахын олдуғу үчүн бу мә'налары ифадә едән сөзләр арасында да јахынлыг олур. Буну *сакит* сөзүнүн ашағыдакы мә'наларында мүшаһидә етмәк мүмкүндүр: 1) *зијансыз, хејирхаһ* (адам); 2) *сәссиз, сәмирсиз* (кечә); 3) *динч* (ушаг); 4) *раһат, сөзсүз-сөһбәтсиз* (һәјат).

СИФӘТИН МӘЧАЗИ МӘ'НАЛАРЫ

Семантик зәнкинлијин әсас әламәтләриндән бири сөзүн мәчази мә'нада ишләнмә имканына малик олмасыдыр. Мәчази мә'на сөзүн әсас вә төрәмә номинатив мә'насындан фәргләнир вә бунлар мүхтәлиф әлагәләрдә јараныр. Мәчази мә'на образлы тәфәккүрүн мәһсулудур. Сифәтләрин мәчази мә'насы әламәтләр вә кејфијјәтләр арасында ја үмуми, ја хүсуси чәһәти билдирир. Мәчази мә'на әсас мә'налардан нисбәтән узаглашыр, лакин ондан әлагәсини үзмүр; мәс.: Гәлбимиздән асмышыг бешкүшәли улдузу; Бајрағымыз *гырмызы*, бу күн јер, көј *гырмызы* (С. Р у с т ә м).

Бурада *гырмызы* сифәти *бајраг* исми илә мүнасибәтдә әсас номинатив (ган рәнкли) мә'насында, *јер, көј* исми илә мүнасибәтдә мәчази (көзәл, парлаг, ајдын) мә'насында ишләнмишдир. Бу мә'налар бир-бириндән узагдыр. Бу узаглыг онларын мә'наларыны ифадә едән сөзләрдә дә өзүнү көстәрир.

Сифәтин мәчазилик кәсб етмәси әшја вә ја һадисәләр арасындакы әламәтләрин, кејфијјәтләрин бәнзәјишинә әсасланыр. Сифәтин мәчази мә'налары мүәјјән бир әшјанын вә ја һадисәнин ән инчә хүсусијјәтини, ән сәчијјәви чәһәтини дә ифадә едир. Бу мәчазилик чох вахт бир әшја вә ја һадисәјә мәхсус әламәтин онунла семантик јахынлығы олмајан башга бир мәфһумун әламәти кими чыхыш етмәсиндә өзүнү көстәрир. Сифәтин мәчази мә'налары да контекстдә, нитг ситуасијасында үзә чыхыр. Әкәр биз инсанлара мәхсус әламәтләрдән чансыз варлығы, мүхтәлиф һадисәләри сәчијјәләндирмә мәгамында истифадә едәрәк *лал дәрәләр, гоча дәниз* дејириксә, *дәрә* вә *дәнизин* әламәтләри илә инсанларын әламәт вә кејфијјәтләри арасында мүәјјән охшарлыға,

јахынлыға әсасланырыг. Әкәр биз *ачы сөз, ачы хәбәр* дејириксә, дад билдирән *ачы* сифәти илә *сөз* вә *хәбәр* мәфһумунун әламәтләри, кејфијјәти арасында бир бәнзәјиш көрүрүк. *Бош, бәрк* сифәтләрини инсанларын әламәти кими ишләдириксә, демәли, чансыз варлыға аид олан бу әламәтләрлә инсанларын мүәјјән әламәт вә кејфијјәтләри арасында бир охшарлыг көрүрүк вә с. Демәли, сифәтин мәчази мә'налары: 1) чанлылара мәхсус әламәт вә кејфијјәтин долајы јолла онларын (чанлыларын) өз үзәринә кечирилмәси, 2) чанлылара мәхсус әламәт вә кејфијјәтин чансыз чисимләрин вә мүчәррәд мәфһумларын үзәринә кечирилмәси, 3) чансыз чисимләрә мәхсус әламәт вә кејфијјәтин чанлыларын вә мүчәррәд мәфһумларын үзәринә кечирилмәси, 4) мүхтәлиф исимләрә мәхсус әламәт вә кејфијјәтин үмумиләшдирилмәси јолу илә јараныр.

Әламәт вә кејфијјәтин бир әшја вә ја һадисәдән башгасына кечирилмәси дә онларын мүхтәлиф чәһәтдән охшарлығына вә ја јахынлығына әсасланыр. Охшарлыға әсасланан мә'налар метафорик, мүәјјән чәһәтдән јахынлыға, реал әлагәјә әсасланан мә'налар метонимик сәчијјә дашыјыр.

СИФӘТИН МЕТАФОРИК МӘ'НАЛАРЫ

Сифәтин метафорик мә'насы бир шејә хас олан әламәт вә ја кејфијјәтин, әшјанын формасынын, хассәсинин, һадисәнин сәчијјәсинин ондан тамамилә фәргләнән башга бирисинин үзәринә көчүрүлмәсиндә тәзаһүр едир. Сифәтин метафорикләшмәси әламәт вә ја кејфијјәт арасындакы семантик бәнзәјишә әсасланыр. Метафорик мә'на әлагәләри ики мүхтәлиф мәфһумун мүәјјән хүсусијјәтләрини, хассәсини, мәнфи вә ја мүсбәт әламәтләри арасындакы бәнзәјиши ифадә едир. Метафорик мә'наларда һәм әшја вә һадисәләр арасындакы үмуми чәһәт, һәм дә јени, сәчијјәви, кизли әламәтләр әксини тапыр. Мәчазын бу нөвүндән бәдии үслубда кениш истифадә едилир; мәс.: Сон заманларда јалныз Нәриман әмини сорушдугда һесабдарын үзү *күт* бир кәдәр вә чиддијјәт ифадә едирди (И. Әфәндијев); Инди мәним үрәјим *сојугдур,* чох *сојугдур* (М. Ибраһимов); Гырагдан *кал* бир сәс ешидилди (С. Гәдирзадә).

Бу мисалларда *күт, сојуг, кал* сөзләри метафорикләшмишдир. *Кал* мејвә әламәтидир. О, мејвә вә мејвәнин хүсуси нөвләрини адландыран исимләрлә мүнасибәтдә дәјмәмиш, јетишмәмиш, көј мә'насында, *сәс* исми илә мүнасибәтдә јоғун, чинкилтисиз мә'насында ишләнир. Мејвә илә сәс вә демәли, онларын әламәтләри арасында һеч бир реал әлагә јохдур. Лакин онларын мүәјјән әламәтләри арасында семантик охшарлыг вардыр. Бу чүр мәчази мә'налар лексик метафоралардыр. Әдәбијјатшүнаслыгда исә бунлар поетик вә ја үмумпоетик метафоралар адландырылыр.

Лексик метафоралар. Образлылыг, ифадәлилик бахымындан, сифәт метафораларыны дилин бәзәји адландырмаг олар. Бәдии үслубун да ән образлы ифадәләрини бунлар тәшкил едир. Лексик метафоралар дад әламәтинә көрә, рәнкә, ламисә үзвләри илә дәрк олунан әламәтләрә көрә, инсан вә башга чанлыларын харичи чисмани хүсусијјәтләринә, әламәт вә кејфијјәтләринә көрә јараныр.

Дад билдирән әламәтләр мүчәррәд мәфһумларын үзәринә көчүрүләркән метафорикләшир. *Ширин* сифәти мүчәррәд мәфһумларла мүнасибәтдә һадисәләрин мүсбәт әламәтини дада көрә дејил, һиссијјата көрә билдирир. *Ширин* сифәтинин һәмин мә'наларындан бир гисмини нәзәрдән кечирәк:

1. Хош, фәрәһли, мә'налы, шән, бәхтијар. *Ширин* сифәтинин бу мә'насы *күн, дәгигә, ан* кими исимләрлә мүнасибәтдә өзүнү көстәрир; мәс.: Өмрүмүн *ширин күнләри* сәндә галды (М. Ибраһимов).

2. Мараглы, мә'налы, чәзбедичи. *Ширин* сифәтинин бу мә'насы *сөз, сөһбәт, әһвалат, һекајәт* кими исимләрлә мүнасибәтдә өзүнү көстәрир; мәс.: Гој *ширин сөһбәтим* олмасын узун (С. Рүстәм).

3. Үлви, али, хош, фәрәһли. Бу мә'на *севда, хәјал, арзу* кими исимләрлә мүнасибәтдә үзә чыхыр. Бу *ширин севдаја* дүшәндән бәри; Нечә јол ајрылдыг бир-биримиздән (Б. Ваһабзадә).

4. Дәрин, бәрк. Бу мә'на ән чох *јуху* исми илә мүнасибәтдә ашкар олур. Кечәләр көзләримдән *ширин јухум* чәкилди (С. Рүстәм).

5. Шад, севиндиричи, хош. *Ширин* сифәтинин бу мә'насы *хәбәр* исми илә мүнасибәтдә ашкара чыхыр. О, динләдији *ширин хәбәрин* тә'сириндән ајрылыб фикрини топлады... (М. Һүсејн).

6. Инчə, мəлаһəтли, зəриф, лəтиф, үрəјə јатан; јахын, доғма. Бу мə'на *лəһчə, маһны, дил* кими исимлəрлə мүнасибəтдə үзə чыхыр. Нəдəн бу торпағын *ширин лəһчəси;* Шаирəм дејəнə биканə галсын? (С. Вурғун).

7. Əзиз, истəкли, севимли. Бу мə'на *бала* вə бə'зəн дə *чан* исми илə мүнасибəтдə ашкар олур. Мəним *ширин балам,* ағыллы гызым (С. Вурғун).

Сифəтлəр метафорик мə'наларынын дəрк олунмасы бахымындан мүхтəлифдир.

Əкəр охшарлыг маддидирсə, əламəт бир маддəдəн башга бир маддəјə кечирилирсə, метафорик мə'на тез нəзəрə чарпыр. Бу чүр бəнзəтмəлəр əсасəн төрəмə номинатив мə'на əлагəлəриндə өзүнү көстəрир. Мəсəлəн, *ағыр* (бөјүк чəкиси, вəзни олан) *јүк—ағыр* (əтли-чанлы, көк, јоғун) *бəдəн.*

Лакин белə бəнзəтмəлəр мəчази мə'на əлагəлəринə дə мəхсусдур; мəс.: *ағыр* (тəмкинли, вүгарлы, ағыллы, һејсијјəтини көзлəјəн) *гыз; бəрк* (хəсис, симич) *адам* вə с.

Əкəр охшарлыг мадди дејилдирсə, əламəт бир маддəдəн мүчəррəд мəфһумун үзəринə кечирилмишсə, метафорик мə'на «маскаланыр»[1]. Онун һансы бəнзəјишə əсасəн јарандығыны мүəјјəнлəшдирмəк чəтин олур. Метафоранын бу нөвү сифəтлəрин мəчази мə'насы үчүн даһа сəчијјəвидир. Белə көчүрмəлəрдə мəчазилик гүввəтли олур. Метафоранын бу нөвүндəн бəдии үслубда кениш истифадə едилир; мəс.: Бојда-бухунда уча Чолпан адлы бир гоча Башында *гара хулја,* Бир аз динчəлсин дејə Енди сəрин дəрəјə (М. Мүшфиг); О, јетим бир гызын *ачы талејиндəн* хəбəр верирди (Г. Мусајев).

Метафорик мə'нанын əсас нөвлəриндəн бири чансыз варлығын хүсусијјəтлəринин, башга сөзлə, ламисə үзвлəри васитəсилə дəрк олунан əламəтлəрин чанлыларын, һабелə, онларын һисс вə мүнасибəтлəрини адландыран исимлəрин үзəринə кечирилмəсиндə өзүнү көстəрир; мəс.: *Сојуг һава—сојуг* (лагејд, е'тинасыз) *адам, сојуг мүнасибəт.* Гадынын думағ енли сифəтинə гəрибə бир чиддилик верəн *сојуг нəзəрлəри* һəјəчандан пөртмүш оғланын үзүнə ити бир бычаг кими санчылды (В. Бабанлы).

[1] Бу һагда бах: А. В. Калинин. Лексика русского языка. Изд-во Московского Университета, М., 1971, сəһ. 26.

Сојуг (јалан, сахта, гондарма) *сəмимијјəт.* Онун үзү ади мүлајимлијини итирди, *сојуг* вə əсəби бир *сəмимијјəтлə* пəрдəлəнди (Ч. Чаббарлы).

Метафорик мə'нанын əсас нөвлəриндəн бири дə инсан вə башга чанлылара мəхсус харичи, чисмани хүсусијјəтлəрин, əламəт вə кејфијјəтин чансыз варлығын үзəринə көчүрүлмəсиндə өзүнү көстəрир.

Мə'лумдур ки, *гоча* сөзү чанлыларын əламəтидир. О, гəдим, гəдим тарихи олан, гочаман мə'насында чансыз варлығын əламəти кими ишлəдилир; мəс.: Бакы! Бакы! Көзəл вəтəн! Бизə шөһрəт јарандын сəн! Зүлмəтлəрə синə кəрəн, *Гоча* Шəргə јол көстəрəн, Ал бајраглы бир күнəшсəн!.. (С. Вурғун).

Лал сөзү исə сəссиз, сəмирсиз мə'насында чансыз чисимлəрин əламəтини билдирир; мəс.: Дилə кəлир *лал* дəрəлəр (С. Вурғун).

Чансыз чисимлəрə мəхсус əламəт вə кејфијјəтлəрлə мүчəррəд мəфһумларын əламəт вə кејфијјəтлəри арасында да охшарлыг, семантик бəнзəјиш мүəјјəн едилир; мəс.: Дејилик биз нухулу, кəнчəли, ја ким бакылы, Белə *бош ишлəрə* вəгф ејлəјəк еһсанымызы (М. Ə. Сабир).

Семантик бəнзəјишин типинə көрə бир сифəтин мəчази мə'налары бир нөвдə вə ја бир нечə нөвдə бирлəшə билəр. Рəнк вə дад билдирəн сифəтлəрин метафорик мə'налары мəфһумун чох јахын, охшар əламəтини ифадə етдијиндəн бир метафорик чəркəдə груплашыр вə онлар мүстəгим мə'нада анчаг конкрет исимлəрлə мүнасибəтдə олур. Мүчəррəд мəфһумларла мүнасибəтдə исə мəчазлашыр. Рəнк вə дад сифəтлəринин метафорик мə'налары һадисəлəрин ја мүсбəт, ја да мəнфи чəһəтини ифадə едир. Мəсəлəн, *гара* сифəти *гара фикир* бирлəшмəсиндə «ағыр, мəнһус, пис, кəдəр доғуран, гəм кəтирəн, горхулу», *гара мəслəк* бирлəшмəсиндə «чинајəткар, мəнфур, мүртəче, фитнəкар» мə'насыны ифадə едир. Һəмин метафорик мə'налар һадисəлəрин пис, гəмли, мəнһус олдуғуну билдирдији вə онлары мəһз бу чəһəтдəн тə'јин етдији үчүн бир метафорик чəркəдə бирлəшир. Елəчə дə *ачы* сифəти *ачы тале* бирлəшмəсиндə «фəлакəтли, мəшəггəтли, əзијјəтли, чох агыр, дəрд вə кəдəрлə долу», *ачы сөз* бирлəшмəсиндə «хоша кəлмəјəн, гəлбə тохунан, ағыр, зəһəрли, санчан, пис, габа, кобуд», *ачы тəчрүбəлəр* бирлəшмəсиндə «ибрəтли, нəтичəси пис

олан, тәәссүф едиләчәк» мә'наларына малик олур. Бу мүхтәлиф мә'налар әшја вә һадисәләрин хошакәлмәз, пис әламәтләрини билдирир. Бәнзәјишин типи охшар олдуғуна көрә һәмин мә'налар да бир метафорик нөвдә груплашыр. Демәли, мә'наларын бир чәркәдә групла-шыб-груплашмамасы һәмин мә'налар арасында үмуми чәһәтин чох вә ја аз олмасы илә әлагәдардыр. Буна көрә дә бир метафорик нөвдә бирләшән мә'наларын синонимләри әсасән бир-биринә јахын олур.

Бир сифәтин метафорик мә'налары охшајышын типиндән асылы олараг мәфһумлары мүхтәлиф чәһәтдән дә сәчијјәләндирә билир. Белә ки, бир сифәтин метафорик мә'наларынын бир гисми һадисәләрин јахшы, бир гисми пис әламәтини, бир гисми гијмәтлилијини вә с. ифадә едә биләр. Бу хүсусијјәт *ағыр, јүнкүл, бәрк* вә башга бир чох сифәтләрдә мөвчуддур. *Ағыр* сифәти:

1. Мүхтәлиф гәбилдән олан исимләрлә, әксәр һалларда исә мүчәррәд исимләрлә мүнасибәтдә метафорикләшәрәк һадисәләрин пис әламәтини билдирир. Онларын амансыз, јоручу олдуғуну, зијанлылығыны, дөзүлмәзлијини көстәрир. *Ағыр* сифәтинин ашағыдакы мә'налары бу чәһәтдән бир-биринә јахынлашыр:

а) Әзијјәтли, мәшәггәтли, әзаблы. Бүкдү гамәтини аһлар, аманлар, Көјләрә сығмајан *ағыр заманлар* (С. Вурғун).

б) Дөзүлмәз, тәһәммүл едилмәз. Республикамызын јарадычы ичтимаијјәтинә *ағыр итки* үз вермишдир («Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети).

в) Сәрт, чох чидди, шиддәтли, амансыз. Бүро мә'дән мүдирләринин бешинә *ағыр* партија *чәзасы* верди (Әфған); //Нәтичә е'тибарилә тәһлүкәли, горхулу олан. Көксүнә дәјсә дә мин *ағыр јара,* Бакы баш әјмәмиш гәсбкарлара (Х. Рза).

г) Тохунан, гәлбә дәјән, үрәк сындыран. Кәрәк *ағыр сөз* ешитмәјә... (М. Ибраһимов).

ғ) Чансыхычы, фачиәли, әләмли, кәдәрли. Орталыға *ағыр сукут* чөкдү (М. Һүсејн).

д) Јүнкүллүкдән, сәлисликдән мәһрум, баша дүшүлмәси чәтин олан. Фикир нә гәдәр гијмәтли, дәјәрли олса да, *ағыр*, безикдиричи бир *јазыны* охумаг чәтиндир («Нитг мәдәнијјәти мәсәләләри»).

2. *Ағыр* сифәти чанлылары адландыран бә'зи исимләрлә метафорик мә'на әлагәсиндә олур, бәнзәјиш јахшы әламәт вә ја кејфијјәтә көрә јаранып; мәс.: *Ағыр* (тәмкинли, чидди) *тәбиәт.* Ајна *ағыр тәбиәтли*, инсана бачарығына, мә'рифәтинә көрә һөрмәт гојан, садәлији севән олмасы илә Зәринтачдан ајрылмаға башлады (Н. Нағыјев); *Ағыр тәбиәтли,* азданышан, лакин мүлајим вә ишкүзар рус забити бизим мүсафирләрин тәшкилатчысы олмушду (М. Ибраһимов).

3. *Ағыр* сөзү *чеһиз, һәдијјә, гијмәт* исимләри илә мүнасибәтдә гијмәтлилији билдирир; мәс.: Тәбризә Русијадан тичарәт малы кәтирилмәјәчәкдир. Кәтирилсә дә чох *ағыр гијмәтә* дурачагдыр (М. С. Ордубади).

Лексик метафоралардан мүхтәлиф мәгамларда— персонажын сәчијјәләндирилмәси, онун дахили аләминин, һәјата бахышынын ачылмасы, ичтимаи мөвгејинин мүәјјәнләшдирилмәси, портретинин јарадылмасы, чанлы тәбиәт тәсвиринин верилмәси вә башга бир чох мәсәләләрин шәрһи мәгамында истифадә едилир.

Јазычылар метафоранын дилдәки бу вә ја дикәр нүмунәләриндән истифадә едир вә јени метафоралар да јарадырлар. Лакин бунлар лексик метафоралардан тамамилә фәргләнир вә үслуби метафоралар адландырылыр.

«Лексик мәчазларла үслуби мәчазларын фәрги арасындадыр ки, лексик мәчазлар бир гајда шәклини алмыш вә сөзүн лексик формасына дахил олмушдур... Үслуби мәчазлар исә јазычынын фәрди јарадычылығынын мәһсулу олуб, мүәјјән мәтн ичәрисиндә әмәлә кәлир, фәалијјәт көстәрир»[2].

Үслуби метафоралар да өз әсасыны дилдән алыр. Лакин онлар лексик метафоралардан фәргләнир. Дилин дахили имканлары һесабына јаранан јени, фәрди метафоралар заман кечдикчә башга сәнәткарларын да үслубуна дахил олур вә ја мәһз һәмин сәнәткарын дилиндә фәрди үслуби метафора кими јашајыр. Р. А. Будагов јазыр ки, бәдии әсәрин дилинин, даһа доғрусу, үслубунун образлылығы илә үмумхалг дилинин мә'наларынын мәчазилији арасында мүһүм фәрг вардыр. Лакин ајдындыр ки, үмумәдәби дилдә үслуб образлылығы сөзләрин мәчази мә'наларындан нә гәдәр фәргли олса да, онларын арасында дәрин гаршылыглы тә'сир дә вардыр. Мүәјјән бәдии ифадәнин образлылығы санки үмум-

[2] З. И. Будагова. Мәчазлар. «Азәрбајчан бәдии дилинин үслубијјаты», «Елм» нәшријјаты, Бакы, 1970, сәһ. 113.

халг дили образлылығынын үзәриндә дурур. Үнсијјәт васитәси олан дилин өзүнә мә'наларын мәчазилији јабанчы олсајды, үслуб образлылығы мүмкүн олмазды[3]. Үслуби метафоралары лексик метафоралардан фәргләндирмәк үчүн ашағыдакы мисаллар кифајәтдир: Хошбәхтләрин хошбәхти идиләр. Тојларындан үч һәфтә сонра сүбһчағы пәнчәрәләринә *гара јелләр* уламасајды... («Азәрбајчан кәнчләри» гәзети); Гојмарам дүз јолум үстүндә дајансын *гара даш* (С. Рүстәм).

СИФӘТИН МЕТОНИМИК МӘ'НАЛАРЫ

Мәчазын кениш јајылмыш нөвләриндән бири дә метонимијадыр. Метафора семантик бәнзәјишә әсасланырса, метонимија реал әлагәјә әсасланыр. Метонимик мәчазда тамамилә мүхтәлиф әшја, һадисә вә ја әламәтләр бир-бирини әвәз едир.

Әсасән исим үчүн сәчијјәви олмасына бахмајараг, мәчазын бу нөвүнә сифәтләрдә дә тәсадүф олунур.

Метонимик мә'налар да синтактик әлагә вә мүнасибәтләрдә дәгигләшир. Сифәтин метонимик мә'налары мүхтәлиф сәбәбләрдән јараныр.

Метонимик мә'наларын бир гисми һал, вәзијјәт әламәти е'тибарилә јараныр. Бир чох һалларда инсанлара мәхсус вәзијјәт билдирән әламәт вә ја кејфијјәт чансыз чисимләрин, инсанларын иш, һәјат вә фәалијјәти илә бағлы олан һадисә адларынын, мүчәррәд мәфһумларын әламәтини дә ифадә едир; мәс.: *сәфил* сөзү әсас номинатив мә'нада инсанлара аид олуб, онун мөвчуд вәзијјәтини билдирир. Лакин бу сөз *кечә, һәјат, күзәран* кими исимләрлә дә мүнасибәт кәсб едә билир. *Сәрхош* сөзү дә әсас номинатив мә'нада инсанлара аид әламәти ифадә едир. Инсанларын мүнасибәтдә олдуғу һадисәләрлә, мүчәррәд мәфһумларла мүнасибәтдә метонимикләшир; мәс.: Унутдум түстүлү дахмасында јемлик једијим Бабамын *ачиз хүлјаларыны*. Унутдум о *сәфил кечәләрин сәрхош рө'јаларыны* (С. Вурғун).

Һәмин мисалда *ачиз* сифәти *хүлја* исми илә, *сәфил* сөзү *кечә* исми илә, *сәрхош* сөзү исә *рө'ја* исми илә мүнасибәтдә метонимикләшмишдир.

[3] Р. А. Будагов. Дилчилијә даир очеркләр, Бакы, 1956, сәһ. 25—26.

Сифәтин метонимик мә'наларынын бир гисми дә мәнтигә әсасән јараныр. *Кор* сифәти инсанын көрмә габилијјәтиндән мәһрум олдуғуну билдирир вә бу онун әсас мә'насыдыр. Мәнтиг е'тибарилә јаранан метонимик мә'наларын бир гисми инсанлара мәхсус мүәјјән әламәтин башга бир мә'нада онларын өз үзәринә вә ја онларын бәдән үзвләрини, фәалијјәтини адландыран мәфһумларын үзәринә кечирилмәсиндә тәзаһүр едир; мәс.: О нә едә биләрди *кор көзлә, күт бејинлә* (С. Вурғун).

Лал, вәһши, ити, азад, шад, шән сифәтләри дә метонимик мәчазын јаранмасында фәалдыр. *Лал* сөзү инсанын данышма габилијјәтиндән мәһрум олдуғуну билдирир. Лакин о, инсанларын хасијјәт, вәрдиш, дахили кејфијјәтини вә ја онларын фәалијјәти илә әлагәдар һадисәләри дә сәчијјәләндирир вә бу заман метонимикләшир; мәс.: Афәридә она гаршы нифрәт гајнајан көзләрлә үзүнә бахды вә «нә хәбәрдир?!» дејән *лал* бир *суал* верәрәк отагдан чыхды (М. Ибраһимов).

Сифәтин метонимик мә'налары објект әламәти е'тибарилә дә јараныр; мәс.: *вәһши* (адамсыз, инсан ајағы дәјмәјән, мәскәнә чеврилмәјән) *чөлләр, вәһши* (өз-өзүнә битән, јабанчы) *чичәк* вә с.

СИФӘТИН ЧОХМӘ'НАЛЫЛЫҒЫНЫН БӘ'ЗИ ЛЕКСИК-СЕМАНТИК КАТЕГОРИЈАЛАРЛА ӘЛАГӘСИ

Дилин лексик-семантик категоријалары мүхтәлиф һадисәләр олса белә, онларын арасында даими вә мөһкәм әлагә вардыр. Бу чәһәтдән чохмә'налы сифәтләрлә омоним, синоним, антоним сөзләр арасындакы әлагә вә мүнасибәтләрин өјрәнилмәси әһәмијјәтлидир вә семасиолокија үчүн вачибдир.

Чохмә'налылыг вә омонимләр. Чохмә'налылыг—араларында сых әлагә вә јахынлыг олан мә'наларын бир формада топланмасыдырса, омонимләр—бир-бири илә әлагәси олмајан ејни сәс тәркибинә малик мүхтәлиф сөзләрдир. Бунунла белә чохмә'налылыгла омонимләр арасында мүәјјән әлагә мүшаһидә едилир. Азәрбајчан дилинин лексик тәркиби омонимләрин чохмә'налылыг әсасында јаранан нүмунәләриндән бәһс етмәјә әсас верир. Дилимиздәки омонимләрин бир гисминин чохмә'-

налылыг әсасында јаранмасына инди шүбһә ола билмәз.

Сифәтин чохмә'налылығы илә әлагәдар јаранан омонимләр сөзүн семантик дәјишикликлијә уғрамасы вә ја онун мә'наларындан биринин инкишаф едәрәк әсас мә'надан тамамилә узаглашмасы нәтичәсиндә әмәлә кәлир. Мә'наларын арасындакы әлагәнин итмәси бә'зән онларын синонимләри илә мүәјјән едилир. Әкәр мә'налар јахындырса, бу, чохмә'налылыг кими сәчијјәләндирилир. Әкәр мә'налар бир-бириндән фәргли мәфһумлары ифадә едирсә, бу, омонимдир; мәс.: *көј* сөзү конкрет исимләрлә мүнасибәтдә тә'јинедичи мөвге тутур, әламәт билдирир *(көј парча)*. Лакин онунла формача ејни олан *көј* сөзү сәма мә'насыны ифадә едир. Чох мүхтәлиф мәфһумлары адландыран бу сөзләрдән биринчиси сифәт, икинчиси исә исимдир; бири әшјанын әламәтини, дикәри исә әшјанын өзүнү адландырыр.

Семантик катеторијаларын һәчмини мүәјјәнләшдирмәк үчүн бу үсул әһәмијјәтлидир. Лакин унутмаг олмаз ки, чохмә'налы сөзүн бә'зи мә'налары јахын олмаја да биләр; мәс.: *јүнкүл, бош, бәрк* сөзләринин бә'зи мә'налары арасында чидди фәрг вардыр. Бу фәрг мә'наны ифадә едән сөзләрдән ајдын көрүнүр: а) бөјүк чәкиси, вәзни олан; б) јолакетмәз, гылыгсыз, дејинкән; в) тәмкинли, вүгарлы, чидди, ағыллы, һејсијјәтини көзләјән; г) бәрк, дәрин; ғ) долашыг, анлашылмаз, јоручу; д) горхулу, ваһимәли вә с.

Семантик тәһлил көстәрир ки, омонимләрин сифәтин чохмә'налылығы илә әлагәдар олан нүмунәләри ики просесин: сөзүн семантик инкишафынын вә мәфһумун көчүрүлмәсинин мәһсулудур.

Сөзүн семантик инкишафы үмумиләшдирмә, мәчазлашма, омонимләшмә олмагла үч мәрһәләдән кечир. Чохмә'налылыгла әлагәдар јаранан омонимләрин бир гисми мәһз бу просесин мәһсулудур.

Сифәтләрин семантик инкишафынын биринчи мәрһәләсиндә әламәт вә ја кејфијјәт билдирән сөзләрдән охшар әламәтләри адландырмаг үчүн истифадә олунур. Ејни сөз әшја вә ја һадисәләрин охшар әламәт вә кејфијјәтләрини ифадә етдикдә һәлә чохмә'налылыг јаранмыр; мәс.: *ағ пул, ағ сач, ағ әл* бирләшмәләриндә *пул, сач* вә *әл* рәнк е'тибарилә бир-биринә чох јахындыр вә бу јахынлыг һәмин әламәтләри бир-бириндән

ајырмаға имкан вермир. Чүнки һәмин бирләшмәләрдә *ағ* сифәти рәнк билдирмәк хүсусијјәтини итирмәмишдир. Буну, *ағ* сифәтинин семантик инкишафы кими сәчијјәләндирмәк олмаз. Бу, дилин үмумиләшдирмә хүсусијјәтидир. Демәли, сифәт семантик инкишафынын биринчи мәрһәләсиндә һәлә әлавә мә'на кәсб етмәдији үчүн һәмин мәрһәләдә чохмә'налылыг да јаранмыр. Бу мәрһәләдә сифәт өзүнүн јалныз үмумиләшдирмә вәзифәсини јеринә јетирир. Бир мәфһумун мүхтәлиф предметләрә аид олмасы һәмин мәфһуму ифадә едән сөзүн әсас номинатив мә'насындан ајрылмасы дејил, мүхтәлиф әшјаларын ортаг вә ја охшар чәһәтини билдирмәсидир.

Семантик инкишафын вә ја семантик дәјишмәнин икинчи мәрһәләсиндә сифәт өзүнүн әсас номинатив мә'насындан мүәјјән хүсусијјәтләринә көрә сечилән вә һәм дә бир-бириндән фәргләнән мә'налар кәсб едир. Ејни әламәт мүхтәлифнөвлү әшја вә һадисәләри сәчијјәләндирир вә бу заман сөз әсас мә'насындан фәргләнән мә'наларда реаллашыр. Бу мәрһәләдә өзүнү көстәрән мә'на јени сөз олмур, әлавә мә'налардан бири кими һәмин сөзүн семантикасыны зәнкинләшдирир. Сифәтин чохмә'налылығы мәһз бу мәрһәләдә јараныр. Бу мәрһәлә сөзүн әсас номинатив мә'насы илә омоним мә'насы арасында аралыг мәрһәлә тәшкил етдијиндән, хүсусилә мәчази мә'наны омонимлијә кечид адландырмаг олар; мәс.: *Ачы күнләр* (О нә *ачы күнләр,* гара күнләрди. М. Мүшфиг); *Ачы тәрбијәләр* (Мәним үрәјимдә бир икилик вар: Кечмишдән алдығым дәрин дујғулар, *Ачы тәрбијәләр* руһума һаким. М. Мүшфиг); *Ачы хәбәр* (Күнләрин бириндә әсән күләкләр кәтирди Бакыја *ачы* бир *хәбәр.* С. Вурғун); Де, тарих, нә *ачы хәбәрләрин* вар!.. Боғулмуш нә гәдәр һагг данышанлар. С. Вурғун). Бу мисалларда *ачы* сифәти мәчазиләшәрәк мәшәггәтли, әзијјәтли, фәлакәтли; нәтичәси пис олан, тәәссүф доғуран; хоша кәлмәјән, гәмли, кәдәрли мә'наларда ишләнмиш, дад билдирмә хүсусијјәтиндән узаглашмышдыр.

Семантик дәјишмәнин үчүнчү мәрһәләсиндә исә мәчазилик чох артдығындан мүәјјән мә'нанын сөзүн әсас мә'насындан вә дикәр мә'налардан әлагәси кәсилир, омоним мә'на, јени сөз јараныр. «Мәчази мә'на о вахтачан мөвчуд олур ки, о, әсас мә'на илә әлагәсини кәсмәмишдир. Елә ки, мәчази мә'на сөзүн әсас мә'насындан

узаглашыр, артыг о заман омонимләр әмәлә кәлир»[4], мәс.: *алчаг* сөзү дилимиздә, әввәла, һүндүрлүјү, учалығы аз олан, гыса, көдәк мә'насында ишләнир вә бу онун әсас номинатив мә'насыдыр. Бөјүк гардашым *алчаг пәнчәрә* габағында отуруб гаршысындакы дәфтәрә нә исә јазырды («Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети). Икинчиси, бу сөз рәзил, шәрәфсиз, намәрд, чох пис, намуссуз мә'насында ишләнир[5], мәс.: О *алчаг Мәрјәмдир,* сәнин өз анан... (С. Вурғун).

Алчаг сөзүнүн рәзил, шәрәфсиз мә'насы, шүбһәсиз, гыса, јасты мә'налы алчаг сөзүнүн мәчази мә'наларындан бири олмушдур[6] вә сөзүн семантик инкишафы сајәсиндә бизчә, һазырда ондан ајрылмышдыр. Еләчә дә «сағ»[7] сифәтдир; Мүасир Азәрбајчан дилиндә јашамаг јашајан, чанлы мә'насында ишләнир; мәс.: Инан ки, аләмдә нә гәдәр *сағам,* Сәнин дастаныны мән јазачағам (С. Вурғун).

Сағ сөзүнүн омоними дә сифәтдир, сәмт, чәһәт билдирир, солун гаршы тәрәфини адландырыр; мәс.: *Сағ* голуну бојнундан асмыш, һамысындан јашлы көрүнән башга бириси исә Гәшәм дајы илә сол әллә көрүшүб онун гулағына нә исә пычылдады (Ч. Әлибәјов).

Сөзүн семантик инкишафы дилин лүғәт тәркибини зәнкинләшдирир. Јени јаранан мәфһум әввәлкинә мане олмадан онунла јанашы јашајыр вә бунлар дилдә ејни дәрәчәдә фәал да ола билир.

Бә'зән сөзүн мә'наларындан биринин инкишафы вә ја онун көчүрүлмәси әввәлки мәфһумун итмәси илә нәтичәләнир. «... *Күмраһ* сөзү бир вахт азғын, јолуну азмыш мә'наларында ишләндији һалда, инди сағлам, чевик мә'наларында ишләнир»[8]. Бу сөзүн әввәлки мә'насы исә дилдән тамамилә чыхмышдыр.

Сифәтләрин чохмә'налылығы һесабына омонимләрин артмасынын икинчи јолу мәфһумун көчүрүлмәсидир. Әкәр сөзүн семантик инкишафы нәтичәсиндә әмәлә кәлән омонимик мә'на сөзүн әсас мә'насындан тамамилә әлагәни гырыр, узаглашырса, мәфһумун көчүрүлмәси јолу илә әмәлә кәлән омонимик мә'на илә чохмә'налы сөзүн әсас мә'насы арасында мүәјјән үмумилик көрмәк мүмкүндүр. Әлбәттә, буну омонимик мә'нанын әсас мә'наја бағлылығы кими баша дүшмәк олмаз. Чүнки мә'налар арасында әлагә гырылмазса, омонимик мә'на да јаранмаз. Омоним мә'налар арасында үмумилији шәрти мә'нада баша дүшмәк лазымдыр.

Мәфһумун көчүрүлмәси сөзүн әсас вә ја әлавә мә'насынын даими субстантивләшмәси јолу илә дә јараныр.

Сифәтләрин әксәријјәти исимлә омонимлик тәшкил едир. Белә омонимләр ики јолла әмәлә кәлир: сифәт—исим, исим—сифәт.

Сифәт—исим омоними, әсасән, мәфһумун көчүрүлмәсинә, башга сөзлә, там, јахуд даими субстантивләшмәјә әсасланыр. Бунлар лүғәт тәркибиндә исим категоријасына мәнсуб сөзләрин артмасында мүһүм рол ојнајыр; мәс.: Јашарыр Һумајын *гара көзләри* (С. Вурғун) мисалында *гара* сифәтдир. *Гара* сөзүнүн омонимик мә'насы исә пловун үстүнә гојулан хуруш мә'насында исимдир.

Демәли, субстантивләшмә һәр һансы бир үслубла әлагәдар вә ја ондан асылы дејилдир. О, објектив дил һадисәсидир. Лакин бу дил фактындан үслуби мәгсәдләр үчүн дә истифадә олуна биләр. Субстантивләшмә семантик сөздүзәлтмә үсулу һесаб едилир. Бу үсул илә јени сөзләр јарандыгда көһнә сөзләр дә дилдә галыр, јениләр илә јанашы ишләнир[9], мәс.: Пајчылар чүмлә галса да чылпаг, Вермәрик онлара беш аршын *ағ* (Ә. Нәзми).

Бурада *ағ* сөзү рәнк билдирмир, парчанын ады кими ишләнир вә исимдир. Лакин ондан фәргли олараг,

---

[4] З. И. Будагова. Мәчазлар. Көстәрилән әсәри, сәһ. 113.

[5] Бу хүсусда бах: Һ. Һәсәнов. Азәрбајчан дилинин омонимләр лүғәти. АДУ-нун «Елми әсәрләри», дил вә әдәбијјат серијасы, Бакы, 1971, № 3, сәһ. 61.

[6] Бах: «Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти», I ч., Бакы, 1964, сәһ. 100, *алчаг* сифәтинин 5-чи мә'насы.

[7] Бу сөзүн «...ән гәдим шәкли олан *саq* түрк дилләринә аид гәдим јазылы абидәләрдә сајыг, ајыг, диггәтли, еһтијатлы вә башга мә'наларда (Малов. Пам., 419) ишләнмишдир. Һәмин мә'наларда *саq* сөзү бир сыра мүасир түрк дилләриндә инди дә мөвчуддур. Бах: Р. Рүстәмов. Азәрбајчан дили диалект вә шивәләриндә фе'л. Азәрб. ССР ЕА Нәшријјаты, Бакы, 1965, сәһ. 71.

[8] А. Ахундов. Б. Әһмәдов. Азәрбајчан дили, 5—6-чы синифләр үчүн, Бакы, 1973, сәһ. 16.

[9] Бах: М. Адилов. Ә. Чавадов. Азәрбајчан дилиндә субстантивләшмә. «Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри» (әдәбијјат, дил вә инчәсәнәт серијасы), Бакы, 1956, № 2, сәһ. 87—91.

1182—10

Чохдур *ағ бәдәнли*, бүллур бухаглы (М. П. Вагиф) мисалында *ағ* рәнк билдирир, сифәтдир вә парчанын адыны билдирән *ағ* исми илә омонимлик тәшкил едир.

Сөзүн әсас вә ја төрәмә номинатив мә'насынын көчүрүлмәси вә ја субстантивләшмәси јолу илә јаранан омоним мә'на илә сөзүн мәчази мә'налары арасында, демәк олар ки, һеч бир үмумилик көрүнмүр; мәс.: *гуру* омоними: 1) јаш олмајан, сусуз, исланмамыш; 2) торпаг, гитә, јер мә'наларыны ифадә едир. Бунлардан биринчиси сифәт, икинчиси исә исимдир. *Гуру* сифәтинин әсас вә төрәмә номинатив мә'налары илә (јаш олмајан; биткисиз, јашыллыгсыз; јағмурсуз; гураг, нәмишсиз; маје ифразы олмајан вә бу кими) торпаг, гитә, јер омоним мә'насы арасында мүәјјән семантик јахынлыг вар, лакин омоним мә'насы илә мәчази мә'налары (бош, мә'насыз; нәтичәсиз; гејри-чидди; тә'сирсиз, марагсыз; чансыхычы, дарыхдырычы; сојуг, сәрт, һиссиз, лагејд; әсассыз; тәкчә, јалныз) арасында әлагә һисс олунмур.

Сифәтләрин исимлә омонимлик тәшкил етмәсинин бир јолу да исимләрин даими атрибутивләшмәсидир; мәс.: *ајналы* (күзкүлү, күзкүсү олан)—*ајналы* (патрону үстдән гојулан тәклүлә түфәнк).

Һәр атрибутивләшмәни дә омоним һесаб етмәк олмаз. Атрибутивләшмәнин хејли һиссәси анчаг грамматик һадисә кими изаһ едилә биләр. Белә ки, бир чох һалларда әшја илә әламәтләр арасында мүәјјән үмумилик һисс олунур; мәс.: *полад* металынын, јахуд *дәмирин* ән мүһүм хүсусијјәти мөһкәмлик, бәрклик олдуғу үчүн *полад* вә *дәмир* сөзләриндән мөһкәмлик символу олараг башга әшјаларын да әламәти кими истифадә едилир; мәс.: Муса. *Полад үрәкли* бир адам идим (С. Рәһман).

Гијмәтли метал ады да бәдии үслубда атрибутивләшәрәк, әшја вә ја һадисәләри рәнкинә, гијмәтлилијинә көрә тә'јин едир, лакин бунлары омоним кими сәчијјәләндирмәк олмаз.

Чохмә'налылыг вә синонимләр. Чохмә'налы сөзләрлә синонимләрин охшарлығы, јахынлығы, һәр шејдән әввәл, онда өзүнү көстәрир ки, чохмә'налы сөзләр кими синонимләр дә «... ејни мәфһумун анчаг чох јахын вә нисбәтән фәргли мә'наларыны ифадә едә билмәк хүсусијјәтинә маликдир»[10]. Лакин чохмә'налы сөзләр бир

[10] С. Чәфәров. Муасир Азәрбајчан дили, «Маариф» нәшријјаты, Бакы, 1970, сәһ. 29.

мәфһумун мүхтәлиф инчәликләрини ејни формада ифадә етдији һалда, синонимләр бир мәфһумун инчәликләрини мүхтәлиф сөзләрлә ифадә едир.

Ән зәнкин семантикалы сөз чәркәдә өн плана чәкилир. Үзвләр онун мә'наларына мувафиг мүәјјәнләшир. *Көзәл—гәшәнк—көјчәк* синониминдә *көзәл*, *бөјүк—ири—јекә* синониминдә *бөјүк*, *касыб—јохсул* синониминдә касыб, *алчаг—көдәк—гыса* синониминдә *алчаг*, *балача—кичик—хырда* синониминдә *балача* әсас сөз һесаб едилә биләр. Демәли, синонимләр чохмә'налы сөзә әсасән јараныр. Лакин бә'зи тәкмә'налы сифәтләр дә синоним чәркәјә үзв ола биләр.

Тәкмә'налы сифәтләрин бир гисми синоним чәркәдә иштирак едә билдији кими, бә'зи чохмә'налы сифәтләр дә синоним мә'надан мәһрумдур. *Гара* сөзү инчә мә'на чаларлыгларына, мәчази мә'наја вә һәтта төрәмә номинатив мә'наја малик олмасына бахмајараг, синоним мә'надан мәһрумдур. Дад билдирән *ачы, ширин, турш;* инсан вә башга чанлыларын чисмани әламәт вә хүсусијјәтләрини билдирән *кор, лал* сифәтләри вә бә'зи башга сифәтләр зәнкин семантикалы олмасына бахмајараг, синоним чәркәјә үзв олмур. Һәмин сифәтләрин әлавә мә'налары мәһз мәчази сәчијјә дашыјыр. Бә'зи истисналар нәзәрә алынмазса, демәк олар ки, ән азы бир төрәмә номинатив мә'наја малик олан сифәтләр синоним чәркәдә иштирак етдији һалда, чохмә'налылығы јалныз мәчази характердә тәзаһүр едән сифәтләр синоним олмур.

Сифәтләрин әсас номинатив мә'насы она чох јахын олан мә'налары илә синонимлик тәшкил едир. Чохмә'налылыг бу чәһәтдән синонимләрин артмасына сәбәб олур. Белә ки, чохмә'налы сөз бир нечә сөзлә ујғунлашараг синоним чәркә јарадыр; мәс.: *көзәл—гәшәнк—көјчәк, көзәл—јарашыглы; галын—сых, галын—јоғун; күчлү—гүввәтли, күчлү—шиддәтли; тәзә—јени, тәзә—тәр; чани—гулдур, чани—чинајәткар; зәиф—чансыз; зәиф—савадсыз* вә с.

Ејни форманын мүхтәлиф, лексик-семантик сөз групунда иштиракы әсасән онун чохмә'налылығы илә әлагәдардыр; мәс.: *көк* сөзү һәм омоним мә'наја; *көк—әтли—чанлы, көк—тәрәвәз* нөвү, һәм антоним мә'наја; *көк—арыг* маликдир, һәм дә синоним чәркәнин үзвүдүр. Ла-

кин чохмә'налы сөз бу мүнасибәтләрин бириндән вә ја икисиндән мәһрум ола да биләр; мәс.: *сакит* сөзү синоним чәркәдә чыхыш едир *(сакит—динч—динмәз)*, антоним мүнасибәтдә олур *(сакит—дәчәл)*, лакин омоними јохдур. *Икид* сөзүнүн синоними *(икид—гочаг)*, антоними *(икид—горхаг)* вар, омоними јохдур.

Чохмә'налы сөз синоним чәркәнин әсас сөзү һесаб едилдији үчүн вә о, чәркәдәки дикәр формаларын да мә'насыны әкс етдирдији үчүн онлары әвәз едә биләр. Лакин бир чәһәти гејд етмәк лазымдыр ки, көзәллијин ән парлаг нүмунәсиндән, ән јүксәк зирвәсиндән бәһс едилдикдә *көзәл* сөзү өзү дә азлыг едә биләр. Бу вахт *көјчәк, гәшәнк* сөзләринин әлавәсинә еһтијач дујулар. Елә бир дә буна көрә бәдии үслубда синоним чәркәнин әсас үзвү илә јанашы, онун синонимләриндән дә истифадә олунур, мәс.: Көзүмү ачыб анамы белә көрмүшәм: алчагбој, *арыг, чылыз* (Ч. Әлибәјов); —Јох еј, де көрүм нечә оғлансан? Утанырсанса мән дејим: *көзәл, көјчәк, шәкил кими.:* (Ч. Әлибәјов).

Икинчи мисалда «шәкил кими» *көзәл* сөзүнә синоним олмаса да, мүәллиф ондан синоним кими истифадә едәрәк, көзәллијин ән јүксәк зирвәсини тәсвир етмәк истәмишдир.

Чохмә'налы сифәтин һәр һансы мә'насынын әсас номинатив мә'надан вә ја әлавә мә'наларын бир-бириндән узаглашмасы дәрһал јени бир һадисә илә нәтичәләнмир.

Ағыр сифәтинин (1) бәрк, дәрин, (2) јаваш, сүр'әти ашағы олан, аста тәрпәнән, (3) гәлиз, кәсафәтли, дарыхдырычы, дөзүлмәз, (4) тәмкинли, вүгарлы, чидди кими мә'налары һәм онун бөјүк чәкиси, вәзни олан—әсас номинатив мә'насындан, һәм дә бир-бириндән узагдыр. Лакин бу мә'налар сөзүн реал зәмининдән ајрылмадығы үчүн јени сөз дејилдир.

Синоним сифәтләрдән бири дикәриндән мә'насына көрә бир гәдәр узаглашдыгда исә дәрһал јени синоним чәркә јараныр. Нәтичәдә әввәлки сөзлә сонунчу сөз мүхтәлиф мәфһуму ифадә едир, мәс.: *ағыллы—камаллы—ағыр; ағыр—башыашағы—сакит; сакит—динч—динмәз; динмәз—сөјләмәз—фағыр; фағыр—јазыг* вә с.

Чохмә'налылыг вә антонимләр. Омонимләр чохмә'налы сөзләрдән мүхтәлиф мә'наларын ејни формада ифадәсинә, синонимләр јахын мә'наларын шәкли чәһәтдән мүхтәлифлијинә, антонимләр әкс мә'налары мүхтәлиф формаларда ифадә етмәсинә көрә фәргләнир. Буна бахмајараг, чохмә'налы сифәтләрлә антоним сифәтләр арасында јахын әлагә вардыр. Сифәтләрдә чохмә'налылыгла антонимләрин әлагәси өзүнү ики шәкилдә көстәрир. Әввәлә, сөз өзүнүн мә'на чаларлыглары илә бирликдә башга бир сөзүн вә онун мә'на системинин зиддини тәшкил едир. Икинчиси, зиддијјәт бир сифәтин мүхтәлиф мә'налары арасында мүшаһидә олунур.

Дилдә зидд мә'наларын да инкишафы әсасән сөзүн чохмә'налылығы илә әлагәдардыр. Сифәтин семантик чәһәтдән зәнкинлији антоним мүнасибәтләрин чохалмасына тә'сир едир, мәс.: *бош—бәрк, бош—долу.*

Антоним мүнасибәтдә олан бә'зи сифәтләрин әлавә мә'налары да антонимлик тәшкил едир. Мәсәлән, *јоғун* сифәтинин ифадә етдији мә'налар онун антоними *назик* сифәтинин мә'налары илә дә антоним олур.

Јоғун сифәти әшјаја аид олдугда бөјүк һәчмә малик олан, галын мә'насында, шәхсә аид олдугда көк, әтличанлы мә'насында, сәсә аид олдугда тонуна көрә ашағы олан, галын мә'насында реаллашыр.

Назик сифәти әшјаја аид олдугда кичик һәчмә малик олан мә'насында; шәхсә аид олдугда арыг, чәлимсиз, зәиф мә'насында, сәсә аид олдугда инчә, тенор сәс мә'насында реаллашыр.

Дилдә олан антонимләрин һәчмини дәгигләшдирмәк үчүн биринчи нөвбәдә антоним мүнасибәтдә олан сөзләрин мә'на системини мүәјјәнләшдирмәк лазымдыр. Бу чәһәтдән антонимләрә чохмә'налылығын мәһсулу кими бахмаг олар.

Төрәмә мә'наларын бә'зиләри антоним мә'наја малик олдуғу һалда, бә'зиләри бу мүнасибәтдән мәһрумдур. «Азәрбајчан дилинин изаһлы луғәти»ндә (I ч., 1964, сәһ. 312) *бөјүк* сөзүнүн сифәт олмагла једди, онун антоними *балача* сөзүнүн (сәһ. 188) сифәт олмагла үч төрәмә номинатив мә'насы көстәрилмишдир. Антоним мүнасибәтдә олмајан мә'на әсас номинатив мә'надан узаглашандыр.

Антоним тәрәфләрдән бири дикәринин синонимләри илә дә антоним мүнасибәт тәшкил едә биләр; мәс.: *Көзәл гыз—чиркин гыз, кифир гыз; Гәшәнк гыз—чиркин гыз, кифир гыз. Көјчәк гыз—чиркин гыз, кифир гыз.*

Антоним тәрәфләрдән бири дикәринин синонимләри

илә антоним олмаја да биләр вә јахуд антонимик мүнасибәт зәифләјә биләр.

Дилдә бә'зи сифәтләрин әкс мә'налар ифадә етдији һаллара да тәсадүф олунур; мәс.: *Әҹәб* ишә дүшдүк (Ш. Гурбанов).

Сөзүн семантик инкишафы онда ики зидд мә'нанын мөвҹудлуғуна сәбәб олурса вә бу мә'наларын һәр ики-си сөздә јашајырса, буну Н. М. Шанскинин ифадәси илә «енантиосемија» адландырмаг олар[11]. *Јаман, әҹәб, гәрибә* сифәтләри антоним гошалығындан фәргли олараг, мә'налары системиндә әкс мә'налар ифадә едән сөзләрдир вә бу һадисә лексик ваһидин семантик хүсусијјәти кими сәчијјәләндирилмәлидир. Бир сөздә зидд мә'наларын ифадәсини сөзүн өзүнүн үслуби имканы илә дә изаһ етмәк олар.

[11] Н. М. Шанский. Лексикология современного русского языка. «Просвещение», М., 1972, сәһ. 64.

Зәрфин башга нитг һиссәләриндән фәргләндирилмәси үчүн ән'әнәви шәкилдә тәтбиг едилән синтактик принсип өзүнү доғрултмур, чүнки бурада вәзифә өлчү кими көтүрүлдүјүндән, зәрф вә зәрфлијин һүдудларыны мүәјјәнләшдирмәк чәтиндир.

Зәрфин өјрәнилмәсиндә тәтбиг едилән семантик принсипә көрә ҹүмләдә ишләнмә јериндән асылы олмајараг иш вә ја һәрәкәтин кејфијјәтини, заманыны, мәканыны билдирән бүтүн сөзләр зәрфдир.

Морфоложи принсип өзүнү доғрулдур, чүнки бир чох зәрфләр сөздүзәлдичи шәкилчиләр васитәси илә јараныб. Бунун үчүн дә сон заманлар түрк дилләриндә зәрфи семантик-морфоложи принсип әсасында тәдгиг етмәјә мејл артмышдыр. Бу принсипә көрә, ҹүмләдә сөзүн мөвгеји дејил, мә'насы, әмәләкәлмә јоллары өн плана чәкилир.

Азәрбајҹан дилчилијиндә дә чох вахт ҹүмләдә фе'лдән әмәлә кәлән вә иш, һәрәкәтин әламәтини, кејфијјәтини билдирән садә вә ја дүзәлтмә сифәтләр сәһв олараг зәрфләшән сөз ады алтында верилир. Ејни бир сөз групу ифадә етдији лүғәти мә'насына көрә сифәтә аид едилирсә, ҹүмләдә дашыдығы синтактик вәзифәсинә көрә бә'зән зәрф ады алтында өјрәнилир. Бу да грамматикада долашыглыға кәтириб чыхарыр. Һалбуки *јахшы, пис, дузлу, ширин* вә с. сифәтләр вә *хејли, аз, чох* кими гејри-мүәјјән сајлар фе'лдән әввәл кәлмәклә һеч дә зәрфләшмир, ҹүмлә дахилиндә јалныз зәрфлик вәзифәсини јеринә јетирир.

Башга нитг һиссәләринә мәхсус сөзләрин, сөз бирләшмәләринин, идиоматик ифадәләрин зәрфләшмәси просеси гәдим дил һадисәсидир. Бу јолла дүзәлән зәрфләрин тәркибиндәки морфоложи әламәт ҹүмләдә һеч бир синтактик әлагә јаратмыр. Исмә, фе'лә аид сөз вә ја сөз бирләшмәләри, идиоматик ифадәләр јени мә'на кәсб едәрәк бүтөвлүкдә зәрф категоријасына дахил олур.

Азәрбајҹан дилиндә бә'зән садә вә ја дүзәлтмә зәр-

фин чыхышлыг һал формасында ишләдилмәсинә дә тәсадүф едилир. **-дан//-дән** шәкилчиси зәрф јаратмаг вәзифәсиндә чыхыш етдикдә чүмләдә сөзләр арасында грамматик әлагә јаратмајыб, јени сөз дә әмәлә кәтирмир. Зәрф чыхышлыг һал шәкилчисини гәбул едәркән јенидән заман (анлајыш давамлылығыны) билдирән зәрфә чеврилир; мәс.: *бајагдан, дүнәндән, ахшамдан; күндүздән* вә с. Бир гыз ки мәни истәмәди, мән ону һеч *дүнәндән* истәмирәм (И. Әфәндијев).

Јанашма јолу илә јаранан сөз бирләшмәсинин зәрфлик функсијасында ишләнмәси вә бир вурғу алтында бирләшмәси јолу илә дә зәрф әмәлә кәлир; мәс.: *күнорта*.

Зәрфләрин әсл маһијјәти вә јери түркологијада вә еләчә дә үмуми дилчиликдә мүбаһисәли мәсәләләрдән биридир. Бу вахта гәдәр һәмин нитг һиссәсини башга нитг һиссәләриндән ајыран дәгиг принсип вә ме'јар лазыми дәрәчәдә мүәјјәнләшдирилмәмиш, онун мүһүм әламәт вә сәрһәдләри ашкар едилмәмишдир. Мә'лум олдуғу кими, нитг һиссәләри сөз синифләридир. Синиф дедикдә үмуми чәһәтләрә малик олан елементләрин топлусу нәзәрдә тутулур[1]. Бир һалда ки, нитг һиссәләри сөз синифләридир, демәли, онлар дил ваһиди олан сөзләрин үмуми вә фәргли чәһәтләринә әсасән мүәјјәнләшдирилмәлидир. Мә'лум олдуғу кими, сөз сәсләнмә илә мә'нанын вәһдәтиндән ибарәтдир. Сөзләр објектив сурәтдә бу ики әсас чәһәтләрә көрә охшар вә ја фәргли олур. Белә ки, нитг һиссәләри сөзүн бу ики тәрәфинин (материал)—сәсләнмә чәһәтләринин вә бир дә семантикасынын фәргли чәһәтләринә көрә бир-бириндән сечилир. Мәсәлән, әкәр исим синфинә дахил олан сөзләр әшјаны ифадә едир вә һаллара көрә дәјиширсә, онда сөзләрин һаллар үзрә дәјишмәси ејни заманда онларын мүхтәлиф сәс тәркибиндә тәзаһүр олунмасыдыр[2].

Фе'л синфинә дахил олан сөзләрин исә әсас хүсусијјәтләри һәрәкәти билдирмәк, заман вә шәкилчә дәјишмәкдир.

---

[1] H. Hempel. Wortklassen und Bedeutungsweisen. Das Ringen um eine neue deutsche Grammatik hrsg. von Hugo Moser. Darmstadt, 1962, сәһ. 222—223.

[2] Бах: Д. Н. Шмелев. О сущности наречий. «Вестник Московского Университета», № 6, 1966, сәһ. 62.

Зәрфләри дә хүсуси бир сөз синфи кими башга сөз синифләриндән фәргләндирәркән мәһз белә бир принсипдән чыхыш етмәк лазымдыр. Јә'ни зәрф нитг һиссәсини тәшкил едән сөзләр дә исим, сифәт, фе'л кими хүсуси форма вә мә'на хүсусијјәтләринә малик олмалыдыр. Белә һалда гаршыја суал чыхыр: зәрф синфини тәшкил едән сөзләрин әсас хүсусијјәтләри һансылардыр? Чох вахт дилчилик әдәбијјатында зәрфләрин хүсуси бир сөз синфи кими мөвчуд олмадығы фикринә раст кәлмәк олур. Белә һалларда алимләр ашағыдакы мүддәадан чыхыш едирләр ки, зәрфләр хүсуси, мүстәгил сөз синфи олмајыб, фе'ли характеризә едир, јә'ни онлар өз мүстәгил мә'наларына көрә дејил, структур формал әламәтләринә, фе'ли мүәјјәнләшдирмәк габилијјәтинә көрә ајрылыр. Она көрә дә, әксәр һалларда зәрфләрә мүхтәлиф хүсусијјәтли сөзләр дахил едирләр вә чох вахт бу вә ја башга сөзләрин һансы сөз синфинә дахил олдуғуну мүәјјәнләшдирмәк чәтин олур. Мәсәлән, *јахшы* сөзү бә'зи һалларда әшјаја аид олуб, дәрәчәләниб сифәт кими характеризә олунурса, фе'лләрә аид олдугда зәрф кими көтүрүлүр. Әкәр биз зәрфләри дә хүсуси сөз синфи кими көтүрүрүксә, демәли, онлары мүәјјәнләшдирәндә исим вә фе'лләрдә олдуғу кими, бураја дахил олан сөзләрин семантик материал кими формалашма хүсусијјәтләрини көтүрмәлијик. Сөз синифләри објектив керчәклијин мүхтәлиф тәрәфләрини ифадә едир. Мә'лумдур ки, исимләр әшјалары, фе'лләр әшјаларын иштирак етдији просесләри, сифәтләр исә әшјаларын әламәт вә кејфијјәтини билдирир. Зәрфләрин башга сөзләрлә әлагәсиндә мејдана чыхан мә'на хүсусијјәти беләдир: заман зәрфләри һадисәнин баш вердији заманы, јер зәрфләри һадисәнин јерини, кәмијјәт зәрфләри һадисәнин кәмијјәтини вә с. билдирир. Көрүндүјү кими, бурадакы заман, мәкан, кәмијјәт кими анлајышлар әшја вә јахуд әламәт кими анлајышлардан фәргләнир. Мәһз буна көрә дә һәмин анлајышларын маһијјәтини дәрк етмәк үчүн заман, мәкан вә сәбәб кими фәлсәфи категоријалардан чыхыш етмәлијик.

«Диалектик материализм өјрәдир ки, заман, мәкан вә сәбәб мүстәгил варлыглар дејилдир (әшјалардан—шејләрдән фәргли олараг). Онлар шејә аид олсалар да,

шеј дејилдир, даhа доғрусу, заман, мәкан вә сәбәб шејләр арасындакы мүнасибәтләрдән ибарәтдир»[3].

Мәhз буна көрә биз дејәндә ки, *бурада, инди, о вахт* типли зәрфләр мәкан, заман вә сәбәб билдирирләр ки, бу гәбилдән олан сөзләр реаллығын hадисә вә шејләр арасындакы мүнасибәтләри (локаллығы, темпераллығы вә каузаллығы) ифадә едирләр. Бурадан белә бир нәтиҹәјә кәлмәк олар ки, зәрфләрин «семантик» саhәси дедикдә, hәјат hадисәләри мүнасибәтләринин (мүәјјән типләринин) ифадәси нәзәрдә тутулмалыдыр. (Бунунла да зәрфләр синфи исим, фе'л вә сифәт синифләри кими мүәјјән фәлсәфи категорија олан мүнасибәт категоријасы илә бағлыдыр).

Зәрфлик термининә кәлдикдә исә о, зәрфләрин анҹаг мә'насыны реаллашдырыр, чүнки мәкан, заман, сәбәб кими мүәјјән фәлсәфи мә'на дашыјан анлајышлар фәлсәфи категорија олмадан зәрфлик анлајышына аид едилдикдә өз мүәјјәнлијини итирир. Бундан башга, әкәр зәрфлик hәрәкәтин ичра олундуғу харичи шәраитдирсә, онда шәраит дедикдә әшја, hисс органлары илә гавранылан мүәјјән шеј нәзәрдә тутула билмәз. Әшјалар арасында мүнасибәтләри билдирән зәрфләр исә hисс органлары тәрәфиндән гаврамылмајан анлајышлары ифадә едир. Чүнки мүнасибәтләр әшја дејил, о, hисс органлары тәрәфиндән гавранылмыр[4]. Буна көрә дә мүнасибәт категоријасы әшја вә әламәт категоријасындан даhа мүрәккәбдир вә онун, јә'ни зәрфин семантик тәhлили даhа чох чәтинлик төрәдир. Мәсәлән, *О, гапыја чыхмышды* вә *инди анҹаг ајаглары көрүнүрдү* («Азәрбајҹан hекајәләри»)—ҹүмләсиндәки *инди* зәрфинин семантикасына нәзәр салаг. Көрүндүјү кими, бурада *инди* зәрфи hадисәнин баш вердији заманы билдирир. Тәдгигатчылар заман зәрфләрини арашдыраркән, онларын анҹаг бу хүсусијјәтләрини гејд етмәклә кифајәтләнир вә бир шеји јаддан чыхарырлар ки, иш мүәјјән заман дахилиндә, мәсәлән, *инди, сонра, дүнән* hадисә hансы шәхс тәрәфиндән мүәјјән мүнасибәтлә ичра олунур. Башга сөзлә, hәр hансы бир hәрәкәтин мүәјјән ичрачысы, јә'ни субјекти олмалыдыр. Бу заман субјектин hәрәкәти ичра

[3] В. И. Ленин. Философские тетради. М., Политиздат, 1965, сәh. 143—144.

[4] Јенә орада, сәh. 68.

етдији вахт там конкрет шәкилдә билдирилмир. О анҹаг кениш контекстдән ашкар олур вә мәтндәки башга нитг hиссәләринә аид олан сөзләрлә ифадә едилир. Мәсәлән, hәмин ҹүмләдәки *инди* сөзүнүн семантикасы *О, гапыја чыхмышды* ифадәси илә даhа да конкретләшир.

Инди, јә'ни онун гапыја чыхдығы ан вә јахуд *Инди нә олуб, аллаhа шүкүр, сәнә* («Азәрбајҹан hекајәләри»); *Инди кечмиш зүлм вә изтираблар дүнјасындан јалныз бир хатирә галмышды* («Азәрбајҹан hекајәләри»)—ҹүмләләриндә «инди»нин билдирдији замана нисбәтән, *Инди мәни, нәдәнсә, бу дәгигәләрдә ројалдан, итирдијим пулдан вә Назлынын көз јашларындан чох бу иш дүшүндүрүрдү* («Азәрбајҹан hекајәләри»); *Инди билдим ки, гејрәт мејданында тәк дејиләм* (Н. Нәриманов)—ҹүмләләриндәки «инди»нин билдирдији заман конкретдир. Бу конкретлик hәмин ҹүмләләрлә ифадә олунан үмуми ситуасија илә бағлыдыр ки, бу ситуасијанын тәсвириндә башга нитг hиссәләринә аид олан сөзләр дә иштирак едир. *Инди* зәрфинин ифадә етдији мә'на hәрәкәт ичра едән шәхслә hәрәкәт арасындакы мүәјјән заман мүнасибәтини билдирир. Заман зәрфләри, адәтән, ичранын мүхтәлиф заман мүнасибәтләрини билдирир.

Ашағыдакы ҹүмләјә нәзәр салаг: *Сонра о, бојнунун далыны гашыјараг деди* («Азәрбајҹан hекајәләри»).

Бурадакы *сонра* сөзү (III шәхс *(о)* әвәзлији илә ифадә олунмуш субјектин бир иши илә (бојнунун далыны гашыјыб демәсинин) сонракы ишин (бу иш әввәлки ҹүмләдә ифадә олунмушдур) арасында моментдир. Демәли, бурада субјект бир-биринин ардынҹа ики иш ичра етмишдир. *Сонра* зәрфи бу ишләр арасындакы заман мүнасибәтини ифадә едир. Јухарыда кәтирдијимиз ҹүмләдәки *инди* сөзү дә субјектин гапыја чыхмасы илә онун ајагларынын көрүнмәси арасындакы заман мүнасибәтини билдирир. Лакин *инди* вә *сонра* сөзләри заманын конкрет кәмијјәтини билдирмир. Онларын заман мә'налары үмуми характерлидир. Мәсәлән, *Инди гоҹалыг башымызын үстүнү алыбдыр* (Ә. Вәлијев)—ҹүмләсиндәки *инди* сөзү hәм *бу hәфтә*, hәм *бу күн*, hәм *бу күн сәhәр*, hәм *бу күн саат алты*, hәм дә *бу дәгигә* кими семантик заман чаларлыглары ифадә едә биләр. Демәли, *инди* вә *сонра* зәрфләри субјектин ичра етдији hәрәкәтләр арасындакы истәнилән заманы, аны

(jə'ни мүхтəлиф заман нөгтəлəрини) ифадə едир. Бу исə чох вахт субјектин ичра етдији һəрəкəтлəр арасындакы објектив заман əлагəси илə онун гавранылмасы арасындакы субјектив мүнасибəтлəрдəн ирəли кəлир.

Бу бахымдан *инди* вə *бу вахт* зəрфлəри арасындакы семантик мүнасибəт диггəти хүсусилə чəлб едир. Мə'лум олдуғу кими, *бу вахт* илə дə индики заманы ифадə етмəк олар. Лакин *инди* сөзү илə ифадə олунан индики заманла *бу вахты* ифадə олунан индики заманын сəрһəди ујғун кəлмир. *Бу вахт* зəрфи һəрəкəтин баш вердији заманы билдирир. Бурада əсас чəһəт вахтын данышыг анында актуал олмасыдыр. Мəсəлəн, *Бу вахт Ивановун танкындакы көрпə ширин јухудан ајылды вə кичик көзлəри илə танкын ичəрисиндəкилəри сејр етмəјə башлады* («Азəрбајҹан һекајəлəри»)—ҹүмлəсиндəки *бу вахт* зəрфи ҹүмлəдəки һадисəнин баш вердији заман үчүн *инди* сөзүнүн заман мə'насыны дашыјыр. Лакин *инди* сөзүнүн заман сəрһəди вардыр, чүнки бу сөз данышан үчүн һалһазырда мөвҹуд олан керчəклији əһатə едир.

Инди сөзү фе'лин кəлəҹəк заманы илə əлагəјə кирдикдə кəлəҹəк заман мə'насы да ифадə едə билир; мəс.: Чох дарыхма *инди* кəлəҹəк (Н. Нəриманов).

Инди зəрфи фе'лин кечмиш заманы илə əлагəјə кирдикдə кечмишдə ичра олунмуш һəрəкəтин, ишин нəтиҹəсинин актуаллығыны да билдирир[5], мəс.: *Инди* кəлмишдилəр.

Белəликлə, *инди кəлди, инди кəлəҹəк, инди кəлир, инди кəлмəлидир, инди кəлəсидир* вə с. башга контекстлəрдə *инди* зəрфинин дашыдығы семантик функсија мүхтəлиф заманларда ичра олунан ишин данышана көрə, јени олан заман аныны билдирмəкдир. Бу чəһəтдəн һəмин сөз кечмишлə инди, инди илə кəлəҹəк арасында əлагə јарадыр.

Онда, инди, сонра типли зəрфлəр вə онларын синонимлəри олан *о вахт, о күн, бу вахт, дүнəн, сабаһ* кими сөзлəр заман билдирмə вəзифəси илə јанашы, əлавə ишарə етмəк функсијасы да дашыјыр. Онларын билдирдији заман чох үмуми сəчијјəли олур. *Онда, о вахт, дүнəн* сөзлəри кечмиш заман, *бу вахт, бу күн, инди* индики заман, *сонра, сабаһ* исə кəлəҹəк заман саһəсинə аид-

[5] Е. В. Гулыга, Е. И. Шендельс. Грамматико-лексические поля в современном немецком языке. «Просвещение», М., 1969, сəһ. 63.

дир. Лакин *инди* вə *сонра* сөзлəри илə əлагəдар олараг гејд етдијимиз кими, бу зəрфлəрин əсас мə'налары контекстдəн асылы олараг өз саһəлəрини дəјишдирə билир. Мəсəлəн, *Онда* кəлмишдим ифадəсиндəн фəргли олараг, Бирдəн бəј һаггымызы вермəз! *Онда* биз батыб гырыларыг ки («Азəрбајҹан һекајəлəри»)—ҹүмлəсиндəки *онда* сөзүнүн һəрəкəтин ичрасына олан мүнасибəти кəлəҹəк заман мəзмуну дашыјыр.

Машын кур ишығыны мəним үстүмə саланда *о саат* дајаначаг («Азəрбајҹан һекајəлəри»); Зəнки чəкдик, гуллугчу чыхыб деди ки, аға *бу саат* кəлəҹəкдир (Н. Нəриманов)—ҹүмлəлəриндə *онда* вə *инди* зəрфлəринин синоними кими чыхыш едəн *о саат* вə *бу саат* сөзлəринин мə'наларынын актуаллығы кəлəҹəк заманла бағлыдыр. Бунлардан фəргли олараг, *Бу саат* Рза хан бир гəмкин хəбəр кəтирибдир: куја османлы бизим јерлəрə ајаг гојубдур (Н. Нəриманов)—ҹүмлəсиндəки *бу саат* сөзүнүн заман мə'насы исə кечмиш заман саһəси илə əлагəлəнир. Һəр бир саһəјə аид олан зəрфлəр мүəјјəн фе'л формалары илə əлагəјə кирир вə һəмин формалар үчүн сəчијјəви контекст јарадыр. Заман зəрфлəринин контекстə көрə синонимлији зəрфлəрлə ифадə олунан мə'наларын објектив вə субјектив олмасы илə бағлыдыр. *Инди* сөзү ики охшар мə'на: објектив вə субјектив мə'налар дашыјыр. «Əкəр мəн өз һəјатымы јада салырамса, бə'зи һадисəлəр мəнə чохдан олмуш кими, бə'зилəри мүəјјəн гəдəр бундан габаг баш вермиш һадисəлəр кими көрүнүр. Онларын кечмишлији нисбидир: мəним јада салдығым шеј индики заман даирəсиндə баш верир. Əкəр јаддашым мəни алдатмырса, демəли, мүəјјəн факт һəгигəтəн мөвҹуд олмушдур вə мəним јаддашым һəмин факта бə'зəн сəбəб, бə'зəн охшарлыг мүнасибəти билдирир»[6].

Дəгиглији артырмаг үчүн чох вахт зəрфлəр бирлəшəрəк сөз бирлəшмəлəри јарадыр; мəс.: ...*һəр күн сəһəр тездəн* ахшамадək мəн ишлəјирəм, тамам мин зəһмəт вə мəшəггəтлə һазыр етдијими ахшам əрим гаршысында гојуб көзлəјирəм... («Азəрбајҹан һекајəлəри»); *О күн сəһəр* евдəн ешијə чыха билмəдим (С. Рəһман)—ҹүмлəлəриндəки *һəр күн сəһəр тездəн* вə *о күн сəһəр*

[6] Бах: Б. Рассел. Человеческое познание. М., 1957, сəһ. 125—126.

тәркибләриндәки һәр сонра кәлән зәрф әввәлки зәрфин ифадә етдији мә'наны даһа да конкретләшдирир.

Бә'зи һалларда исә зәрфләрин гоша ишләнмәси даһа конкрет заманын нисбәтән гејри-мүәјјән характер алмасына кәтириб чыхарыр; мәс.: Ај балам, нә дејим... Мән өз күнүмә ағламырам. *Бу күн-сабаһ* өләчәјәм (Н. Нәриманов).

Көрүндүјү кими, бурада ифадә олунан *бу күн-сабаһ* зәрфләриндә заманын конкрет аны мүәјјән дејилдир. Чох вахт зәрфләрин ифадә етдији заман мә'насынын конкретләшдирилмәси үчүн заман ифадә едән сајлардан да истифадә олунур. Мәсәлән, *сабаһ саат алтыда* кәләрсән («Азәрбајчан кәнчләри» гәзети). Бә'зи һалларда зәрфләрин семантикасыны дәгигләшдирмәк үчүн гошмалардан да истифадә олунур. Мәсәлән, Одунчу оғлунун мешәдән кәлән сәсини *ахшамүстү* јухары кәнддәки маликанәсиндә отуруб, инди хан һәрәминин баш хатуну олмуш Чимназ илә бәрабәр *ахшама гәдәр* чај ичән Әлјар хан да ешитди («Азәрбајчан һекајәләри»).

Зәрфләр заман формаларында үмуми шәкилдә ифадә олунан мүнасибәтләри даһа да дәгигләшдирир; мәс.: Мәктәбә кетдим; *Дүнән күнорта* мәктәбә кетдим; *Сонра* мәктәбә кетдим; *Инди* мәктәбә кетдим.

Бу чүмләләрдә кечмиш заман формасы илә ифадә олунан заман зәрфләриндән асылы олараг ичранын вахты мүхтәлиф шәкилдә дәгигләшир. Демәли, зәрфләр заман формасынын мә'насынын мүхтәлиф шәкилдә реаллашмасы үчүн шәраит јарадыр.

Зәрфләр заманын дәгиг өлчүлмәси вә һәрәкәтин һансы заман нөгтәсиндә мүәјјәнләшмәси һаггында мә'лумат верә билмир. Онлар аз вә ја чох дәрәчәдә әвәзлик характери дашыјыр. Заман координатларынын даһа дәгигләшдирилмәсиндә исимләр хүсуси јер тутур.

Дилин лүғәт тәркибиндә заман мә'насы дашыјан бир сыра исимләр вардыр: *ахшам, сәһәр, кечә, күндүз, ил, ај, һәфтә, саат* вә с. бу кими исимләр көмәкчи «адларын» гошулмасы илә заман билдирән зәрфләр јараныр; мәс.: *Сабаһа јахын* чајхана ишләјирди («Азәрбајчан һекајәләри»); *Кечә јарысы* Түкәз хала ипи бошалдыб Гәдим дүнјаны јерә ендирди (М. Ибраһимов).

Бундан башга, ајры-ајры исимләрә «икән» бағламасы артырмагла да заман мә'налы сөзләр јаратмаг олар; мәс.: О, *кечә икән* кәлди («Бакы» гәзети).

Бә'зән исимләр өзләри хәбәр шәкилчисиз ишләниб адлыг чүмлә јарадыр; мәс.: *ахшам* сөзү.

Көрүндүјү кими, бурада «ахшам» сөзү һәр һансы һадисә вә ја ишин ичра олунмасы илә әлагәдар олан вахты вә јахуд да сутканын мүәјјән бир тәрәфини ифадә едир. Зәрфләрә мәхсус заман *ахшам, сәһәр, кечә, күндүз* кими исимләрин ифадә етдији заманлардан фәргли олараг, објектив реаллығын бу вә ја башга һисс органлары илә гаврањылмасы просесини дејил (ахшамын дүшмәси, сәһәрин ачылмасы) һәрәкәтин вә ја ишин ичра едиләчәји мүддәтлә ичра олундуғу вахт арасында мүнасибәти ифадә едир. Мәсәлән, *кеч кәлди* вә *тез кетди* чүмләләриндә ики чүр заман гаршылашыр:

1) Ишин, һәрәкәтин (кәлмәк) ичра олуначағы мүддәт;

2) Ишин ичра олундуғу ан.

«Кеч» зәрфи бу ики заман арасында мүддәтин чохлуғуну билдирирсә, «тез» зәрфи һәмин вахтын азлығыны ифадә едир. «О вахтында кәлди»—чүмләсиндә исә «вахтында» сөзү һәрәкәтин ичра олуначағы мүддәтлә онун ичра олундуғу вахтын кәсишдијини, чарпазлашдығыны (үст-үстә дүшдүјүнү) көстәрир. Исимләрлә ифадә олунан заманын даһа да дәгигләшдирилмәси үчүн мүхтәлиф васитәләрдән истифадә олунур ки, бунлардан бири сајлардыр; мәс.: *Ахшам саат доггузда* јенә дә атағымын гапысыны бағлајыб, јун шалы саһибинә көндәрмәк үчүн шкафдан чыхартдым (М. Ибраһимов).

Аналожи шәкилдә бу вә ја башга зәрфин мә'насыны дәгигләшдирмәк үчүн дә заман мәфһуму билдирән исимләрдән, сајлардан, мигдар зәрфләриндән, әдатлардан истифадә олунур; мәс.: *Дүнән кечә* бурада ијирми-отуз нәфәр асури бичинчиләри вар иди (Ә. Вәлијев). Бурада «кечә» сөзү «дүнән» сөзүндә ифадә олунан заманын нисбәтән дәгигләшдирилмәсинә, конкретләшдирилмәсинә көмәк едир.

Адәтән, дилдә бир-биринин антоними олан заман зәрфләринин гоша ишләдилмәси илә гејри-мүәјјән заман ифадә олунур; мәс.: Зөвчәм көтүрмәз, чүнки о, пулу өзүнә, ја евә бир шеј алмаг үчүн көтүрәчәк олурса, *кеч-тез* оғурлуғу мејдана чыхачағындан горхар, чүнки евдә һеч бир шеј мәним нәзәримдән гачмаз («Азәрбајчан һекајәләри»). Бу чүмләдә бир-биринин антоними олан «кеч» вә «тез» зәрфләри өз конкрет, илкин мә'на-

ларындан нисбәтән узаглашараг бирликдә һәрәкәтин ичра олуначағы гејри-мүәјјән заманы билдирир.

Бә'зән заман мәфһуму ифадә едән исимләр гоша ишләнәрәк өз илкин мә'наларындан узаглашыр, бирликдә үмуми вә јахуд гејри-мүәјјән заманы ифадә едир; мәс.: Једди јашына кими Муртуза Күлгәдәмлә јатды, *кечә-күндүз* ондан ајры дурмады. Сифтә мәктәбә кедән күнү бир еркәк гурбан кәсдим (С. Рәһимов). Бурада *кечә-күндүз* тәркиби өз мә'насы е'тибарилә «һәмишә» сөзү илә ифадә олунан замана јахындыр.

Заман зәрфләринин мараглы хүсусијјәтләриндән бири дә садә заман зәрфләринин тәкрары илә бағлыдыр; мәс.: Һәмин мүсаһибләримлә *кеч-кеч* көрүшүб данышырдыг, дәрдләширдик, бир-биримизә үрәк-дирәк верирдик вә һәмишә ајрыланда да үмидварлыгла ајрылырдыг ки, иншаллаһ мурадымыза чатарыг... (Ә. Һагвердијев).

Бурада «кеч-кеч» сөзләринин тәкрары ишин, һәрәкәтин ичрасынын узун фасиләләрлә ичра олундуғуну билдирир. Ејни мә'на «ара-сыра», «һәрдәнбир» вә с. кими сөзләрлә дә ифадә олунур. Гәрибә һалдыр ки, *аз-чох, чох-чох* кими мигдар зәрфләринин өзләриндә дә *кеч-кеч, тез-тез* кими сөзләрлә ифадә олунан замана ујғун мә'на вардыр.

Бә'зи гошма вә вахт билдирән сөзләр бирләшмә тәркибиндә мүхтәлиф заман мә'налары ифадә едир:

а) Исмин һәр һансы бир заман дахилиндә олмуш һадисәни билдирмәси мүмкүндүр; мәс.: *Театрдан сонра* тамашачылар ону дөврәјә алдылар («Коммунист» гәзети)—чүмләсиндә театрдан сонра дедикдә биз театрда олуб гуртармыш моменти дүшүнүрүк.

б) Бир чох гошмалар заман мүнасибәтини мүәјјәнләшдирир; мәс.: *јанвардан бәри* һавалар чох мүлајим кечир («Азәрбајчан кәнчләри» гәзети).

в) Максимал заман дәгиглији, saj вә исимләри хүсусиләшмиш групларынын көмәји илә јараныр; мәс.: *25 нојабр 1973-чү ил саат 8—30 дәгигәдә* совет гошунлары алманларын гәраркаһыны јарыб саһилә чатды («Коммунист» гәзети).

г) Исимләр һәрәкәтин давамлылығыны билдирән заман мә'насыны верир; мәс.: *Базары бүтүн күнү кәздим*, сифариш олунмуш шејләрдән һеч нә тапа билмәдим («Мин бир кечә»).

ғ) Һәрәкәтин башланғыч вә сон нөгтәсини билдирән заман зәрфләри; мәс.: *Јанварын 15-дән феврала гәдәр* бригадамыз тохум нөвләрини мүәјјәнләшдирмәклә мәшғул олду («Бакы» гәзети).

д) Тәркибиндә әвәзлик компоненти олан сөзләр зәрф јериндә ишләнә билир. Лакин бу семантиканын маһијјәти чох вахт мүәјјән заман анлајышынын чүмләдә нә вахт (һачан), нә вахтдан (һачана, нә замана гәдәр) суалларына чаваб олан сөзләрин заман мә'насында ифадә олунмасындан ибарәтдир.

е) Һәрәкәтин гысалығы анчаг әвәзлијин көмәји илә мүәјјәнләшир; мәс.: *һәр ил* колхозумузун кәлири 10 фаиз артыр («Совет кәнди» гәзети).

Заман зәрфләри өз мә'наларына көрә ашағыдакы групларa бөлүнүр:

1) Һәрәкәтин заманыны дәгигләшдирән зәрфләр: *тез, кеч, сәһәрләр, күнорта, күнорта заманы, ахшамчағы, сәһәрчағы, инди, о заман, кечәјары* вә с.

2) Һәрәкәтләр арасындакы мүнасибәти дәгигләшдирән зәрфләр (ејнивахтлылыг, мүхтәлифвахтлылыг): *әввәлләрдә, сонраларда, ејни заманда, ејни вахтда, сабаһа гәдәр, ахшама кими.*

3) Һәрәкәтин ичрасынын давамлылығыны дәгигләшдирән зәрфләр (заман өлчүсү билдирән зәрфләр): *һәфтәләрлә, ајларла, илләрлә, дәгигәләрлә, ил әрзиндә, һәфтә әрзиндә* вә с.

4) Һәрәкәтин тәкрарыны билдирән зәрфләр: *һәр күн, һәр саат, һәмишә, дәфәләрлә, күнбәкүн* вә с.

ЗӘРФЛӘРДӘ ЧОХМӘ'НАЛЫЛЫГ

Зәрфләрин чохмә'налылығы онларын семантикасынын мүәјјәнләшмәсиндә мүһүм рол ојнајыр.

Зәрфләрдә чохмә'налылыг да өзүнү мүхтәлиф чәһәтдән көстәрир (заман, јер, тәрзи-һәрәкәт, сәбәб-нәтичә вә с.) вә бу синтактик сырада даһа ајдын һисс олунур.

Синтактик әлагәјә кирдикдә исә сөзүн систем дахили әламәтләри мүтләг актуаллашмалыдыр. Буна көрә дә чохмә'нaлы лексик ваһидин мә'на вариантлары бир-бириндән фәргләнир.

Сөзләрин чохмә'налылығынын үзә чыхмасы үчүн онларын лексик әлагәләринин гаршылашдырылмасыны әсас көтүрмәк лазымдыр. Бу чәһәтдән зәрфләрин семантикасында бир тәрәфдән сырф мәкан, заман вә с. бил-

дирмәклә *кеч* (кәлди), *тез* (кәлди), *дүнән* (кәлди), *ашағы, јухары јанашы,* дикәр тәрәфдән, башга нитг һиссәләри илә чарпазлашма вә ја кәсишмә һаллары да өзүнү көстәрә билир: *ахшам* (дүшдү), *ахшам* (кәлди).

Бә'зән исә онлар сифәтләрлә охшарлыг тәшкил едир. Әкәр фе'лләр икитәрәфли објект вә субјект мүнасибәтләриндә иштирак едирсә, сифәтләр тәкчә әшјанын әламәтини, кејфијјәтини, мүнасибәтини, зәрфләр исә һәрәкәтин јерини, заманыны, тәрзини вә с. билдирир. Сифәт вә зәрфләр үчүн әсас синтактик модел «мүәјјән едән—мүәјјән олунан» моделидир.

Мәһз буна көрә дә зәрфләрлә сифәтләр адәтән охшар олур: *азча, азачыг, бир аз, азча пул, азча көмәк, азча јатмаг, азча мәсафә* вә с. Михајло евдән *азча* араланмышды ки, бирдән ев алышды. О исә алманлара тәрәф аддымлајырды (Һ. Сејидбәјли); Берлинә чатмага *азча* мәсафә галмышды («Азәрбајҹан кәнҹләри» гәзети).

Сөзләрин ајры-ајры мә'на чаларлыгларынын актуаллашмасы үчүн семантик контекстуал шәраитин хүсуси әһәмијјәти вардыр. Семантик контекст дедикдә чох вахт тәбиәтчә бир-бириндән фәргли олан дил һадисәләри нәзәрдә тутулур. Бураја сөзләрин лексик бирләшмә имканлары, ҹүмлә дахилиндәки синтактик бирләшмә јоллары вә с. аиддир. Бурада әсас е'тибарилә һәр бир сөзүн семантикасына дахил олан ајры-ајры мә'на вариантларынын дилдә ифадәси дә нәзәрә алыныр. Мәсәлән, *ашағы*

а) Лексик мә'насы	б) Үмуми семантик мә'насы	в) Әсас семантик диференсиал мә'насы
ашағы—исим	бир шејин дибинә, јерә ән јахын олан һиссәсинә тәрәф	дирәјин ашағысы (ис.)
ашағы—зәрф	Јерә доғру, ашағыја доғру, сола доғру	ашағы мәртәбә, ашағы енмәк, дүшмәк. Билијимиз ашағыдыр.
ашағы—сифәт	орта сәвијјәјә чатмајан, орта нормадан аз, кичик, аз, гејри-кафи, зәиф	ашағы сәвијјәли ихтисас, ашағы һәрәкәт
	алчаг, пис, нөгсанлы, јарарсыз, дәјәрсиз, кејфијјәтсиз	ашағы кејфијјәтли мал
	учуз	ашағы гијмәтләр
	јохсул, касыб	ашағы силк
	мәҹ. вәзифәси кичик олан	

сөзүнүн үмуми семантик структурасынын әһатә етдији мә'на даирәси олдугча кенишдир:

Дирәјин ашағысы чүрүмүшдүр («Бакы» гәзети); Нурандан *јухары* әлиф дағлары, Көндәрир *ашағы* кур булаглары («Әдәбијјат вә инҹәсәнәт» гәзети); Столун үстүндәки көј рәнкли маһуд өртүк јанлардан хејли *ашағы* салланмышды (Һ. Меһди); Анчаг о Моллајевин нифрәтини бүрузә вермәк истәмәјиб, ирадәсини күчлә әлә алды: «Гој о көпәк оғлу өзү дә көрсүн ки, онун јанында мәним башым *ашағы* дејил» (Һ. Меһди); *Ашағы* мәртәбә дашдан тикилмишдир, сизин дүшүндүјүнүз гәдәр мөһкәм дејилдир («Коммунист» гәзети); Бунлар шәһәрдә *ашағы* гијмәтә сатылыр («Коммунист» гәзети).

Һәр һансы сөзүн мә'насыны фәргләндирмәк үчүн онун лексик-семантик вариантларыны мүәјјәнләшдирмәк лазымдыр. Бу ҹәһәтдән зәрфләрин семасиоложи тәһлили даһа әсас көтүрүлүр; мәс.: *Башыашағы.* Бу сөзүн беш мә'на чалары фәргләндирилир:

1. *Башыашағы*—башыны ашағы салмыш (дикмиш) һалда. Имран киши инди онун һәм көнүлсүз, һәм дә *башыашағы* тәвазөкарчасына ҹаваб вердијини көрәндә үрәјинә нә исә бир шүбһә дамды (Һ. Меһди).

2. *Башыашағы*—тәрсинә дөнмүш, баш тәрәфи ашағыја чеврилмиш. Тәјјарәни ашағыдан сүрүб, диггәтлә бахдым. Дағлар дәниздән баш галдырмыш гајалара чырпылыб көјүн бир гатына галхырды, думан кими әтрафа сәпәләнирди, һәр шеј *башыашағы* көрүнүрдү (Һ. Меһди).

3. *Башыашағы*—eниш, кетдикҹә ашағыја тәрәф, үстдән ашағы. Ахшамүстү «Н» кәндинин партизанлары дағы *башыашағы* ендиләр вә дәрәнин јахынлығында мәскән салдылар («Азәрбајҹан кәнҹләри» гәзети).

4. *Башыашағы*—сујун ахары (чајдан сујун ахары кетдији тәрәф). Бизимкиләр чајын о бири тәрәфиндә дүшмән танкларыны көрүб *башыашағы* үздүләр («Коммунист» гәзети).

5. *Башыашағы*—(сиф. мәҹ. мә'нада) сакит, динҹ, фағыр, һеч кәслә иши олмајан. Сәфәр, доғрудан да гызларын хошуна кәләнләрдән дејилди. Фағыр, *башыашағы* бир адамды («Азәрбајҹан дилинин изаһлы лүғәти»).

«Бош» сөзүнүн контекстдән асылы олараг дөрд семан-

тик мә'насына тәсадүф едилмишдир (зәрф мә'насы нәзәрдә тутулур):

1. *Бош*—ичиндә һеч бир шеј олмајан (бош гуту), бош јер, саһиби олмајан, тутулмајан, кимсәсиз, һеч кими олмајан вә с. Алманлар һәр тәрәфи тутдугларына көрә казармалар *бош* галмышдыр (С. Гәдирзадә).

2. *Бош*—әбәс, биһудә, һәдәр вә с. О, мүбаһисәләрә хејли гулаг асандан сонра, бурада наһаг јерә отуруб вахтыны *бош* кечирдијини анлады (Һ. Меһди).

3. *Бош*—сәрбәст, азад. Шәвә кими гара бығларына гыров гонмуш гартал бахышлы Семјон Михајлович атын башыны *бош* бурахмышды («Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети).

4. *Бош*—мә'насыз. Асланов бир саат гијмәтли вахтынын белә фајдасыз кечдијинә, кедиб евдә китабдан, гәзетдән охумаг әвәзинә һәмишә *бош* данышырды (Һ. Меһди); *Бош* данышма, ағзымда сөз дејирәм, хәрчи һөкумәтдәндир (Мир Чәлал).

Көрүндүјү кими, дил системиндә сөзүн мүтләг мә'насы онун әсас, нисби мә'насы исә сонракы семантик вариантларындан ибарәтдир.

Ајрылыгда һәр һансы јер вә заман зәрфләринин конкрет лексик мә'насыны көтүрдүкдә исә бу зәрфләр дил системиндә синоним сыралара, лексик-семантик груплара вә семантик саһәләрә дахил едилир. Мәсәлән, «кери» сөзүнүн үмуми мә'насы бир тәрәфдән «ирәли» сөзү илә ифадә олунан мә'нанын әксини билдирир, дикәр тәрәфдән исә о өз конкрет лексик мә'насына көрә «дал», «арха» сөзләри илә («ирәли» сөзү исә «габаг», «өн» илә) синоним сыра тәшкил едир. Бурада һәр бир сөз өз-өзлүјүндә мүхтәлиф үмумиләшмә дәрәчәсинә малик олан мә'наларын вәһдәти кими чыхыш едир. Мәсәлән, *ирәли-кери*—зәрфлик; *ирәли-кери*—јер зәрфи, *ирәли-габаг, өн тәрәф, кери-дал, арха тәрәф.* Сөзүн мә'насынын бу шәкилдә ифадә олунмасы лексик-семантик вариантларын мүәјјәнләшмәси үчүн кениш имкан јарадыр.

«Ирәли» вә «кери» сөзләри номинатив мә'наларына көрә бир-бириндән фәргләнир; *јүксәлмәк, алчалмаг, газанмаг, итирмәк, ирәли дүшмәк, кери басмаг, арыгламаг* вә с.

Ирәли зәрфинин дөрд мә'на чаларлығы фәргләндирилир.

1. *Ирәли*—јүксәлмәк, бөјүмәк. Еһ, тәки сизин чанымыз сағ олсун. Чаваншир *ирәли* кетдикчә, мәним дә өмрүм узаныр (Һ. Меһди).

2. *Ирәли дүшмәк*—газанмаг, кәлир әлдә етмәк. Сән һеч шүбһә етмә, о бу илки мәһсулдан 1000 манат *ирәли* дүшдү («Коммунист» гәзети).

3. *Ирәли*—габаг, әввәл (вахт, заман мә'насында). Ахы, биз о киши илә данышмышыг, нечә күн *ирәли* шәрт кәсмишик (Һ. Меһди).

4. *Ирәли*—габаг (истигамәт мә'насында).... Артыг «Н» шәһәри керидә галмышды. Гошунларымыз дајанмаг билмирди. Онларын истигамәти анчаг *ирәли* иди («Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети).

«Кери» зәрфинин үч мә'на чаларлығы фәргләндирилир:

1. *Кери «дүшмәк»*—итирмәк, зијан чәкмәк, зәифләмәк мә'насында. Тахыл јетишиб, мәһсулу вахтында јығмаг, дәрһал анбарлара дашымаг вә тәдарүк етмәк лазымдыр. Белә олмазса колхоз *кери* дүшәр («Коммунист» гәзети).

2. *Кери «дүшмәк»*—арыгламаг, зәифләмәк, писләшмәк мә'насында. Үч ајдыр ки, хәстәханада јатыр, һеч танымаг олмур, чох *кери* дүшүб, вәзијјәти дә кет-кедә ағырлашыр (С. Гәдирзадә).

3. *Кери*—арха, дал мә'насында. Бир нечә автоматчы јетмишә гәдәр фашист солдатыны гојун сүрүсү кими габағына гатыб *кери* апарырды («Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети).

Бурада мә'наларын үзә чыхарылмасында әсас рол ојнајан амилләр зәрфләрә хас олан синтактик шәраит вә зәрфләрлә ишләнән фе'лләрин өзләринин мә'на чаларлыгларыдыр. Мәсәлән, «алтдан» зәрфинин әсас парадигматик (*ашағы тәрәфдән, алт тәрәфдән*) мә'насына (*алтдан тутуб галдырмаг*) контекстдән асылы олараг «нисби», «кизли», «хәлвәти» мә'налары да әлавә олунур.

«Алтдан» зәрфинин үч мә'на чаларлығы фәргләндирилир:

1. *Алтдан*—хәлвәти, кизлин. Иш бирә-беш чохалмышды, һәким көзүнү јуммаға мачал тапмырды, бизимкиләрә чөрәји *алтдан* верирди... (С. Гәдирзадә).

2. *Алтдан*—ашағы тәрәфдән, алт тәрәфдән. Кенералын јавәри онун гәраркаһ архасында мина басдырдығыны көрдү, сонра ону еһмалча *алтдан* галдырыб кәнара гојду (С. Гәдирзадә).

3. *Алтдан*—ич тәрәфдән. О, тәзә алдығы исти көјнәјини *алтдан* кејмишди. («Коммунист» гәзети); Короғлу *алтдан* кејиб, үстдән гыфылланмышдыр («Короғлу» дастаны).

«Аралы» зәрфинин үч мә'на чаларлығы фәргләндирилир:

1. *Аралы*—бир-бириндән бир гәдәр узаг. Гапыдан бирчә аддым Нәркиз Таһирин јанына кәлдисә дә, ондан бир аз *аралы* отурду (Һ. Меһди).

2. *Аралы*—бир аз ачыг, јарыгапалы. Јајын исти күнү олдуғундан мүдир гапыны *аралы* гојуб, јени дахил олмуш мәктублара бахырды («Бакы» гәзети); Онун *аралы* дуран көјнәјинин дөшүндән шалварынын енли ашырымы көрүнүрдү (Һ. Меһди); Шејда отагда тәк отуруб гапыны *аралы* гојмушду (Һ. Меһди),

3. *Аралы*—сејрәк. О, доғрудан да ағачлары агрономун дедијиндән *аралы* басдырмышды («Азәрбајчан кәнчләри» гәзети).

Сөзүн бу вә ја башга мә'насы һәмин сөзүн әлагәјә кирдији дикәр (башга) сөзләрлә бирликдә лексик-грамматик мәзмунуна мүвафиг олараг мүәјјәнләшир.

Һәр һансы бир сөздә ики чүр лексик-семантик функсија бирләшир: а) әшја, һадисә, иш, һал, һәрәкәт, әламәт вә кејфијјәти билдирмәк (ишарәләндирмәк), јә'ни номинатив функсија; б) грамматик-синтактик әлагәјә кирә билмәк габилијјәти.

Мәсәлән, «ахырда» јер зәрфинин номинатив функсијасы иш, һал, һәрәкәт вә һадисәнин ичра олундуғу јери билдирмәкдирсә, синтактик функсијасы исә башга сөзләрлә әлагәјә кирмәсидир.

Ахырда зәрфинин үч мә'на чаларлығы фәргләндирилир.

1. *Ахырда*—сонра, сонда. Шејда күнаһкар бир адам кими кәлиб һамыдан *ахырда* дајанды («Коммунист» гәзети); Күлсәнәм арвад Дилманын әһвалатыны бүтүн тәфсилаты илә Таһирә вә Сәмәдә данышды, *ахырда* чијинләрини чәкди (Һ. Меһди); Ән *ахырда* Таһир уста Рамазанла мәсләһәтләшмәјә кетди (Һ. Меһди).

2. *Ахырда*—нәһајәт. Әввәлчә сакит әсән шимал күләји кетдикчә гүввәтләниб *ахырда* дәнизи тәлатүмә кәтирди (Һ. Меһди); *Ахырда* әсл оғруну тапыб данладылар (Һ. Меһди); Билирди ки, сөһбәт бир аз да узанса, дилиндән хәтаја дүшәчәк, *ахырда* әсл һәгигәти ачыб сөјләмәјә мәчбур олачаг (Һ. Меһди).

3. *Ахырда*—(заман мә'насында) кәләчәкдә, сонра. Индики һалда сәнин ағзыны пендир кәсмир, сәндән горхмадылар, гуртарды, кетди. *Ахырда* өзләрини күдазә верәчәкләр (Һ. Меһди); *Ахырда* чаваб верәчәк, бүтүн ишләр дүзәләчәк, Мәммәд дә чаныны гуртарачаг («Бакы» гәзети).

Бә'зи зәрфләр өз парадигматик (мүтләг) мә'наларына көрә икилик тәшкил едир: *ора-бура, јухары-ашағы, ирәли-кери, сола-саға* вә с. Синтактик аспектә кәлдикдә исә, бурада әсас фәргләндиричи әламәтә көрә бирләшмәләрдән асылы олараг јени мә'налар да әлавә едилир ки, бунлар мүтләг характер дашыјыб, бу вә ја башга контекстлә шәртләнир; Мәсәлән, *јухары-ашағы*. ...Сәһәр *јухары* чыханда пәрвазланмыш тәрлан кими иди. Ахшам *ашағы* енәндә ганады сынмыш көјәрчинә охшајырды (Ә. Вәлијев); «Алтдан *јухары* галханын һавасы, үстдән *ашағы* енәнин наләси күчлү олар»—дејәнләр һаглы имишләр (Ә. Вәлијев); Чәпәрин дибиндә отуруб базардакы гарышыглығa тамаша еләјир, *јол-ашағы* кедән, *јолјухары* (мәкан зиддијјәти билдирир) кәлән адамлара һәсрәтлә бахыр, үрәјиндән гара ганлар ахыдыб талејимин нә илә битәчәјини дүшүнүрдүм (Ә. Вәлијев).

«Дилимиздә бир нечә фе'ли зәрфләр дә вардыр ки, бунлар дүзәлтмә зәрфләр сырасына дахил олур. Бир нечә фе'ли бағлама өз вәзифәсини итирәрәк чүмләдә асылы хәбәр олмур. О, һәрәкәтин, вәзијјәтин тәрзини билдирмәк хүсусијјәти дашыјыр. Бунлар шәкилчә фе'ли бағламаларын ејни олса да, вурғуја көрә бир-бириндән фәргләнир. Белә фе'ли бағламаларда вурғу өз јерини дәјишир. Буна көрә дә онлар фе'ли бағламалар арасындан чыхараг зәрфләр сырасына кечир. Мәсәлән, *гачараг, гопараг* сөзләриндә вурғу биринчи һечанын үзәринә дүшүрсә фе'ли бағлама, сон һеча үзәринә дүшүрсә зәрф олур. Ат *гача́раг* кәлди. Ат *гача́раг* кәлди—чүмләсиндә биринчисиндә *гачара́г* сөзү (вурғу үчүнчү һечанын үзәриндәдир) фе'ли бағлама, икинчисиндә исә *га́чараг* сөзү (вурғу биринчи һечанын үзәриндәдир) һәрәкәтин нә тәрздә ичра олундуғуну билдирән тәрзи-һәрәкәт зәрфидир».[7]

[7] «Азәрбајчан дилинин грамматикасы», I һиссә (морфолокија), Азәрб. ССР ЕА нәшријјаты, Бакы, 1960, сәһ. 233.

Бә'зән зәрфләрдә фе'ли бағламаны фәргләндирән әламәт кими вурғу әсас көтүрүлүр: *гачараг, гачараг.* Бурадан көрүндүјү кими, илк һечада сөзүн функсијасыны дәјишдирмәк мәгамында чыхыш етмиш кими көрүнән вурғу әслиндә тәләффүз нормасы илә ујушмур. Чүнки сөзүн илк һечасы јох, онун структуруну тәшкил едән икинчи тәркиб һиссә вурғу алтында тәләффүз олунур. Буна мүвафиг олараг вурғу икинчи тәркиб һиссәнин биринчи һечасына дүшүр. Вурғунун функсијасындан данышан мүәллиф илк һеча илә икинчи структур тәркиб мәсәләсинә фикир вермәмишдир. Бурада мәгсәдә мүвафиг мә'нанын тәзаһүр тапмасы үчүн вурғулу ифадә илә бирликдә контекст мүһүм рол ојнајыр.

Нәсиминин хәбәри јохду ки, ики иллик арамсыз дәрвишликдән вә нәһајәт, дәмир гәфәсдә ишкәнчәдән үзүлмүш чисми артыг јухуда иди: о *дүшүнә-дүшүнә* јатыр, *јата-јата* дүшүнүрдү («Азәрбајчан» журналы)—чүмләсиндә садә фе'ли бағламаларын тәкрары илә дүзәлән мүрәккәб тәрзи-һәрәкәт зәрфи јарадылмышдыр. Бу бирләшмәнин биринчисиндә (*дүшүнә-дүшүнә јатарды*) һәрәкәт (фе'л) тәрзлә динамик вәһдәтдәдир. Лакин бирләшмәнин семантикасы биринчи тәркибин синтагматика тәшкил етмәсинә имкан верир.

Рүстәм киши рајкома кетмәмиш, ишдән хәбәрдар олмаг үчүн ичраијјә комитәсиндә *ајагүсту* Кәләнтәр ләләшә баш чәкмәји гәрара алды (М. Ибраһимов)—чүмләсиндә мүхтәлиф нитг һиссәләринә аид олан ики сөзүн (*ајаг, үст*—исим, көмәкчи ад) бирләшмәсиндән ибарәт тәрзи-һәрәкәт зәрфи јаранмышдыр. Бурада ишин тәрзи сакит, архајын дејил, тәләсик, отурмадан, өтәри шәкилдә ичра олунмушдур; мисалларын сајыны артырмаг олар: *ајагүсту* ишләмәк, *ајагүсту* хәстәјә баш чәкмәк, *ајагүсту* јемәк вә с.

Ајагүсту сөзү контекстдән асылы олараг башга мә'нада да (исим) чыхыш едир; мәс.: Мәчлисин *ајагүстүсү* ортада дајанмышдыр («Бакы» гәзети).

Мән сәни һеч вахт *башлы-башына* гојуб кетмәздим—(М. С. Ордубади); Әми, оғлун Гәһрәман *башлы-башына* һәрәкәт едир, һеч кими ешитмир («Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети); ...Јохса *башлы-башына* белә бир дағ дүзүн ортасында әмәлә кәлә билмәз (С. Рәһман); Курултү илә кечән солдат ојнағы олан күчәләр инди *башлы-башына* иди (М. С. Ордубади)—чүмләлә-

риндә ишләдилмиш «башлы-башына» сөзү шәкилчи илә дүзәлмиш ејникөклү сөзләрин бир-биринә јанашмасы илә јаранмышдыр. Бурада һәмин сөз мүхтәлиф мә'наларда чыхыш едир, ишин, һәрәкәтин тәрзини билдирир, биринчи мисалда *башлы-башына* сөзү *нәзарәтсиз, һимајәсиз, бахымсыз,* икинчидә *өз билдији кими, өзбашына, сәрбәст,* үчүнчүдә *өз-өзүнә, башгасынын көмәји олмадан,* дөрдүнчүдә исә *бош, адамсыз, саһибсиз* кими мә'на чалары ифадә олунмушдур.

Тања онун јанында отуруб моторун кәнарындан *бәрк-бәрк* јапышмышды вә катери арам-арам атыб-тутан, бир-биринин далынча кәлән вә түкәнмәк билмәјән гурғунун рәнкли далғаларына һәјәчанла бахырды («Азәрбајчан» журналы). Бу мүрәккәб чүмләнин биринчи компонентиндә ишләдилмиш *бәрк-бәрк* (ајрылыгда мүәјјән мә'наја малик олан) икинчи компонентдә ишләдилмиш *арам-арам* (ајрылыгда һеч бир мә'насы олмајан), сөзүн бир-биринә јанашмасы илә мүрәккәб тәрзи-һәрәкәт зәрфи әмәлә кәлмишдир. Бурада ишин ичрасынын һансы тәрздә көрүлмәси контекстдән ајдынлашыр, белә ки, катерин *тез-тез* дејил, *арам-арам, аста-аста, јаваш-јаваш* атылмасы мүәјјәнләшир.

Катибин боғазы гуруду, додаглары тәпиди, рәнки гызарды. О, додагларыны *бәрк-бәрк* јумуб, *аста-аста* бурнундан нәфәс алыр, мән онун *тез-тез* рәнкдән-рәнкә дүшән сифәтини сејр еләјир, чавабына мүнтәзир дајанырдым (Ә. Вәлијев).

Бу мүрәккәб конструксијанын ајры-ајры тәркиб һиссәләриндә ишләдилмиш *бәрк-бәрк, аста-аста, тез-тез* сөзләри мә'нача бир-бирини тамамлајыр. Белә ки, о, додагларыны *бәрк-бәрк* јуммасы нәтичәсиндә *аста-аста* нәфәс алырды. *Аста-аста* нәфәс алдығы үчүн дә рәнки *тез-тез* дәјиширди. Бурадакы бу лексик ваһидләрин һәр ики тәрәфи ејни нитг һиссәләринин (ејникөклү) тәкрары илә (*бәрк-бәрк, аста-аста, тез-тез*—зәрф) јаранмыш тәрзи-һәрәкәт зәрфидир.

О, мәктәбимизә *аз-аз* кәләрди, чүнки ишләримизлә *аз-чох* таныш иди (Мир Ҹәлал)—чүмләсиндә әсасән һәрәкәтин, ишин кәмијјәти ичра олунмушдур. Бурада һәр ики шәхсин иши јеринә јетирмәк үчүн һәмишә, *чох* дејил, *аз-аз* кәлмәси вә ишин ичрасындан там, бүтүн дејил, *аз-чох* таныш олмасы ифадә олунмушдур. Јә'ни «аз» вә ја «чох» сөзләри лазым олан өлчүдән, вахтдан

аз, чох, еләчә дә лазыми нормадан *чох* вә *аз* кими һәрәкәтин, ишин семантик чәһәтдән кәмијјәтинин ичрасыны билдирир*.

ЗӘРФЛӘРДӘ АНТОНИМЛИК

Антоним сөзләрин дилдә јаранмасына сәбәб бизи әһатә едән аләмин өзүнүн зиддијјәтли олмасыдыр. В. И. Ленин көстәрир ки, һәр һансы бир инкишафын мәншәји олан зиддијјәтин мүбаризәси вә вәһдәти һаггында нәзәријјә марксизм диалектик методунун нүвәсини, маһијјәтини тәшкил едир. Инкишафын әсасыны тәшкил едән бу зиддијјәтләрин дилдә ифадәси антоним сөзләрдә өзүнү көстәрир. Она көрә дә антонимләр лүғәт тәркибинин омоним вә синонимләриндән фәргли олараг даһа мараглы бир гисмини әһатә едир[8]. Буна бахмајараг, антонимләр семантик чәһәтдән дилчиликдә вә хүсусән Азәрбајчан дилиндә ән аз тәдгиг едилмиш бир саһәдир.

Антонимләр, јә'ни әксмә'налы сөзләр дилин лексикасында мүһүм јер тутур. « ..Сөздә олан әкс мә'налар бир бүтөв ваһид шәклиндә бирләшир, бурада анализ вә синтез, фәргләндирмә вә бирләшдирмә, әкслик вә бирлик өзүнү көстәрир. Бах буна көрә антонимләр, чохмә'налылыг, синонимләр, еләчә дә лексиканын бир чох башга һадисәләри дилин бүтүн тарихи инкишаф мәрһәләләриндә ону характеризә едир. Антонимләр јалныз мә'нача әкс олан сөзләр дејил, һәм дә, мә'налары системиндә әкс мә'налар олан сөзләрдир. Бу бахымдан антонимләр чохмә'налылығын хүсуси нөвүдүр»[9].

А. В. Суперанскаја јазыр ки, антонимија әшјалара јох, сырф мәфһумлара зидд олан лексик-семантик һадисәдир. Бурада конкрет шејләр дејил, абстракт анлајышлар гаршылашдырылыр, чүнки антонимләрдә сөзләрин гаршылыглы әлагәси јалныз мүвафиг мәфһумларын бир-

* Гејд: 1. Кәмијјәт зәрфләринин гурулуш вә мә'нача нөвләри һаггында кениш мә'лумат алмаг үчүн бах: М. Һүсејнзадә. Мүасир Азәрбајчан дили, III һиссә, «Маариф» нәшријјаты, «Бакы, 1973, сәһ. 249—273; «Азәрбајчан дилинин грамматикасы», I һиссә (Морфолокија), Азәрб. ССР ЕА Нәшријјаты, Бакы, 1960, сәһ. 237—239.

[8] С. Чәфәров. Мүасир Азәрбајчан дилинин лексикасы. АДУ-нун нәшријјаты, Бакы, 1956, сәһ. 64.

[9] Р. А. Будагов. Дилчилијә даир очеркләр. Бакы, 1956, сәһ. 40.

биринә зидд мәнтиги мүнасибәтләрин әсасында мүәјјәнләшдирилир.[10]

Антоним бир-биринә зидд мә'налары ифадә едән ики сөзүн бирликдә адыдыр вә антонимлик дә мәһз белә сөзләрин гошалыгда олмасы илә мүәјјән едилир. Мәсәлән, *кәлмәк* сөзүнүн антонимлији *кетмәк* сөзү кими она әкс мә'нада бир сөзлә гаршылашдыгда тә'јин олундуғу кими,... *алт* сөзү илә дә *үст* сөзү јанашы кәлдикдә антоним сөз һесаб олунур. Буна көрә дә бу сөзләр гаршылыгсыз һалда, ајрылыгда антоним дејилдир.[11]

Бурада лексик ваһидләрин семантикасы ајры-ајры сөзләрин ејни мә'на групуна дахил олмасында дејил, онларын нитгдә ишләнмә (охшарлығы) даирәсиндә, башга сөзлә, мәтн дахилиндә бирләшмәсиндә тәзаһүр олунур. Јә'ни ејни вә ја әкс мә'налы сөзләр охшар бирләшмә имканларына маликдир; мәс.: *сағ-сол, сағ тәрәф, сол тәрәф, сағ саһил, сол саһил* вә с.

Гејд олунан бу чәһәтләр антоним вәзифәләрдә өзүнү даһа чох бүрузә верир. Бурада исә әсасән, заман вә мәкан билдирән антоним зәрфләрин семантик хүсусијјәтләриндән бәһс едилир

1. Замана көрә

Заман зәрфләри мә'нача замана көрә нормадан аз, лазым олан вахтдан тез, лазым олан нормадан кеч кими семантик вәзијјәт ифадә едир; мәс.: *О кеч-тез* башыны даша, дивара вуруб јарачагды (Ә. Вәлијев); Мән *кеч-тез* буралардан кедәчәјәм (Ә. Вәлијев).

Кечә-күндүз лексик ваһидләри, јә'ни сутканын мүхтәлиф һиссәсини ифадә едән сөзләрин мә'нача зиддијјәт билдирмәси (сәһәр ишыгланыр, ахшам гаранлыглашыр кими) тәркибләрдә нәзәрә чарпыр. Белә ки, ишыгланма *сәһәр, күндүз* анлајышларынын, гаранлығын дүшмәси исә *ахшам, кечә* анлајышларынын характерик әламәтләри кими чыхыш едир. *Ахшам, кечә* дедикдә сутканын гаранлыг һиссәси нәзәрдә тутулур; мәс.: Мән бир шеј демәдим. О, әл чәкмәди:—Дејир, әввәл јолдаш, сонра јол. Биз *кечә-күндүз* јол чәкәчәјик. Де көрүм дәрдин нәдир?

[10] А. В. Суперанская. Общая теория имени собственного. Изд-во «Наука», М., 1973, сәһ. 304.

[11] Ә. Дәмирчизадә. Азәрбајчан дилинин үслубијјаты Азәртәдриснәшр, 1962, сәһ. 137—138.

(Ә. Вәлијев); Јаз фараш кәлдијиндән, һәм дә *кечә* јағыб, *күндүз* күн олдуғундан көвшәнин һәр јерини от басмышдыр (Ә. Вәлијев).

Бурада *кечә* вә *күндүз* сөзләри ејни заман ваһидинин, јә'ни сутканын бир-биринә зидд олан мүхтәлиф тәрәфләрини ифадә едир. Буна көрә дә бу сөзләрин мә'насы изаһ едиләндә һәмин ваһидин, јә'ни сутканын (сөзүн) семантикасындан чыхыш олунур. Беләки, *күндүз* сөзү сутканын күнәшин доғмасындан батмасына гәдәр, јә'ни сәһәрдән ахшама гәдәр олан һиссәси, *кечә* исә сутканын күнбатандан күндоғана гәдәр, јә'ни ахшамдан сәһәрә гәдәр олан һиссәсидир.

Кечә-күндүз лексик ваһидләри башга сөзләрлә бирләшмә габилијјәтинә көрә кениш сыралар јарадыр, бу барәдә һәр ики (антоним) сөзә хас олан үмуми чәһәтләрлә јанашы ајры-ајрылыгда кечәјә вә күндүзә хас олан семантик бирләшмә хүсусијјәтләри дә өзүнү көстәрир; мәс.: *јај кечәси, јај ахшамы, кечә кәлди, күндүз јемәји, күндүз кәлди* кими тәркибләр јаратмаг һәр ики сөзә хасдырса, *ахшам гаранлығы* анчаг *кечә* сөзүнә (мәфһумуна), *күндүз* исә *сәһәр* анлајышына хасдыр; мәс.: ...Будаг, тәк чанына анд олсун, бу *кечә* сәһәрә кими көрпәләр јухумдан чыхмајыб... (Ә. Вәлијев); Булудлу һавада Бакыдан учан тәјјарә Ленинграда *кечә* кәлди («Бакы» гәзети); Фатма ушагларыны *күндүз* бағчаја гојуб, өзү ишә кедирди («Коммунист» гәзети); Чабир зарафата салыб деди:—Гочанын бәхти *кечә* киши, *күндүз* арвад олур (Ә. Вәлијев); Гәрибә иди ки, сәдрин *кечә* дедикләрини гәза комитәсинин катиби *күндүз* тәкрар едәди (Ә. Вәлијев).

Бә'зән дилдә *кечә, ахшам* сөзү бәдхаһлыг, никаранчылыг вә с. кими анлајышларла бағланырса, *күндүз* сөзү тәмиз, хејирхаһ кими анлајышларла әлагәләнир; мәс.: *Ахшамын* хејриндән *сабаһын* (сәһәрин) шәри јахшыдыр (Аталар сөзү).

Кечә вә *күндүз* сөзләри (семантик чәһәтдән бир-биринә зидд олан) үслуби мәгамларда да ишләдилир, белә һалларда зәрф мә'насыны итирир; мәс.: Күнәшли *күндүздән,* ајлы *ахшамдан,* Салам кәтирмишәм һүзуруна мән (С. Вурғун).

Һәмин сөзләрлә әлагәдар олан анлајышлардан, чох вахт аталар сөзләриндән, тапмачалардан истифадә олунур ки, бу да онларда бир-биринә әкс мә'на јарадыр;

мәс.: *Кечә-күндүз* гардашдылар. Будаг дүз дејир. Нәнәгыз, һәмишә белә олмаз. Һәр *кечәнин* бир *күндүзү* вар (Ә. Вәлијев)—чүмләләриндән *кечәнин* вә *күндүзүн* гардашлығы мәһз онларын ејни бир заман ваһидинин бир-биринә зидд олан, лакин ејни заманда бир-бириндән ајры тәсәввүр олунмајан һиссәләрини билдирмәкдән ирәли кәлир. Кечәнин бир заман ваһиди кими (кечә кими) тәсәввүр олунмасы күндүзүн мөвчудијјәтлији илә бағлыдыр. Бурада гаршылашдырма әсас көтүрүлүр.

Д. Н. Шмелјов доғру һесаб едир ки, антонимләр әсасән кејфијјәт билдирән әламәтләрин гаршылашдырылмасы нәтичәсиндә мејдана кәлир.[12]

А. А. Уфимтсева да һәмин фикри бу шәкилдә ифадә едир. Антонимләрлә гаршылашдырма бир, ја да бир нечә семантик әламәт үзрә дејил, гаршылашдырылан сөзләрин бүтүн мә'на һәчми үзрә кедир[13].

Әкәр мүсбәт анчаг мәнфијә көрә мүәјјәнләширсә, *кечә* вә *ахшам* сөзү дә *сәһәр* вә *күндүзә* көрә мүәјјәнләшир вә јахуд әксинә. Беләликлә, һәмин сөзләрин антонимлији, јә'ни мә'нача зидд олмасы ејни заманда онларын семантик чәһәтдән бағлылығыны, ајрылмазлылығыны, вәһдәтини тә'мин едир. Бу зиддијјәтлилик вә ајрылмазлыг һәм (онларын мәфһуму билдирән) исимләр кими, һәм дә заман мәфһуму илә бағлы олан, јә'ни һалын, һәрәкәтин баш вермә заманыны билдирән заман зәрфләри кими антоним олмасына зәмин јарадыр; мәс.: Әли гатардан *ахшам* дүшдү («Бакы» гәзети); *Сәһәр* олду, кәлиб чыхмады (Ә. Вәлијев).

Кечә, күндүз, ахшам, сәһәр кими сөзләрин исим вә ја зәрф олмасы чох вахт (онларын мүбтәда вә ја заман зәрфлији кими чыхыш етдији үчүн) чәтин мүәјјәнләшдирилир. Лакин Гатар *кечә* кәлди («Азәрбајчан кәнчләри» гәзети)—ифадәсиндә артыг *кечә* сөзү заман зәрфи кими мә'на дашыјырса, *кечә* олду дур кедәк (Ј. Әзимзадә)—чүмләсиндә сутканын мүәјјән бир һиссәси кими тәсәввүр олунур.

Сөзләр арасында мә'на јахынлығы исә белә сөзләрин бир гисминин синонимләшмәсинә сәбәб олур. Буна көрә дә үмумиләшдирилмиш һалда дејә биләрик ки, антоним

[12] Д. Н. Шмелев. Проблемы семантического анализа лексики. М. 1974, сәһ. 131, 135.

[13] Бах: А. А. Уфимцева. Слова в лексико-семантической системе языка. М., 1968, сәһ. 191—192.

сөзләрин чоху дилин лүғәт тәркибиндәки сөзләрин ән азы бири илә синоним олур; мәс.: *алчаг* сөзүнә антоним *јүксәк* сөзүдүр. Лакин бу сөзләрин һарада, һансы үслуби мәгамда вә һансы конкрет мә'нада ишләнмәси һәмин сөзләрин ујғун синонимләринин дә конкретләшдирилмәсини тәләб едир, һәм дә тә'јин едир. Әкәр биз *алчаг* сөзүнү *рәзил, рәзаләт* мәфһумларына ујғун, мәчазлашмыш мә'нада ишләтсәк, *алчаг адам, алчалмаг, алчаглыг* ифадәләриндәки мә'насына көрә *рәзил, рәзаләт* синонимләри һаггында дүшүнә биләрик. Белә мәчази мә'нада *алчаг* сөзүнә *јүксәк* сөзү дә антоним ола биләр. Лакин үмуми һалда, јә'ни әсас мә'насына көрә *јүксәк* сөзүнә синоним олан *һүндүр* сөзү бурадакы мә'чази мә'насына көрә *јүксәк* сөзүнә синоним ола билмир. Лакин әсас мә'насына көрә һүндүр сөзүнә синоним олан *уча* сөзү белә бир мә'нада *јүксәк* сөзүнә аз-чох синоним ола билир. Белә вәзијјәтдә мәчази мә'нада *һүндүр* сөзү *алчаг* сөзүнә антоним дә ола билмир; лакин *уча* сөзү антоним ола билир[14].

2. Мәкана көрә.

Антонимләр мүхтәлиф категоријаларла бағлы олур. Дилдә мәкан анлајышынын ифадәсиндә бунлар бүтөв бир систем тәшкил едир. Мәсәлән, *ашағы-јухары, габаға-дала, сағ-сола* кими сөзләр һәрәкәтин мүәјјән бир нөгтәдән мүхтәлиф истигамәтләрә доғру јөнәлдилмәсини ифадә едиб, зидд гүтблү мә'на груплары јарадыр; мәс.: О, дөшүндән гармон кими асылмыш чиһазла бәрабәр онун габағында *ашағы-јухары* аддымлајырды (Һ. Меһди); Шәрәфнисә һеч нәдән хәбәри јохмуш кими, көзләрини дөјә-дөјә *габаға-дала* бахыб гачырды (Һ. Меһди); *Сағ-солумла* бөјүк бир дәстә кедирди (Ә. Вәлијев); Дәјирман дашы *сағдан-сола* дығырландығы үчүн биличи дә сол бөјрүндәки адама үз тутуб дејир:—Јолдаш, ал буну (Ә. Вәлијев).

Ејни семантик мә'на мүхтәлиф сөз вә ја сөз бирләшмәләри васитәси илә ифадә едилир вә бир семантик група дахил олур, ејни мәтн дахилиндә антоним мә'на дашыја билир: *ирәли-кери, дахили-харичи, ахшам-сәһәр*

[14] Ә. Дәмирчизадә. Азәрбајчан дилинин үслубијјаты. Азәрб. тәдриснәшр, 1962, сәһ. 137—138.

вә с.; мәс.: Мән бу фикирдә идим ки, *ахшам* Чабиркилә гајыдым, *кечә* орада галым, *сәһәр* јенә дә *Губадлыја* кәлим, бәлкә һәкәри наһијәсинин мәркәзи Мурадханлыја да кетдим (Ә. Вәлијев); Ону һәм *дахилдә*, һәм дә *харичдә* сыхырдылар («Коммунист» гәзети).

Бә'зән зәрфләрин антонимлијинин семантик чәһәтдән мәтн дахилиндә мүәјјәнләшдирилмәсиндә гошмаларын да хүсуси ролу олур: *сағ тәрәф, сол тәрәф, габаг тәрәф, арха тәрәф, ашағы тәрәф, јухары тәрәф* вә с., мәс.: Кәнчәчајын *сол тәрәфиндә* Ч. Чаббарлы адына Дөвләт Драм Театрынын гоншулуғунда бир бина тикилир; *сағ тәрәфиндә* исә сағламлыг зонасы тикилир («Коммунист» гәзети); *Габаг тәрәфдә* алманларын танкла силаһланмыш гошунлары, *дал тәрәфдә* исә гәраркаһлары јерләширди («Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети).

Бу чәһәтләрин бир-биринә зиддијјәти һәрәкәтин мүхтәлиф истигамәтләрә доғру кечиб кетдијини ортаг нөгтәјә әсасән мүәјјәнләшдирилир. Үмуми мә'на башланғыч нөгтәдән һансы истигамәтә (ашағы, јухары, габаға, дала, ирәлијә вә ја керијә) јөнәлирсә, спесифик хүсусијјәт дедикдә бу вә ја башга әшја үчүн башланғыч нөгтәсиндән олан ән бөјүк мәсафә кими (јухарыја олан истигамәт кими) семантика нәзәрдә тутулур.

Семантик сыранын нүвәсини тәшкил едән сөзләр бир-бири илә сых сурәтдә (морфоложи чәһәтдән) әлагәдә олуб, бир сыраја дахил едилир; мәс.: *ашағы, ашағыја, ашағыдакы, ашағы тәрәф, ашағыдан* вә с.

Бу сырада һәр бир сөзүн өзүнүн семантик сурәтдә антоними вардыр: *алт-үст, ашағы-јухары, алтдан-үстдән, ашағыдан-јухарыдан* вә с... Бунлар семантик чәһәтдән јахын, лакин кејфијјәтчә мүхтәлиф саһәләрлә әлагәдар олур; мәс.: *Дағын диби—дағын тәпәси, чајын башланғычы—чајын гуртарачағы* вә с. Бүтүн бу антоним вариантларда сөз антонимләрин өзүнүн грамматик тәбиәтиндән асылы олмајараг, охшар семантик мә'на дашыјыр. Чох вахт семантик сыраны тәшкил едән әсас сөзләрин икинчи мә'нада ишләнмәси јени семантик саһәләрин јаранмасына кәтириб чыхарыр; мәс.: Анчаг сонра, алман топлары јенирчә сусмушду ки, совет һиссәсинин *сағ* вә *сол* чинаһларындан уғулдајан катјушаларын күлләләри Семихатканын о башындан кәнди ләрзәјә кәтирән курулту гопарды (С. Гәдирзадә).

Көрүндүјү кими, *сағ* вә *сол* семантик саһә әсасында мәтндән асылы олараг семантик сыралар јарадыр. Үмумијјәтлә, бу сыраларда антонимлијин өзүнүн хүсусијјәтләринин мүәјјәнләшдирилмәси вачибдир. Белә ки, *отаг, јашајыш јери,* семантик сыраја дахил олан *дөшәмә* вә *таван* кими бир-биринин әкси олан сөзләр һеч дә ашағы, јухары мәкан зиддијјәти билдирән сөзләрдән аз әһәмијјәтли дејил, һалбуки биринчиләри антоним сајмаг олмаз. Антонимләр бир контекстуал шәраитдә ишләнир, ејни функсионал ишләнмә даирәсинә малик олур.

Ејни һаллар *јаз* (јај), *пајыз* (гыш); *шимал* (чәнуб), *шәрг* (гәрб), *кечмиш, инди, кәләчәк* кими сөзләрин мәкан мәзмунунун сыраланмасына да аиддир. Бурада һәр бир үмуми мә'наја малик олан сөз көмәкчи вә ајдынлашдырычы мә'на дашыјан сөзләрин мүтәшәккил формасы кими чыхыш едир. Мәсәлән, *шимал* сөзү *чәнуб* сөзүнүн әксидир. Лакин бу ики сөз арасында ардычыл сыраланма тәшкил едән ашағыдакы сөзләр јерләшир: *шимал-гәрб// гәрб-чәнуб// чәнуб-шәрг// чәнуб-шимал// шәрг-шимал* вә јахуд *инди, бу күн, кәләчәк, сабаһ, дүнән, срағакүн* вә с.

ЗӘРФЛӘРДӘ СИНОНИМЛИК

Нитг фәалијјәтинин әсас саһәси олан синонимика мүасир дилдә мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Синоним проблеминин нәзәри аспектләринин тәдгиг олунмасы вә еләчә дә онун ајры-ајры дилләрин фәрди лексик системләриндә эксолунма хүсусијјәтләринин өјрәнилмәси дилчиләр арасында бөјүк мараг доғурур. Бунунла белә синонимләрин мүәјјәнләшдирилмәсиндә индијә гәдәр фикир ејнилији јохдур.

Синонимләр һаггында олан ајры-ајры бахышлар ики әсас бөјүк групда үмумиләшдирилә биләр: 1) синонимлик һаггында олан ән'әнәви тәсәввүрлә бағлы фикирләр; 2) синонимлик мәсәләсинин ән'әнәви аспектдә гурулушуна дилчилијин јени наилијјәтләриндән чыхыш едәрәк јанашмаг, онун әсас (тәкчә мәнтиги, психоложи вә естетик тәрәфини јох) хүсусијјәтләрини ашкар етмәк. Әкәр биринчи груп фикирләр бөјүк фактик материалын јығылмасына сәбәб олурса, икинчи истигамәт өјрәнилән һадисәнин маһијјәтини ачмаг, онун дахили хүсусијјәтләрини мүәјјәнләшдирмәк үчүн база јарадыр. Лакин һәм

биринчи, һәм дә икинчи истигамәт һәләлик ваһид бир фикрә кәлмәмишдир. Она көрә дә нә биздә, нә дә харичдә һамынын гәбул етдији бир нәзәријјә вардыр[15].

Синонимләри әмәлә кәтирән сөзләр бир-бири илә нә гәдәр јахын олсалар да, һәр һалда онларын арасында инчә мә'на вә үслуби фәргләр вардыр. Демәли, бир-бири илә синоним олан сөзләр тамамилә ејни мә'наны ифадә етсә иди, онда синонимлијә һеч бир еһтијач олмазды[16]. Буна көрә дә һәр һансы бир дилдә олан синонимләрдән бәһс едәркән онларын мүтләг вә нисби олмасыны нәзәрә алмаг лазымдыр.

Ејни мәфһуму ифадә едән синонимләрин мигдары олдугча аздыр. Дилдә ишләдилән синонимләрин әксәријјәти нисбидир. Нисби синонимләр бир-биринә јахын мәфһумлары ифадә едир, мәс.: *јухары, һүндүр, башыјухары, көјә тәрәф, үст ашағы, јерә тәрәф, башыашағы, тез, чәлд, бирдән, гәфләтән* вә с. Бу вә ја башга дилдә синоним әмәлә кәтирән сөзләр әсасән исим, сифәт вә фе'лләрдә тәсадүф едилир; галан нитг һиссәләриндә исә бунлара аз раст кәлмәк олар.

[15] С. Г. Бережан. Семантическая эквивалентность лексических единиц. Кишинев, 1973, сәһ. 6.

[16] Н. Мәммәдов. Азәрбајчан дилинин нәзәри әсаслары. «Маариф» нәшријјаты, Бакы, 1971, сәһ. 163.

1182—12

ИСИМ

Дилин лүғәт тәркибиндә әсас јерләрдән бирини тутан исимләр сәс тәркиби, грамматик гурулушла јанашы мүәјјән әсас вә ја төрәмә мә'наја малик олур. Данышыг просесиндә исимләрин фонетик сәс тәркиби, грамматик гурулушу дејил, онларын мә'насы әсасдыр, апарычыдыр. Чүнки фонетик тәркиб вә грамматик гурулуш мә'наја хидмәт едир, мә'нанын тәләбинә көрә јараныр. Һәр бир исим мүхтәлиф әламәт вә ја кејфијјәтләрин топлусудур. Лакин әшјаја мәхсус үмдә кејфијјәтләр сөзүн әсас мә'насы илә семантик чәһәтдән бағланыр. Әсас мә'наја семантик чәһәтдән бағланан кејфијјәтләр әшја һаггында әлавә мә'лумат верир. Сөзләрин әсас вә төрәмә мә'налары онларын семантик хүсусијјәтләринин јаранмасында мүһүм амилдир.

Исимләрин семантикасы илә бағлы хүсусијјәтләрдән ашағыдакылары көстәрмәк олар:

Семантик валентлик. Исимләр садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб олур; исимләрин гурулушча нөвләри јени мә'нанын мејдана чыхмасына хидмәт едир, лакин мә'налар арасында фәргин јаранмасына сәбәб олмур. Исимләрдә мә'на фәрги семантик валентликлә шәртләнир. Сөзләрин мә'налары арасындакы фәрг вә бу фәргдән асылы олараг сөзләрин бир-бири илә бирләшмә габилијјәти семантик валентликдир. Нитг просесиндә исимләр гурулуш вә фонетик тәркибинә көрә фәргинә әсасән дејил, семантик валентлик мүнасибәтинә көрә данышыг актында иштирак едир. Данышыг акты заманы исимләрин семантик валентлик әсасында груплашмасынын ашағыдакы мәрһәләләрини көстәрмәк олар:

а) Үнсијјәтин мүәјјән мөвзусу олур вә мөвзу илә әлагәдар дилин лүғәт тәркибиндән сөзләр мә'наја әсасән сечилир. Ев һаггында сөһбәт кетдикдә *дағ, дәрә, мешә* кими сөзләр дејил, *ев, дивар, гапы, пәнчәрә* вә с. кими сөзләр сечилир. Бу сечилмәдә мә'на мүһүм рол ојнајыр.

б) Мөвзу илә әлагәдар семантик чәһәтдән сечилмиш сөзләр мә'наја көрә фәргләндирилир. Бурада семантик

валентлик әсас көтүрүлүр. Јә'ни мөвзу илә әлагәдар сечилмиш *ев, гапы, пәнчәрә, дивар* сөзләринин мә'налары чәки е'тибарилә, кенишлик е'тибарилә бир-бириндән фәргләнир ки, бу фәрг дә онларын бирләшмәси, үнсијјәтдә өз јерини тапмасы үчүн шәраит јараныр. *Ев* сөзүнүн семантик валентлији *гапы, пәнчәрә* сөзләринә нисбәтән үстүндүр. *Гапы, пәнчәрә* сөзләри исә ејнивалентли сөзләрдир. Буна көрә дә *ев* сөзүнүн мә'насы *гапы, пәнчәрә* сөзләринин мә'насыны өзүнә табе едир вә беләликлә, *евин гапысы, евин дивары* вә с. бирләшмәләр мејдана чыхыр. *Гапы, пәнчәрә* сөзләри ејнивалентли олдуглары үчүн бир-бири илә бирләшә билмир.

Евин гапысы, евин пәнчәрәси, евин дивары бирләшмәләриндә семантик валентлик саһиб—мәнсуб мүнасибәтинә көрә јаранмышдырса, *Гәдим заманда Кәпәз дағынын ашағы синәсиндә, Көј Көлүн јухары јахасында, јамјашыл мешәнин ичиндә, ағ гајаларын әһатәсиндә бир Күзкү көл гајнајырды* (С. Рәһимов)—чүмләсиндә заман-мәкан семантик валентлији вардыр. *Кәндин ортасындакы тәпәдә ири бир тут ағачынын көлкәсиндә бөјүк бир мә'рәкә варды* (И. Шыхлы)—чүмләсиндәки исимләр еһтива принсипи әсасында бирләшмишдир.

Бүтүн бу фактлар көстәрир ки, исимләрин мә'насындакы семантик валентлик мүхтәлиф мүнасибәтләрә көрә јараныр, мә'нанын бири дикәринә әсасән үстүнлүк тәшкил едир.

Исимләрин мә'налары арасындакы семантик валентлик мүнасибәтләри ашағыдакылардан ибарәтдир:

1) **Заман-мәкан.** Заман анлајышлы сөз мәкан анлајышы олан сөзә нисбәтән семантик валентлик чәһәтдән үстүндүр. Бүтүн һалларда заман анлајышлы сөз, мәкан анлајышлы сөздән әввәл ишләнир; мәс.: Гәдим *заманда*, бизим *Муғанда* бир оба варды («Азәрбајчан» журналы); *XVIII* әср, *Азәрбајчан* (С. Вурғун).

2) **Күлл-чүз.** Мә'насында күлл, бүтөв анлајышы олан сөз, чүз, һиссә анлајышлы сөздән семантик валентлик чәһәтдән үстүндүр; чүз күллә, һиссә бүтөвә табедир. Бу табелик онларын сабит-мәнсуб мүнасибәти әсасында бирләшмәси үчүн шәраит јарадыр; мәс.: Билгејс исә чөрәји парча-парча едиб *тојуг-чүчәләрә* атырды (А. Шаиг); *Ата-оғул* саһил боју узанмыш хурма ағачларынын арасы илә кедирдиләр (А. Шаиг).

3) **Еһтива.** Семантик чәһәтдән бөјүк әшја адларыны билдирән сөз семантик чәһәтдән кичик анлајышы билдирән исми еһтива едир. Бурада әшјалар семантик чәһәтдән бир-биринин ичәрисиндә јерләшир, бир-биринә дахил олур. Еһтива семантик валентлији әсасында бирләшмәдә бүтүн һалларда бөјүк әшјанын ады кичик әшјанын адындан әввәл кәлир.

Халгымыз вә *ордумуз* 1945-чи ил мај ајынын доггузуну гәләбә бајрамы кими тәнтәнә илә гејд еләди (Ә. Вәлијев); Күлшәнин диггәтини чәлб едән нә *Милдүзү*, нә дә *Гаратәпәдир* (Ә. Вәлијев); Вәтән мүлкүнү *ел-ел, оба-оба, кәнд-кәнд, ев-ев* кәзәр, бөјүк сабаһын ачылдығыны хәбәр верәр, һамыны гәфләт јухусундан ојадарды (Мир Чәлал).

4) **Һәчм.** Һәчм дедикдә бураја һәм әшјанын тутуму, һәм дә гијмәти дахилдир. Бунлар исә сөзләрин мә'налары арасында семантик валентлијин јаранмасына хидмәт едир. Бөјүк, гијмәтчә артыг әшјалар о бириләрә нисбәтән үстүн олур, илк планда јерләшир; мәс.: *Бағлар, бағчалар* адамын үзүнә күлүмсәјирди («Азәрбајчан» журналы); *Һиндушкалар, тојуглар, чолпалар* дәнләнир (Ә. Вәлијев).

5) **Мәкан.** Мәкан билдирән сөзләрин семантикасында һәм һәчмә, һәм дә мәкана көрә семантик валентлик олур. Бир гајда олараг данышана јахын мәкан һәчмчә о бириләриндән кичикдир. Һадисәләр јахын мәкандан узаға доғру инкишаф едир; мәс.: Бәлкә мән гызымы көтүрүб *Бакыја, Москваја,* дүнјанын лап о учуна апарым (С. Рәһимов); О бир гәдәр пул јығыб Фиридуну *Тәбризә* вә ја *Теһрана* охумаға көндәрмәк фикринә дүшмүшдү (М. Ибраһимов).

6) **Мә'лум-мәчһул.** Исимләрдәки мә'лум-мәчһул семантик валентлији әсасән ја мәкана, ја да гоһумлуға көрә мүәјјәнләшир. Данышана мәканча, гоһумлуг е'тибарилә јахын олан әшјалар, шәхсләр мә'лум, данышандан узаг оланлар исә мәчһулдур. Бу валентлик әлагәсини јахынлыг-узаглыг да адландырмаг олар. Бу мүнасибәтдә валентлик чәһәтдән о бирисиндән үстүн әшјалар илк плана чәкилир; мәс.: Онун *атасы* да, *бабасы* да, бабасынын бабасы да бу маликанәдә бағбан олмушдур (М. Ибраһимов).

7) **Кејфијјәт.** Исимләр арасындакы кејфијјәт валентлији објектив аләмин инкишафыны көстәрән сөзләр арасында мөвчуддур. Бурада бир гајда олараг инкишаф ашағыдан јухарыја доғрудур. Илк мәрһәләни билдирән сөзләр семантик үстүнлүјә маликдир; мәс.: Дүнја јарандан белә бир ганун әмәлә кәлиб: *ушаглыг, чаванлыг, гочалыг* (Ә. Вәлијев); Азад мәним *ушаглыг* вә *кәнчлик* јолдашым иди. (М. Ибраһимов); Бәли, *күнләр, һәфтәләр, ајлар* доланды («Азәрбајчан һекајәләри»).

8) **Кәмијјәт.** Кәмијјәтә әсасланан семантик валентлик мигдар вә сыра сајлары илә бағлыдыр. Сајлар вәһиддән башлајараг сонсузлуға доғру инкишаф едир. Субстантивләшәрәк исим кими чыхыш едәндә сајларын бу хүсусијјәти мүһафизә олунур. Әввәлки сај ады сонракы сај ады үчүн чыхыш нөгтәсидир, семантик чәһәтдән ондан кичикдир; мәс.: *Үчүнү, једдисини, гырхыны, илини* вердиләр, үрәкләри сојумады (Ә. Вәлијев); Нуру кишијә јахшы мә'лум иди ки, бу тарихи һәрәкәт јолунда чан гурбан едән *минләр, милјонлар* вардыр (Мир Чәлал).

Семантик топлулуг. Мүәјјән әшјанын, һадисәнин адларыны билдирән исимләрин мә'насы бу әшја, һадисә һаггында һәртәрәфли мә'лумат верир. Башга сөзлә десәк, исимләрин мә'насына бу әшја, һадисә илә јанашы олан бир сыра әламәт вә кејфијјәтләр дахилдир. Исимләрин мә'насына дахил олан әламәт вә кејфијјәтләрин бир чохуну һәм семантик, һәм дә грамматик үсулла ифадә етмәк мүмкүн олдуғу үчүн бунлары шәрти олараг мә'наја дахил семантик-грамматик категоријалар адландырмаг мүмкүндүр. Семантик-грамматик категоријалар сөзләрин дилдә ишләнмәси, мүхтәлиф формаларын јаранмасы үчүн шәраит јарадыр. Бунлар, хүсусилә сөз вә форма јарадычылығында мүһүм рол ојнајыр. Чүнки һәр бир сөзүн вә шәкилчинин мүәјјән мә'насы, мүәјјән вәзифәси олур. Шәкилчиләрин көкә вә әсаса бирләшмәсиндә көклә (әсасла) шәкилчинин семантик мүнасибәти өзүнү көстәрир. Бунун үчүн дә исим дүзәлдән бүтүн шәкилчиләр бүтүн исимләрлә бирләшә билмир. *Дәмир* вә *дәмирчи* мүхтәлиф мә'налы сөзләрдир. Бу сөзләрдән биринин семантикасы она **-лыг** шәкилчисинин *(дәмирчилик)* бирләшмәсинә имкан верирсә, дикәр сөзә *(дәмир)* **-лыг** шәкилчиси бирләшә билмир.

Исимләрин семантикасы сөз бирләшмәләринин јаранмасында да мүһүм рол ојнајыр. Белә ки, бүтүн исимләрлә бүтүн сифәтләрдән (вә ја башга нитг һиссәләриндән)

сөз бирләшмәси јаранмыр. Чүнки бирләшмәјә дахил олан сөзләр семантик чәһәтдән бир-бири илә ујушмалыдыр. *Парча, күл, гәләм* сөзләринин семантикасы бу сөзләрә *гырмызы* сифәтинин јанашмасыны (*гырмызы парча, гырмызы күл, гырмызы гәләм*) имкан верирсә, *гырмызы* сифәти *дүшүнчә, фикир, хәјал* вә с. бу кими абстракт исимләрлә сөз бирләшмәси јаратмыр. *Дүшүнчә, фикир, хәјал* кими исимләрә гошулараг сөз бирләшмәси јарадан *дәрин* сифәти *(дәрин фикир, дәрин дүшүнчә, дәрин хәјал) парча, күл, гәләм* сөзләри илә бирләшмә јаратмыр.

Мүәјјән бир әшја вә ја һадисә илә бағлы олан сөзүн мә'насына о әшјанын, һадисәнин тәк вә ја топлу олмасы да дахилдир.

Даш вә *һава, ев* вә *су* сөзләринин һәрәси бир әшја илә бағлыдыр вә бу сөзләрин мә'налары бир-бириндән фәрглидир. Бу сөзләрин мә'насына бир сыра семантик чәһәтләр дә дахилдир. *Даш* вә *ев* сөзләринин мә'насында тәклик, әдәдлик, *һава, су* сөзләринин мә'насында исә топлулуг анлајышы вардыр. Сөзләрин семантикасындакы топлулуг онларын дилдә ишләнмәси, грамматик формалара дүшмәси үчүн шәраит јарадыр. *Даш, ев* сөзләринин семантикасы бунларын сајларла *(ики даш, алты даш, бир ев, үч ев)*, чәм шәкилчиләри илә (дашлар, евләр) ишләнмәсинә шәраит јарадырса, *һава, су* сөзләри нә сајла, нә дә чәм шәкилчиси илә ишләнир, чүнки бу сөзләрин семантикасындакы топлулуг онларын сајылмасына вә чәмләнмәсинә имкан вермир.

Семантик конкретлик вә абстрактлыг. Исимләрин семантикасына дахил олан хүсусијјәтләрдән бири дә конкретлик вә абстрактлыгдыр. Исимләр семантикасына көрә ја конкрет, ја да абстракт олур. *Ев, даш, китаб, адам, ағач, әл, ајаг* вә с. бу кими сөзләр мә'насына көрә конкрет; *ағыл, дүшүнчә, фикир, хәјал* вә с. бу кими сөзләр абстрактдыр.

Сөзләрин, о чүмләдән дә исимләрин семантикасында конкретликдән абстрактлыға инкишаф нәзәрә чарпыр. Чүнки бир чох конкрет мә'налы исимләр мүчәррәдләшдији һалда, мүчәррәд исимләр конкретләшә билмир. *Дәмирчи, мүәллим, шакирд, һәким* вә с. бу кими пешә адлары билдирән исимләр **-лыг** шәкилчиси гәбул етдикдә абстрактлашыр, исим групуна дахил олмајан сифәтләр, сајлар вә әвәзликләрдән **-лыг** шәкилчиси васитәси

илә јаранан исимләр дә абстракт мә'налы олур: *дәмирчилик, мүәллимлик, шакирдлик, һәкимлик, гырмызылыг, ағлыг, сарылыг, көјлүк, бирлик, икилик, алтылыг* вә с.

Семантик хүсусилик вә үмумилик. Исимләр мә'наларына көрә хүсуси вә үмуми олур. Семантик чәһәтдән хүсуси вә үмуми исимләр конкрет исимләри әһатә едир. Өз сәчијјәсинә көрә хүсуси исимләр мүәјјән, үмуми исимләр гејри-мүәјјәндир. Чүнки үмуми исимләр ејни чинсли варлыглары күлл шәклиндә билдирир. *Даш, ағач, ев, дағ* вә бу кими үмуми исимләрә гејри-мәһдуд мигдарда гејри-мүәјјән *даш, ағач, ев, дағ* дахилдир. Хүсуси исимләрин семантикасында мүәјјән мәһдудлуг, мүәјјән бир әшја илә бағлылыг вардыр. Хүсуси исимләрә чоғрафи објектләр, инсан адлары, фамилијалар вә с. дахилдир.

Семантик чинс. Инсанлар арасында үнсијјәт васитәси олан дил објектив һәгигәтләрә, објектив мүнасибәтләрә әсасланыр. Башга сөзлә десәк, дил објектив һәгигәтләрин, објектив мүнасибәтләрин ишарәләрлә ифадәсидир. Објектив аләмдә мөвчуд олан објектив реаллыг формаларындан бири чинсдир. Чүнки чанлы исимләр (варлыглар) ики чинсә бөлүнүр. Објектив аләмдәки бу инкаредилмәз факт өз әксини дилдә дә тапмышдыр. Бүтүн дилләрдә олдуғу кими, Азәрбајчан дилиндә дә чинс ики үсулла ифадә едилир: а) Лексик јолла; б) Грамматик јолла.

Чинс категоријасынын лексик јолла ифадәси мә'наја әсасланыр. Буна көрә дә *инәк, өкүз, тојуг, хоруз* сөзләрини семантикасына көрә ики чинсә бөлмәк мүмкүндүр.

Бүтүн чанлы варлыглар чинсләрини ифадә етмәк үчүн дилдә сөзләр азлыг едир. Бу заман грамматик үсулдан истифадә едилир. Грамматик үсул исә морфоложи вә синтактик олмагла ики јерә бөлүнүр. Мүәјјән груп дилләр чинс морфоложи, дикәрләри исә синтактик үсулдан истифадә едир. Азәрбајчан дилиндә чинс категоријасы синтактик үсулла јаранaыр: *Еркәк пишик, диши пишик. Һәсән гызы, Һәсән оғлу.*

Әлбәттә, чинсин семантик ифадәси Азәрбајчан дили үчүн даһа сәчијјәвидир. Бу, өзүнү һәм Азәрбајчан дили сөзләриндә, һәм дә алынма сөзләрдә көстәрир. Буна көрә дә, башга дилләрдән алынмыш сөзләрин чинсә көрә фәргләндирилмәсиндә семантика мүһүм рол ојнајыр. Чүнки бир дилдән башга дилә сөзүн грамматик гуру-

лушу дејил, бу грамматик гурулушун ифадә етдији мә'на кечир вә мә'наны ифадә едән грамматик гурулушун дикәр дил үчүн әһәмијјәти јохдур. *Таһир, Халид, Салеһ, Адил, Әзиз, Рәшид, Сәлим, Ариф, Тофиг, Әдил, Камал, Камил, Расим* вә с. бу кими сөзләрин киши; *Таһирә, Халидә, Салеһә, Адилә, Әзизә, Рәшидә, Сәлимә, Арифә, Тофигә, Әдилә, Кәмалә, Камилә, Расимә* адларынын гадына аид олмасы грамматик формаја көрә дејил, мә'наја әсасән мүәјјәнләшмишдир. *Шәмсијјә, Шөвгијјә* адларынын гадына, *Шәмси, Шөвги* адларынын кишијә аид олмасы да семантикаја көрәдир.

Чох вахт *мүәллим—мүәллимә, катиб—катибә, артист—актриса* сөзләринин дүзкүн ишләнмәдији гејд олунур. Лакин дилимиздә *мүәллим, катиб, артист, мүәллимә, катибә, артистка* ајры-ајры лексик ваһидләрдир. Бунларын арасындакы чинс фәрги исә семантикаја көрә мүәјјәнләшир.

Азәрбајчан шәхс адларынын киши вә гадын адлары кими ики јерә бөлүнмәсиндә семантик әсасдыр. Мәһз семантиканын күчүнә *Аслан, Баһадур, Бәбир, Әһмәд, Баба, Аға* вә с. адларын кишиләрә; *Фирузә, Нәркиз, Әфруз, Зүлејха, Күларә* адларынын гадына аид олмасы мүәјјәнләшдирилир.

Адларын әксәријјәти үмуми исимләрин хүсусиләшмәси нәтичәсиндә мејдана чыхмышдыр. Үмуми исим кими семантикасында чинс анлајышы олмајан *аслан, бәбир, гәрәнфил, алмаз, чичәк, кәклик, бүлбүл, ајдын, марал, улдуз, мәтанәт, зија, күндүз* вә онларча белә сөзләр хүсусиләшәрәк инсан ады кими ишләндикдә чинс анлајышы кәсб едир, кишиләрә мәхсус, гадынлара мәхсус адлар кими формалашыр. *Аслан, Бәбир, Ајдын, Мәтанәт, Зија, Күндүз* адларынын кишијә; *Гәрәнфил, Алмаз, Чичәк, Кәклик, Булбул, Марал, Улдуз* адларынын гадына аид едилмәси семантикаја көрәдир.

Әлбәттә, семантик чәһәтдән битәрәф адлар да вардыр. *Иззәт, Сәјад, Һумај, Шөвкәт* адларында семантик диференсиасија кетмәмишдир.

ИСИМЛӘРИН ЧОХМӘ'НАЛЫЛЫҒЫ

Мүәјјән сөзләрин анчаг бир мә'насы, дикәр сөзүн бир нечә әлавә мә'насы олур. Беләликлә, дилдә тәкмә'налылыг вә чохмә'налылыг мөвчуддур.

Сөзләрин чохмә'налылығынын мејдана чыхмасы инсанын тәфәккүр фәалијјәти илә, тәфәккүрүн мүчәррәдләшдирмә фәалијјәти илә сых бағлыдыр. Чүнки дилә аид олан абстрактлашдырма фәалијјәти ејни заманда чохмә'налылыға, чохмә'налы сөзләрин мүхтәлиф мә'наларынын семантикасыны ачмаға көмәк едир. Ејни бир сөзүн мүхтәлиф мә'насы вә бу мә'налар арасындакы фәрг мүчәррәдләшдирмә илә мејдана чыхыр. Әлбәттә, чохмә'налы сөзләрин мә'наларынын мүәјјәнләшдирилмәсиндә мәтн мүһүм рол ојнајыр. Мәтн чохмә'налылығы мүәјјәнләшдирән ојаны васитәдирсә, мүчәррәдләшдирмә чохмә'налылығы јарадан сәбәбдир. Даһа доғрусу, мәтнә гәдәр, мәтндә ишләнәнә гәдәр сөзләрин семантикасында чохмә'налылығын рүшејмләри вардыр ки, мәтн васитәси илә бунлар реаллашыр. Әкәр семантик чәһәтдән мәтнә ујғун олмајан мә'на мәтндә ишләнәрсә, мәтн буну һеч вүр реаллашдыра билмәз. Мәтнин мә'насы илә сөзүн семантикасы о заман ујғунлашыр ки, сөзүн малик олдуғу бир чох мә'нalардан мәтнин тәләбинә, руһуна ујғун оланы ишләнир. *Баш* сөзү *адамын башы, сујун башы, столун башы, баш һәким* бирләшмәләриндән мүхтәлиф мә'нада ишләнмәсинин сәбәби мәтн дејил, бу сөзүн семантикасыдыр. *Баш* сөзүнүн семантикасы онларын мүхтәлиф мә'нада чыхыш етмәси үчүн шәраит јаратмышдыр.

Мүчәррәдләшдирмә (абстрактлашдырма) инсан тәфәккүрүнүн елә бир фәалијјәтидир ки, әшјаја хас олан бир чох әламәт вә ја кејфијјәтләрин, хүсусијјәтләрин ады чәкилмир, ады чәкилән әшја әтрафында бунлар үмумиләшдирилир. Һәр һансы сөзә әшјанын бир чох мә'лум вә ја гејри-мә'лум әламәтләри, кејфијјәтләри, чәһәтләри дахилдир. Бизим тәфәккүрүмүздә бу әшја һаггында там тәсәввүр вардыр. Әшјанын бизим тәфәккүрүмүздәки үмуми мә'луматы онун дүзкүн дәрк едилмәсинә зәмин һазырлајыр.

Сөзләрин чохмә'налылығынын дәрк едилмәсиндә дә мә'лум кејфијјәтләрин мүһүм ролу вардыр. Азәрбајчан дилиндә *пилләкән* вә *нәрдиван* ајры-ајры сөзләрдир. Лакин әшја вәзифәчә, сөзләр исә мә'нача бир-биринә јахындыр. Ашағыдан јухары галхмаг вә јухарыдан ашағы енмәк үчүн истифадә олунан аләтә *нәрдиван* вә ја *пилләкән* дејилир. Лакин вәзијјәтчә бу әшјалар бир-бириндән сечилир. Белә ки, *нәрдиван* һәрәкидир, ону бир

јердән башга јерә көчүрмәк, апармаг мүмкүндүр; *пилләкән* исә гејри-һәрәкидир, ону бир јердән башга јерә апармаг, көчүрмәк мүмкүн дејилдир. Азәрбајчан дилинин мүәјјән диалектләриндә *пилләкән* вә *нәрдиван* сөзләри һәм дә *пилләкән* сөзү мә'насында ишләнир. Бирисинә дејәндә ки, *«о пилләкәни бураја кәтир»* о адам *нәрдиваны* кәтирир. Чүнки *нәрдиван* вә *пилләкән* сөзләри бир сөзлә ифадә олунса да, бунларын арасындакы фәрг данышанларын тәфәккүрүндә ајдындыр.

Әкәр *пилләкән* вә *нәрдиван* сөзләри һәрәки вә гејри-һәрәкилијә көрә фәргләнирсә, *јол* сөзүнүн мә'налары конкретлик вә абстрактлыға көрә фәргләнир.

Јол сөзү ики нөгтә арасында кедиш-кәлиш үчүн истифадә едилән саһәдир. Лакин ики нөгтә арасындакы бу саһә мүхтәлиф шәкилдә тәзаһүр едир. Бунларын бир гисмини инсанлар хүсуси олараг дүзәлдир: *дәмир јолу, шосе јолу, јол чәкмәк, јолу асфалтламаг* вә с.

Дикәр јоллар исә кедиш-кәлиш үчүн инсанлар тәрәфиндән истифадә олунур, лакин бу јоллары инсанлар дүзәлтмир; бунларын бә'зиси мәчаздыр, *су јолу, һава јолу, һәјат јолу, јол јолдашы* вә с. Мүгајисә ет: рус дилиндә: *дорога—путь.*

Бу, *јол* сөзүнүн семантикасындакы конкретлик вә абстрактлыгла бағлыдыр. *Дәмир јолу, шосе јолу, јол чәкмәк, јола асфалт дөшәмәк* кими ифадәләрдәки *јол* конкретдир, лакин *гачыш јолу, һәјат јолу, јол јолдашы, һава јолу* бирләшмәләриндә конкретлик јохдур. Мүхтәлиф шәкилчиләрә *јол* сөзүндән дүзәлән *јолдаш, јолчу, јоллу* вә с. сөзләрдә (исим вә сифәтдә) сөзүн абстракт мә'насы әсасында јаранмышдыр.

Демәли, семантикасында чохмә'налылыг олан сөзләрин әсас вә әлавә мә'налары мүхтәлиф чәһәтләрә көрә фәргләнир, лакин бу мә'наларын ваһид мә'на әтрафында бирләшмәси, онларын дәрк едилмәси тәфәккүрүн абстрактлашдырма хүсусијјәти илә бағлыдыр.

Азәрбајчан дилиндә исимләрин чохмә'налылығы кениш јајылмыш семантик һадисәдир. Демәк олар ки, бүтүн исимләрин әсас (номинатив) мә'налары илә јанашы бир вә ја бир нечә әлавә мә'насы вардыр. Чохмә'налылыг даһа чох инсанын бәдән үзвләринин адларыны билдирән сөзләрә аиддир: *ајаг, баш, бармаг, боғаз, бојун, гол, көз, гулаг, бағырсаг, ағыз.* Бунлардан башга ашағыдакы сөзләрдә дә чохмә'налылыг олур: *булуд, бахар, варлыг, бирлик, вахт, ана, ата, бәнд, бујруг, гүввә* вә с.

Исимләрин чохмә'налылығы әсасән харичи охшарлыға, вәзифә, хүсусијјәтә көрә көчүрмә јолу илә јараныр. Бу бахымдан *баш* вә *ајаг* сөзләринин мә'наларыны изләјәк.

1. Баш.

1) Чанлыларын: инсанын, һејванын, һәшәратын мүәјјән бир үзви: *адамын башы, гојунун башы, тојуғун башы* вә с.

2) Бу вә ја дикәр әшјанын учу мә'насында: *шалбанын башы, дағын башы.*

3) Јан, әтраф, гыраг мә'насында: *булаг башы.*

4) Јүксәк, али, әсас мә'насында: *баш һәким, баш корпус.*

5) Номиратив сөз кими: *беш баш аилә, беш баш мал.*

6) Ағыл, билик мә'насында: *Башында бир фикир вар.*

7) Әшјанын апарычы һиссәси: *баш сеған.*

2. Ајаг.

1) Чанлыларын бир үзвү: *инсанын ајағы, һејванын ајағы.*

2) Дајаг мә'насында: *столун ајағы.*

3) Сон, ахыр мә'насында: *сујун ајағы, архын ајағы.*

4) Өлчү мә'насында: *гојуну гојун ајағындан, кечини кечи ајағындан.*

5) Һесаб мә'насында: *Онун ајағында 15 манат пул галды.*

ИСМИН МӘЧАЗИ МӘ'НАЛАРЫ

Исимләрин семантикасы илә әлагәдар мәсәләләрдән бири мәчазлашмадыр. Мәчазлашма исә өз нөвбәсиндә чохмә'налылыг илә бағлыдыр.

Исимләрин мәчазлашмасы өзүнү әсасән, мәтн дахилиндә бүрузә верир. Номинатив мә'на чох, әлавә мә'на аз ишләк олур. Мәчазлашма исимләрин мүәјјән әламәтинин башгасына көчүрүлмәси илә јараныр. Тутаг ки, *булуд* бир әшјанын адыдыр, изаһлы лүғәтдә бу сөз белә шәрһ едилир: *Булуд*—һавада топланан кәсифләшмиш су бухары јығымы[1].

[1] «Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти», Азәрб. ССР ЕА Нәшријјаты, Бакы, 1966, сәһ. 324.

Бу әшјаја малик хүсусијјәтләрдән бири ондан ибарәтдир ки, һаванын һәддиндән чох булудлу олмасы инсанлара зијан верир, күнәшин габағыны өртүр. Јағышын јағмасы, һаванын булудлу кечмәси инсанлары һәмишә севиндирмир. Инсан бә'зи һалларда булудла мүбаризә етмәли олур.

Сәрдар Булуддағындан фишәнкләри сәмаја бурахды. Фишәнкләр булуда чатыб далбадал партлады. Бир-биринин ардынча партлајан гырмызы ишыг тутгун сәманы ишыгландырды. Фишәнкләр бир дә, бир дә партлады. Бу заман көјү гапамыш гара булуд гылынчла бөлүнмүш кими тән ортадан парчаланды. Сонра бу парчалар араланараг сүр'әтлә дағлара чәкилди. Инди занбағ кими ачылан көмкөј сәмада гөвси-гүзеһ көрүнүрдү. Әлагәчына сөјкәниб көзләрини көјә зилләмиш Новрузәли баба:— Бах белә!—дејә күлүмсәди (И. Әфәндијев).

Бу кичик парчада инсанын тәбиәтин бу гүввәсинә *(булуда)* гаршы мүбаризәси тәсвир едилмишдир. Инсан *булудла* әлагәдар олан бир сыра тәбии фәлакәтләрин шаһиди олмуш, та гәдим замандан бәри *булуд* инсанын шүурунда шәр гүввә кими мөһкәмләнмишдир. *Булуда* мәхсус бир кејфијјәт башга һадисәләрә көчүрүлмүш, инсана зәрәр верән башга варлыглар *булуд* адландырылмышдыр. М. Ә. Сабирин ашағыдакы парчасында *булуд* сөзү әсл мә'надан узаг, икинчи мә'нада ишләнмишдир:

Сән демәдинми думада рәф олур еһтијачымыз,
Мән демәдимми чох јемә, тез позулар мәзачымыз?!
Гара булудлар ојнашыр, инди нәдир әлачымыз?
Чулғалајыр бизи думан, мән дејән олду, олмады?

Бурада *булуд,* өзү дә *гара булуд* халг күтләләринә зијан верән ичтимаи һадисәјә ишарәдир.

И. Әфәндијевин «Көрпүсаланлар» романындан ашағыдакы парчада *булуд* сөзү әрлә-арвад арасындакы мүнагишәни ифадә етмәк үчүн ишләнмишдир:

...— *Мән о дәһшәтли фыртына булудларынын кетдикчә сыхлашараг бизим чадырымызын үзәринә јеридијини кө̀рдүм. Мән һәр шејдән әввәл өз һәрәкәтләрими диггәтлә тәһлил едирдим.*

Әрлә-арвад арасында хошакәлмәз һадисәләрин баш верә биләчәји *фыртыналы булуд* ифадәси илә верилмишдир.

Чохданын сөһбәтидир, Вәтәнимизин сәмасына гәфләтән булудлар пәрдә чәкди («Коммунист» гәзети)—мисалында *булуд* сөзү мүһарибәјә ишарәдир.

Булуд сөзүнүн мә'чази мә'налары изаһлы лүғәтдә белә верилмишдир:

Булуд. 2. тәһлүкә, горху мә'насында (чох вахт *гара* сөзү илә бәрабәр). Өлкәнин үстүнү *гара булудлар* алмышды. *Гара булудлар* ојнашыр, инди нәдир әлачымыз.

3) *мәч.* Әһвал позғунлуғу, гәм, кәдәр, тутгунлуг, пәришанлыг, мә'јуслуг символу кими ишләнир; мәс.: Ана јурдун һәр јериндән кәсиләчәк јад ајағы, Ачылачаг һәр дәрдләрин *булуд* кими гашгабағы (С. Вурғун); Гыз *булуд* кими тутулду, һирсиндән ағлады (Мир Ҹәлал).

4. *мәч.* Бир шејин чохлуғуну, кәсифлијини, һәрәкәт едән күтлә һалында олдуғуну көстәрир; мәс.: Бу һалда мејданын мәғриб сәмтиндән *булуд* кими тоз галхды (М. Ф. Ахундов)[2].

Исимләрин мәчазлашмасында әшјаја, һадисәјә хас олан әламәт вә ја кејфијјәтләрдән бири өн плана чәкилир. Тутаг ки, *аслан, гурд, түлкү* һәр бириси мүәјјән бир һејванын адыдыр: Бир заман *түлкү, гурд,* һәм *аслан,* һәр үчү бағлады белә пејман. Ки, бу күндән әлә нә дүшсә шикар. Үч јерә гисмәт ејләсин онлар (А. Шаиг).

Бурада һәр үч һејваны билдирән сөз номинатив мә'нада ишләнмишдир. Бу үч һејван бир-бириндән мүәјјән әламәтләринә көрә фәргләнир. Бу әламәтләр исә мәчазлаша билир: *аслан—чәсурлуг, түлкү—һијләкәрлик, гурд—хаинлик;* мәс.: Мән дә бир *асланам,* дүшүнсүн бир аз, *Асланын* дишиси, еркәји олмаз (А. Шаиг); *Түлкү* кәсир, Довшан кәсир габағыны, һамысы да шәкләјирләр Гулағыны (Ҹ. Новруз).

Азәрбајчан дилиндә башга нитг һиссәләринә нисбәтән исимләр мәчазлашмаға даһа мејллидир. Исимләрин һамысынын мәчази мә'наларындан бәһс етмәк мүмкүн дејилдир. Буну нәзәрә алараг ән чох ишләк олан мәчазлашмыш сөзләрин бир нечәсини көстәрәк (мисаллар әлифба сырасы илә верилир).

Аслан—*гочаглыг, мәрдлик;* мәс.: Ојанды јериндән о гочаг *аслан,* Бир әлиндә мызрағы, бир әлиндә галхан (А. Шаиг).

2 «Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти», Бакы, 1966, сәһ. 324.

А р ы—*чалышганлыг, ишләклик;* мәс.: Нечәсиниз, ај *арылар,* Ај гејрәтли әмәкчиләр (Ч. Н о в р у з).

Б а һ а р—*чаванлыг, кәнчлик, јени дөвран, хош кәләчәк,* мәс.: Өмрүн *баһар чағында.* Гәлбә јаған гар нәдир? (Б. В а һ а б з а д ә); Сән кәләндә, Бајрам олур бизим елдә, *Үрәкләрин баһарысан* (Һ. Б и л л у р и); Нәфәсиндән дујурам мән *Өмүрләрин баһарыны* (Һ. Б и л л у р и); Чичәкләнди *јазым мәним,* Мәктубуну аланда мән (Һ. Б и л л у р и).

Б а ј г у ш—*шәр гүввә, харабалыг;* мәс.: Мәнәм ел оғлу чобан, Чох улама, еј *бајгуш* (А. Ш а и г).

Б у л а г—*гајнамаг, чалышмаг;* мәс.: *Илһам булағым* олсун, Тәмәннасыз үлфәтим (Һ. Б и л л у р и).

Д а ғ—*әзәмәт, мәғрурлуг;* мәс.: Еј гаја, өзүнү, Тај тутма *дағa* (А. Ш а и г); *Дағлар бојда* үрәји вар, Тәмиз, ајдын диләји вар (Һ. Б и л л у р и).

Д у м а н, ч ә н—*гәм, гүссә;* мәс.: Һәким үрәјими бир јохлады. Үзүнә *чән, думан* енди елә бил (Һ. Б и л л у р и); Тез ол јоз, үзүмдән, Чәкилсин *чәнләр,* Гызармыш көзүндән Учсун бу кәдәр (А. Ш а и г); Алмасын үстүнү, достум, *думан, чән,* Бир дајан, гәмләнмә, көзүн долмасын (Ч. Н о в р у з).

Д а ш—*бәрклик, гатылыг, гәддарлыг;* мәс.: О заманлар мәним үрәјим *даш* кими иди (Ч. Ч а б б а р л ы); *Дашмы* мәним үрәјим, Анајам, вар диләјим (А. Ш а и г).

Г а р—*сојуглуг, кәдәр, гочалыг;* мәс.: Өмрүн баһар чағында Гәлбә јаған *гар* нәдир (Б. В а һ а б з а д ә).

Д о в ш а н—*горхаглыг;* мәс.: Түлкү кәсир, *Довшан* кәсир Габағыны, Һамысы да шәкләјирләр гулағыны (Ч. Н о в р у з).

И л а н—*залымлыг, зүлмкарлыг;* мәс.: Нифрәт олсун дедиләр, Зәһәрли *иланлара* Халгы алдаданлара (М. М ү ш ф и г); Һәр торпаг үстүндә бир *илан* јатыр, Елимин ашына һеј зәһәр гатыр (А. Ш а и г).

И б л и с—*фитнәкарлыг, ара гарышдырмаг;* мәс. Бәли, бу ики *иблис* Мәнәм, мәнәм дејирди (М. М ү ш ф и г); Бизим арамызда Нијјәти гара, *Иблис* дә, түлкү дә Илан да олду (Ч. Н о в р у з).

К ү л—*көзәллик, тәмизлик, сафлыг;* мәс.: Доғрудан да, Аслан бачысына бир *күл* гәдәр дә ағырлыг дүшмәсинә разы дејилди (Ч. Ч а б б а р л ы): Дүнән мәним көзүмдә Севимли бир *күл* иди (Һ. Б и л л у р и).

Н ә р к и з—*көзәллик;* мәс.: Шәнкүлүн көзләри *нәркиз,* Санки дүнјадан хәбәрсиз (М. М ү ш ф и г).

Ш и м ш ә к—*гәзәб, кин, сүр'әт; мәс.:* Көзләри одлу *шимшәкди* Гәлби гара дашдан бәркди (А. Ш а и г); Башымдан хәјалларым *Шимшәк* тәк чахды кетди (Һ. Б и л л у р и).

Х ә з а н—*сон, гочалыг, сојуглуг;* мәс.: Гәлбими дәрд алмыш, *Хәзаным* кәлмиш (А. Ш а и г); Мән нечә унудум доғма елләри, Онлар унутмады мәни һеч заман, Әсир чан евимдә *хәзан* јелләри, Онлардыр күлдүрүб, мәни агладан (Һ. Б и л л у р и).

Исимләрин мәчазлашмасында нәзәрә чарпан чәһәтләрдән бири дә ондан ибарәтдир ки, бир исим бир нечә мә'нада мәчазлаша билир. Бу мә'налар бә'зән бир-биринә јахын, бә'зән узаг, бә'зән исә һәтта зидд ола билир; мәс.: Һәр тәрәфдән ону фәлакәт *булудлары* чулғады (Ч. Ч а б б а р л ы); О исә Зүлејханын сәрви гамәтинә, *булуд* кими бүрүнән гара сачларына чохдан вурулмушду (Ч. Ч а б б а р л ы).

Бу мисаллардан бириндә *булуд* сөзү *фәлакәт, горху* мә'насында, дикәриндә исә бунун әксинә, *көзәллик, јахшы бир хүсусијјәт* мә'насында мәчазлашмышдыр.

Азәрбајчан дилиндә бир нечә мә'нада мәчазлашмыш исимләрә аид мисаллар:

Баһар, јаз.

1) *Чаванлыг, чаванлыг чағы;* мәс.: Кечмиш *баһар* күнләри Өмрү ахмыш су кими (А. Ш а и г).

2) *Јени дөвран;* мәс.: Мән ашыг, *јаза* бахтым, Ачылмыш таза бахтым, Мәһв олмуш көһнә дүнја, Чыхыбдыр *јаза* бахтым («Азәрбајчан фолклору антолокијасы»).

3) *Кәләчәк, кәләчәк күн;* мәс.: Доктор ишләр гызымыз Јахшы кәлир јазымыз («Азәрбајчан фолклору антолокијасы»).

4) *Кәләчәк, үмид;* мәс.: Мәним багым, *баһарым,* Фикри зијалы оғлум (М. Ә. С а б и р).

5) *Шәнлик,* мәс.: Одлу *баһар* кими шән, Башындан ашды севинч (А. Ш а и г).

Г ы з ы л.

1) *Әвәзсиз, дәјәрли;* мәс.: *Гызыл* өкүзүм јери, Гојма шум гала кери. Ити тәрпән, маралым, Дүшмәнләр бахыр бәри («Азәрбајчан фолклору антолокијасы»).

2) *Һәр иши бачаран;* мәс.: Адил исә евимизин әсас

ачары иди, онун әлләри *гызыл* иди, евин һәр иш-күчүнә јарајырды («Азәрбајчан» журналы).

3) *Дуз, дүзкүн;* мәс.: Әли *гызыл* кими оғланлар.

4) *Гырмызы рәнк;* мәс.: Дүзләр кәлир көзүмә, *Гызыл* лаләли дүзләр («Азәрбајчан» журналы).

5) *Күнәш;* мәс.: *Гызыл* сачларыны Мешәләрдән јығды («Азәрбајчан» журналы).

6) *Парлаг, јарашыглы;* мәс.: Чән дағлардан аранлара сүрүндү, Јашыл бағлар ағ думана бүрүндү, Будагларда сары јарпаг көрүндү, Гатарлашды *гызыл* телли дурналар («Азәрбајчан» журналы).

Омонимләр. Исми омонимләр ја Азәрбајчан дили сөзләри, ја да Азәрбајчан дили сөзләри илә алынма сөзләрин гаршылыглы мә'насы әсасында јараныр. Исимләрин мәншәчә мүхтәлифлији бунларын семантикасына да тә'сир едир.

1) Азәрбајчан дили сөзләри әсасында јаранан омонимләр семантик чәһәтдән јахын олур. Омоним сөзләрин бу нөвү арасындакы семантик јахынлыг омоним сөзләрин бағлы олдуғу әшјаларын формача бир-биринә охшарлығынын нәтичәсидир. Инсанын мүәјјән бир һиссәси олан *бел,* кәнд тәсәррүфаты аләти *белә* охшајыр. Ејни сөзләри *күрәк* сөзү һаггында да демәк олар.

Азәрбајчан дили сөзләри әсасында јаранараг семантик чәһәтдән бир-биринә јахын мә'налы сөзләрә ашағыдакылар мисал ола биләр:

Б е л—*инсанын бир һиссәси;* б е л—*кәнд тәсәррүфат аләти.*

К ү р ә к—*инсанын бир үзвү;* к ү р ә к—*кәнд тәсәррүфат аләти.*

Г о л—*инсанын бир үзвү,* г о л—*имза.*

Л ә п ә—*гоз ичи,* л ә п ә—*далға.*

К ө к—*ағачын торпагда олан һиссәси;* к ө к—*тәрәвәз нөвү.*

К ү р з ә—*зәһәрли илан;* к ү р з ә—*хөрәк нөвү.*

2) Азәрбајчан дили сөзләри илә башга дилләрдән алынмыш омоним исимләрин мә'насында семантик јахынлыг јохдур. Бу исимләрин омонимләшмәси тәсадүфидир.

Г а з—*гуш,* г а з—*јаначаг.*

Б а ғ—*дәстә;* б а ғ—*мејвә әкилән саһә.*

Б а л—*кәнд тәсәррүфат мәһсулу;* б а л—*гијмәт дәрәчәси.*

Ејни анлајышын, мәфһумун мүхтәлиф чүр адландырылмасына, јә'ни синонимләрә дә исимләр арасында аз мүшаһидә едилир. Чүнки ејни әшјанын, һадисәнин мүхтәлиф адларла адландырылмасы анлашылмазлығa кәтириб чыхара биләр. Лакин ејни анлајышын, мәфһумун мүхтәлиф чаларлыгларыны ифадә етмәк үчүн омонимләрдән истифадә едилир. Синоним исимләр әсасән алынма сөзләрин һесабына јараныр; мәс.: *инсан—адам, дүнја—чаһан—аләм, фикир—хәјал, дәрд—гүссә—кәдәр, үрәк—гәлб* вә с.

Антонимләр. Башга нитг һиссәләринә, хүсусилә сифәтләрә нисбәтән исимләрдә антонимлик зәифдир. Чүнки антонимлик тәзад мә'налар әсасында јараныр. Тәзад исә әсасән әламәт вә ја кејфијјәтлә бағлыдыр. Бунунла белә исимләр арасында да антоним мә'налара малик сөзләр вардыр.

Азәрбајчан дилиндә исимләрин антонимлији илә әлагәдар ашағыдакы ики чәһәти гејд етмәк олар:

1) Истәр Азәрбајчан дилиндә, истәрсә дә алынма садә исимләр антоним олур; мәс.: *тој—јас, баһар—гыш, нәш'ә—гүссә, сүлһ—мүһарибә, инкишаф—тәнәззүл* вә с.

2) Сөздүзәлдичи шәкилчиләр васитәси илә башга нитг һиссәләриндән јаранмыш исимләр чыхыш нөгтәси илә әлагәдар антоним олур.

а) **-лыг (-лик, -луг, -лүк)** семантикасына көрә әсасән мүчәррәдлик билдирән бу шәкилчиләр сифәтләрә битишәрәк абстракт исимләр әмәлә кәтирир вә сифәтин мә'насына ујғун олан бу исимләр антонимдир: *бәрклик—бошлуг, ағлыг—гаралыг, узаглыг—јахынлыг, истилик—сојуглуг, бөјүклүк—кичиклик, азлыг—чохлуг, дүзлүк—әјрилик, боллуг—гытлыг, икидлик—горхаглыг* вә с.

2) **-ын (-ин,-ун,-үн ; -ыш (-иш,-уш); -ы (-и,-у,-ү)** шәкилчиләри фе'лләрә битишәрәк фе'лин мә'насына ујғун антоним исимләр јараныр; мәс.: *әкин—бичин, кириш,—чыхыш,ениш—јохуш, өлү—дири* вә с.

Һәр ики група дахил олан исимләр арасында ја кејфијјәтә, ја да просесә көрә антонимләшмә мөвчуддур. Јә'ни мүәјјән груп исимләрдә антонимлик кејфијјәт әсасында, мүәјјән групунда исә просесә көрә јараныр.

Кејфијјәт семантикалы антонимләрин бири мүсбәт, дикәри исә мәнфи планда чыхыш едир. Јә'ни мүсбәт

1182—13

мәнфи тәзадлығы антонимлик јарадыр. Бу антонимләр, әсасән, гоша ишләнир, бә'зиси исә гоша сөзләр кими дашлашмышдыр. Бир гајда олараг данышыг просесиндә мүсбәт мә'налы сөз чыхыш нөгтәси олур, мәнфи семантикалы сөз исә буна гаршы гојулур; мәс.: *ағлыг—гаралыг; јахшылыг—узаглыг; истилик—сојуглуг; бөјүклүк—кичиклик; бәрклик—бошлуг; чохлуг—азлыг; дүзлүк—әјрилик; боллуг—гытлыг; мәрһәмәт—гәзәб; инкишаф—тәнәззүл; сүлһ—мүһарибә; тој—јас.*

Исимләрин мә'на групларындан, хүсусилә антонимләрдән данышаркән субстантивләшмә нәтичәсиндә исим кими чыхыш едән, исим парадигмаларыны гәбул едән сөзләрдән дә бәһс етмәк лазымдыр. Чүнки субстантивләшмиш сөзләр истәр мүвәггәти, истәрсә дә даими вәзијјәтдә антонимлик кәсб едир. О, *бәрки* дә, *бошу* да јумурта кими дишинә вурмушду (С. Рәһимов) чүмләсиндә *бәрк* вә *бош* сифәтләри субстантивләшәрәк антоним исим вәзифәсиндә чыхыш етмишдир. Бунлардан әлавә, *бөјүк—кичик, јахшы—јаман, ағ—гара* кими субстантив сөзләр дә антонимдир.

Просес семантикалы антоним исимләр фе'л мәншәлидир вә бир-биринә зидд һәрәкәтләрин ардычыллығы нәтичәсиндә мејдана чыхыр.

Просес семантикалы антонимләрдә һәрәкәтләрин ардычыллығындан асылы олараг икинчи һәрәкәт биринчинин әксидир, икинчи һәрәкәт биринчинин әксинә ичра едилир; мәс.: *әкин—бичин, кириш—чыхыш, ениш—јохуш, дири—өлү.*

Бу сөзләрин сәчијјәви чәһәти ондан ибарәтдир ки, бунларын бир чоху тәкликдә ишләнмир, анчаг гоша сөз тәркибиндә исим кими чыхыш едир; мәс.: *јатыш—дуруш.*

Нитг һиссәләри арасында хүсуси јер тутан исимләр чох кениш семантик хүсусијјәтләрә маликдир. Бу хүсусијјәтләр өзүнү һәм садә, һәм дә дүзәлтмә исимләрдә көстәрир.

ӘВӘЗЛИК

Әвәзликләр семантик чәһәтдән тамма'налы сөзләрдән фәргләнир. Belә ки, тамма'налы сөзләрин семантикасы сөзүн објектив аләмлә әлагәси илә, һәр һансы әшја, әламәт, кејфијјәт һәрәкәти билдирмәси илә сәчијјәләндији һалда, мәтндән кәнарда үмуми мүчәррәд мә'наја малик олан әвәзлијин семантикасы исә јалныз контекстдә мүәјјәнләшир. Тамма'налы сөзләрдән фәргли олараг әвәзликләр лексик мә'наја малик дејилдир. Лексик мә'на мүәјјән бир анлајыша әсасланыр. Әвәзликләрин исә мә'насы нисби сәчијјә дашыјыр. Belә ки, әвәзликләр конкрет шәхс, предмет вә һадисәләрин адларыны билдирмир, нитг просесиндә онлары бир-бириндән ајырыр вә фәргләндирир. Беләликлә, әвәзликләр лексик семантикаја дејил, әсасән лексик-грамматик семантикаја маликдир.

ШӘХС ӘВӘЗЛИКЛӘРИНИН СЕМАНТИКАСЫ

Шәхс әвәзликләри һәр һансы шәхси ифадә етмәк үчүн истифадә олунан сөзләрдир. Она көрә дә шәхс әвәзликләри һәмишә инсанларла бағлы олур. Шәхс әвәзликләринин лексик мә'насы онларын шәхс билдирмәсидир. Башга сөзлә, онлар данышаны, динләјәни вә һаггында сөһбәт кедән шәхси көстәрмәк үчүн ишләдилир. Сајча мәһдуд олан шәхс әвәзликләри дилдә мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Belә ки, үнсијјәтдә олан шәхсләрин фикринин дәгиг верилмәсиндә, анлашыглы ифадә едилмәсиндә бунларын ролу бөјүкдүр.

Шәхс әвәзликләри дилдә фәрдиләшдирмә хүсусијјәтинә малик олмаларына бахмајараг, бүтүн әвәзликләр кими онлар да өз дахили мәзмуну е'тибарилә гејри-мүәјјән, үмуми вә мүчәррәддир. Мәтндән кәнарда *мән, сән, о, биз, сиз, онлар* әвәзликләри грамматик шәхс анлајышы ифадә едир. Контекст, ситуасија исә шәхс әвәзликләрини ән конкрет сөзләрә чевирир. Бу чәһәтинә көрә, үмумијјәтлә, әвәзликләр, еләчә дә шәхс әвәзликләри үзәриндә

сырф семантик тәһлил апармаг мүмкүн олмур. Әвәзлијин семантик тәһлилиндә әсас јери **мә'на дејил, ифадә етмә** тутур. **Ифадә етмәдән** исә ән чох үслубијјатда данышылыр. Ситуасијадан, үнсијјәт просесиндән даими асылылыг әвәзлик үзәриндә апарылан семантик тәһлили даһа чох үслубијјатла бағлајыр. Шәхсләндирмә, әвәзетмә анафорик хүсусијјәтә малик олма шәхс әвәзликләринин семантикасында өзүнү көстәрән әсас хүсусијјәтләрдир. Еләчә дә бу дил һадисәләри үслубијјатын тәдгигат објектидир. Она көрә дә шәхс әвәзликләринин семантик тәһлилиндә үслубијјата мејлетмә һаллары тез-тез өзүнү көстәрир.

Шәхс әвәзликләринин мүчәррәдлији вә гејри-мүәјјәнлији һәр үч шәхсдә ејни дәрәчәдә дејилдир. Она көрә ки, семантик бахымдан вә дилдә јеринә јетирдикләри функсијасына көрә *мән, сән, о* шәхс әвәзликләри ваһид систем јаратмыр[1]. Белә ки, **мән, сән** данышан вә динләјән олмагла үнсијјәтдә иштирак едән шәхсләрдир. *О* исә нитгдә иштирак етмәјән, һаггында данышылан шәхсдир. Бу сәбәбдән I вә II шәхс әвәзликләринә нисбәтән III шәхс әвәзлији даһа мүчәррәд мә'наја маликдир. Чүнки I вә II шәхс әсасән данышан вә динләјәни билдирирсә, III шәхс васитәсилә һаггында данышылан шәхс вә һәм дә бүтүн әшја нөвү һаггында тәсәввүр әмәлә кәтириләбилир. I вә II шәхс әвәзликләри илә III шәхс әвәзлији, еләчә дә үмумијјәтлә, шәхс әвәзликләри илә таммә'налы сөзләр арасындакы фәрг һәмин әвәзликләрин семантикасынын өзүнәмәхсус хүсусијјәтләриндән ирәли кәлир. Бу хүсусијјәтләр ашағыдакылардыр:

1. Биринчи вә икинчи шәхс әвәзликләри нитгдә тутдуглары мөвгејә көрә бәрабәрһүгуглудур. Чүнки һәр икиси үнсијјәтдә иштирак едән шәхсләрдир. Үнсијјәт шәраитиндән асылы олараг мүәјјән шәхс һәм *мән,* һәм дә *сән* әвәзлијинин референти ола биләр. *Мән* вә *сән* әвәзликләринә хас олан бу семантик хүсусијјәт диалог нитгиндә даһа чох өзүнү көстәрир; мәс.: Д а д а ш. *Мән* дә һесаб едәрдим ки, арамызда мөһкәм достлуг вар. Амма *сән* чүрбәчүр хәјаллара дүшмәклә бу достлуға хәјанәт едәдин. С ә л и м. *Мән* сәнә хәјанәт етмәдим, Дадаш, мәһәббәт хәјанәт дејил (С. Р ә һ м а н); Ким һазырдыр?—*Мән.—Сән?*—Бәли, *мән.—Сән* ојнаја биләрсән?—Бәли, *мән* ојнајарам вә һазырам (С. Р ә һ м а н).

III шәхси билдирән әвәзликләрдә исә белә бир хүсусијјәт јохдур. Белә ки, о нитг просесиндә иштирак етмәдијинә көрә һеч вахт *мән* вә ја *сән* әвәзлији илә гаршылыглы мүнасибәтдә ола билмир.

2. I вә II шәхс әвәзликләриндән инсанлары көстәрмәк үчүн истифадә олунур. Јалныз шәхсләндирмә мәгамында бу әвәзликләр чансызлары билдирән сөзләри көстәрмәк үчүн ишләдилир; мәс.: *Сәндән* дојмаг олармы, һәјат, *сән* нә ширинсән! Анчаг һамынын дејил, *сән* һәјатын гәдрини јалныз биләнләринсән (Б. В а һ а б з а д ә).

III шәхс әвәзлијинин исә ишләнмә саһәси чох кенишдир. О һәм инсанлара, һәм дә чанлы вә чансыз әшја вә һадисәләрә аид олур; мәс.: Имран киши нечә гәзәбләнмишдисә, сөзүнү дә дејә билмирди. О, атыны једәкләјәрәк Таһирлә бәрабәр, јашыл ағачлар арасында көрүнмәз олмуш колхоз идарәсинә тәрәф јериди (Һ. М е һ д и); Васиљев күнчдә гојулмуш радио апаратыны көстәрди.—*О* нечәдир? Саздырмы? (Һ. М е һ д и).

Әввәлки мәтндә *о* әвәзлији *Имран кишини,* сонракында исә *радио апаратыны* билдирир.

3. I вә II шәхс әвәзликләринин нитгә дахил олмасы конкрет дил актынын реаллашмасы илә мүәјјәнләшир[2]. III шәхс әвәзлијинин исә ишләдилмәси әсасән өзүндән әввәлки чүмләдән асылы олур; мәс.:—Јох, ана, *мән* дә нечә вахтдыр ки, бу барәдә дүшүнмүшәм—Меһман исрара башлады.—Инди дә гәсдән *сәндән* сорушдум. *Мән* һүгугшүнас олмаг истәјирәм ана, *мән* истәјирәм ки, чох елмли вә тәмиз бир һүгугшүнас олум (С. Р ә һ и м о в). Мүг. ет: Баһадур чөрәјини јејиб јенә дүнәнки кими ишинә башлады. *О,* өз језнәсини дә, бачысыны да керидә гојмушду (С. Р ә һ и м о в); Меһман саһил боју хејли кәзиб доланды. *О,* далғаларын сүпүрләшмәсинә, гоша-гоша оғланларын балача-балача гајыглара отурмасына хејли тамаша етди (С. Р ә һ и м о в).

4. Шәхс әвәзликләринин семантикасынын спесификлији бир дә үнсијјәт просесинин характериндән доғур. Белә ки, дилдә олан дикәр сөзләрдән фәргли олараг

---

[1] Бах: Р. Б у д а г о в. Введение в науку о языке, М., 1958, сәһ. 270, А. А. У ф и м ц е в а. Типы словесных знаков, М., 1974, сәһ. 173; К. Е. М а й т и н с к а я. Местоимения в языках разных систем. М., 1969, сәһ. 141.

[2] А. В. И с а ч е н к о. О синтаксической природе местоимении. «Проблемы современной филологии», № 1, 1965, сәһ. 160.

шәхс әвәзликләринин ишләдилмәси мәтнин характери илә мәһдудлашыр. Данышан вә динләјәнин нәзәрә чарпдырылмасы зәрури олмајан мә'рузә вә чыхышларда, мүәјјән бир елми мәсәләнин изаһында, тәбиәт тәсвирләриндә *мән* вә *сән* әвәзликләри ишләдилмәјә дә биләр. Лакин диалог нитгиндә бу әвәзликләрсиз кечинмәк олмур[3], мәс.: Еһ, кәләчәк елә бир гујудур ки, даш салдыгча долмур, она кими *мән* өләрәм.—Олајды елә бир заман, бачы, *сәни* өзүмлә бәрабәр сәһнәјә чыхарајдым. Ојнајардынмы?—*Мән* ојнамаг билмирәм ахы (С. Рәһман);—*Сәнә* бу дили өјрәдән вар, Зүлејха!—Нечә бәјәм, *мән* лал идим? (С. Рәһимов).

Шәхсин өзү һаггында мә'лумат вермә, е'тираф сәчијјәли мәтнләрдә *мән* әвәзлијинин ишләдилмәси даһа чох зәрури олур; мәс.:—Анчаг *мән* әсла өзүмү бу јүксәк гијмәтә лајиг көрә билмәрәм. *Мән* ади бир мә'зунам, *мән* анчаг вәтән гаршысында һәдсиз дәрәчәдә борчлујам!... Бизим факүлтәдә *мәндән* гат-гат јүксәк, ә'лачы тәләбәләр вардыр!.. *Мәнсә* һәлә өз борчуму өдәмәмиш бир борчлујам, вәссалам! (С. Рәһимов).

Гаршылашдырылмыш ики шәхсдән биринин мәтн боју дикәринә мүрачиәти заманы гаршыдакыны мәнфи вә ја мүсбәт мә'нада характеризә етмә, иттиһам, әзизләмә, јалварыш сәчијјәли мәтнләрдә исә *сән* әвәзлијинин ишләдилмәсинә даһа чох еһтијач һисс олунур; мәс.: Огтај. Фирәнкиз! Сөјлә, јаврум, инди артыг мәним бүтүн кәләчәјим, варлығым, јохлуғум, *сәнә, сәнин* бир сөзүнә баглыдыр. Инди *сән* мәним талејимин һакимисән. Сон сөз *сәниндир* (Ч. Чаббарлы); Дүз он илдир ки, *сән* бизим мәктәбдә охујурсан. Дүз он ил әввәл *сән* бураја балача бир ушаг кими чантаны јерлә сүрүјә-сүрүјә кәлиб инди кәнч бир оғлан кими кедирсән... Бу он илин чох јарысыны мән өзүм *сәнә* дәрс демишәм....*Сән* мәним севимли балам олмусан. Бу он илдә мәктәбдә мән *сәни* һәм әхлагда, һәм охумагда бүтүн ушаглара нүмунә көстәрмишәм. Бу күн мән мәктәби битирмәк шәһадәтнамәсинә *сәнә* тәгдим едиб, *сәни* јола салырам (С. Рәһимов).

III шәхс әвәзлији исә *мән* вә *сән* әвәзликләриндән

[3] Бах: Э. Бенвенист. Общая лингвистика, М., 1974, сәһ. 286; К. Е. Майтинская. Местоимения в языках разных систем. М., 1969, сәһ. 142.

фәргли олараг нитгдә иштирак етмәјән вә һаггында сөһбәт едән шәхс олдуғундан даһа чох монолог нитгиндә, башгасы һаггында мә'лумат вермә сәчијјәли нағыл вә һекајәвары јазыларда ишләнир; мәс.: Огтај. *О!* Јох, *о* мә'сум бир чочугдур. *О* пул дүшкүнү дејилдир. Сиз *ону* көрмүш олсајдыныз... Әввәлләри милли сәһнә дејә бир ајы кими чалышаркән јоран, јоруларкән гүввәтләндирән, күләркән агладан, аглајыркән күлдүрән һәм *о*, *онун* үмиди, *онун* хәјалы! (Ч. Чаббарлы).

5. Әвәзлијин башга нөвләриндән фәргли олараг шәхс әвәзликләри субстантив мә'наја маликдир. Она көрә дә шәхс әвәзликләринин референтә мүнасибәти әвәзлијин дикәр нөвләринин (мәсәлән, ишарә, јијәлик, гејри-мүәјјән вә с.) референтә мүнасибәтиндән фәргләнир; мәс.: Таһир *белә* дүшүнә-дүшүнә, јорғун-әзкин һалда евинә гајытды (Һ. Меһди)—дејәркән динләјичидә данышана гаршы *белә* сөзүнүн мүгабилиндә нечә? суалы мејдана чыхыр вә динләјичи изаһат тәләб едир.

Мән сәндән сөз сорушурам, *сән* тарих Надир данышырсан (Ә. Вәлијев)—чүмләсиндә исә *мән* вә *сән* әвәзликләри үчүн белә бир изаһата еһтијач һисс олунмур.

III шәхс әвәзлијиндә I вә II шәхс әвәзликләриндән фәргли олараг субстантивлик сөзүн даһа кениш мә'насында анлашылыр. Белә ки, I вә II шәхс әвәзликләри исимләри әвәз едә билмәдији һалда, III шәхс әвәзлији синтактик функсијасына көрә исим кими чыхыш етмәклә бәрабәр, һәм дә исимләри әвәз едир; мәс.: Дәјирманчы исә јаса батмышды. *О*, өмрүндә сәрчә башы да кәсмәмишди (Ә. Вәлијев).

6. I вә II шәхс әвәзликләри кәмијјәт категоријасы бахымындан III шәхс әвәзлијиндән вә дикәр тамма'налы сөзләрдән фәргли олараг спесифик хүсусијјәтләрә маликдир. Белә ки, III шәхс әвәзликләринин чәми ејнилә исимләрдәки кими јарандығы һалда I вә II шәхс әвәзликләринин чәми супплетив (лексик) јолла јараныр.

Шәхс әвәзликләринин чәмләнмәсиндә супплетив, (лексик) үсул дүнјанын бир сыра дилләриндә јајылмышдыр[4]. Бу үсулла јарадылан *биз* вә *сиз* әвәзликләринә һәмин шәхсләрин тәки олан *мән* вә *сәнин* чәми кими бах-

[4] Бах: К. Е. Майтинская. Местоимения в языках разных систем. М., 1969, сәһ. 185.

маг олмаз. Чүнки онлар чохлу *мән* вә *сән*—ләри дејил, данышаны вә динләјәни башга шәхс вә шәхсләрлә бирликдә көстәрир. *Мән*—*биз*, *сән*—*сиз* әвәзликләри мухтәлиф мәзмунлу мүстәгил сөзләрдир. Башга сөзлә, *биз*=*мән*+*мән*+*мән*... вә с.-дән ибарәт дејилдир[5].

А. В. Исаченко исә исмин тәк вә чәминин денотатлары илә I вә II шәхс әвәзликләринин денотатлары арасында әсаслы бир фәрг көрмәјәрәк гејд едир ки, әкәр *китаблар* формасы «бир китаб вә әлавә олараг башга китаблар» мә'насыны ифадә едирсә, еләчә дә *биз* әвәзлији «данышан шәхс вә әлавә олараг башга шәхсләр» семантикасына маликдир[6]. Бу фикирдән ики нәтичә чыхыр.

Әввәла, *биз* сөзүнүн вердији чәмлик мәзмуну илә чәм шәкилчиләри васитәсилә дүзәлән чәмлик арасында, икинчиси исә *биз* сөзү илә *китаблар* сөзүнүн денотатлары арасында фәрг јохдур. Бу фикирләрлә разылашмаг олмаз. Белә ки, *биз* сөзүнүн вердији чәмлик идејасы илә чәм шәкилчисинин јаратдығы чәмлик арасында фәрг ондан ибарәтдир ки, чәм шәкилчиси илә бирдән артыг предметин мөвчуд олдуғу билдирилир. *Биз* әвәзлији исә данышанын бирдән артыг олдуғуну көстәрмир. Башга сөзлә, чәм шәкилчиси васитәси илә јаранан чәмликдән фәргли олараг *биз* ејнијјәт тәшкил едән објектләрин чәминдән ибарәт дејилдир. *Биз*—ин тәркибини *мән*+*мән*+*мән* вә с. дејил, «мән» вә «гејри-мәнләрин» бирләшмәси тәшкил едир. Чүнки *мән* әвәзлијинә вәһидлик вә субјективлик хасдыр вә чохлуг имканы она зиддир. Данышан шәхс һеч вахт бир нечә *мәндән* ибарәт ола билмир.

Биз—ин тәркибиндә һәмишә *мән* олур вә о, *биз*—ин мејдана чыхмасында әсас фактордур. Нитгдә реаллашан *мән* нитгдә реаллашмамыш вәзијјәтдә олан *гејри-мәнләри* өзүнә бағлајыр. *Биз* үчүн һәмин *гејри-мәнләрин* мөвчудлуғу вачибдир. *Биз* данышан вә динләјәндән ибарәт ики нәфәрдән, данышан, динләјән вә нитг просесиндә иштирак етмәјиб һаггында данышыландан вә даһа бөјүк бир коллективдән ибарәт ола биләр.

Беләликлә, кәмијјәт бахымындан *китаблар* сөзүнүн

[5] Бах. К. Е. Майтинская. Местоимения в языках разных систем, М., 1969, сәһ. 148, 182; Р. Будагов. Введение в науку о языке. М., 1958, сәһ. 270.

[6] Бах: А. В. Исаченко. О грамматическом значении, ВЯ, 1961, сәһ. 42.

семантикасы *китаблар*=*китаб*+*китаб*+*китаб* вә с. олдуғу һалда, *биз*=*мән*+*мән*+*мән* вә с. дејил, *биз*=*мән*+*гејри-мәнләрдән* ибарәтдир.[7]

Биз, *сиз* әвәзликләринин бә'зән *бизләр*, *сизләр* шәклиндә ишләнмәси үслуби сәчијјә дашыјыр. Дилчилик әдәбијјатында көстәрилир ки, **-лар** чәм шәкилчиси *биз*, *сиз* сөзләринә артырылдыгда чәмлији конкретләшдирир вә нисбәтән мүәјјәнләшдирир.[8] Бу фикри ирәли сүрәнләр әсасән М. Казымбәјә әсасланырлар[9].

Әвәзлијин мә'насы контекстдә мүәјјәнләшдијиндән, *бизләр*, *сизләр* мүәјјәнлик вә конкретлик билдирмәкдән даһа чох мүәјјән бир чәрәјана мәхсуслуғу, һәр һансы бир мәсәләдә фикир бирлији, тајфа, нәсил вә әразијә мәхсуслуғу билдирмә кими мә'на чаларлығы јарадыр; мәс.: Одур ки, *бизләрдә* авам дејәр: кечәләр иланын башы ағрыјар (Һ. Зәрдаби); Фәрһад. Елмли адамлар һамыдан артыг *бизләрә* лазымдыр (Ә. Һагвердијев); *Бизләри*—мәни, Фәрманы, Нүсрәти, бүтүн совет тәјјарәчиләрини улдузларын арасында ахтар (М. Чәлал); Ушаг мәнимдир, баба, дәхли нәдир *сизләрә;* Ким сизи гәјјум едиб һөкм едәсиз *бизләрә!* (М. Ә. Сабир); Балаш... *Бизләрдә* белә шеј јохдур. Бу олса, сәнин дедијин чәмијјәтин иши ола биләр (Ч. Чаббарлы).

Дүшдүјү мүһит, ситуасијадан асылы олараг бә'зән *биз*, *сиз*, *бизләр*, *сизләрдән* даһа чох конкретлик билдирир; мәс.: *Биз* дә анд ичирик!—*Кәрәмханла булдозерчи* дә бирликдә сәсләндиләр (И. Әфәндијев);—Анчығым *сән* дә вә *атам* да бу кағызы охујунуз... Мәни бу вахтадәк раһатсыз едән суаллара мән бу кағызда чаваб тапырам. Бәлкә *сиз* дә тапасыныз. Мән *сиздән* һеч бир шеј кизләтмәк истәмирәм (Н. Нәриманов).

Китаблар сөзүнүн денотаты илә *биз* сөзүнүн, башга сөзлә, әвәзлијин денотаты арасында фәргин олуб-олмамасына кәлдикдә исә демәк лазымдыр ки, сөзләрин мә'насы објектив аләмә, *биз* вә *сиз* сөзләринин тәркибиндә-

[7] Мүг. ет: Э. Бенвенист. Общая лингвистика. М., 1974, сәһ. 267.

[8] Бах: М. Һүсејнзадә. Мүасир Азәрбајчан дили, 1963; И. Суяров. Местоимения в современном узбекском литературном языке. Самарканд, 1965 (намизәдлик диссертасијасынын авторефераты).

[9] Бах: М. Казым-бек. Общая грамматика турецко-татарского языка, Казань, 1848, сәһ. 109—110.

ки данышан вә динләјән шәхс вә шәхсләр исә јалныз динләјәнә мүнасибәтдә мөвчуддур.

Белә ки, дилдә олан дикәр таммә'налы сөзләрдән фәргли оларағ мәтндән кәнарда *биз, сиз* јалныз грамматик шәхс кими өзүнү көстәрир. Она көрә дә бурада денотатдан (әшјавиликдән) данышмаг олмаз. *Китаб* сөзү исә мәтндән асылы олмајараг әшја билдирир вә һамы тәрәфиндән ејни шәкилдә дәрк олунур. Белә олдуғу һалда, *китаб* вә бу гәбилдән олан башга сөзләрин семантикасы илә *биз* сөзүнүн семантикасыны ејниләшдирмәк олмаз.

Дејиләнләрдән белә нәтичә чыхыр ки, I вә II шәхс әвәзликләринин семантикасы таммә'налы сөзләрин семантикасындан онунла фәргләнир ки, таммә'налы сөзләрдән һәр биринин архасында субјектдән асылы олмајараг објектив сурәтдә мөвчуд олан реал варлыг дурур. Мәсәлән, биз анчаг *китаб, дәфтәр, стол, кағыз* дејәркән мүәјјән бир әшја тәсәввүр едирик. Лакин *мән, сән* дејәркән јалныз грамматик шәхс анлајышы ифадә етмиш олуруг. Бу сөзләрлә конкрет варлыг тәсәввүр едилмир. Беләликлә, таммә'налы сөзләрдән фәргли оларағ, мәсәлән, *мән* вә *сән* әвәзликләри објектив аләмдә мөвчуд олан варлығы әкс етдирмир, онлардакы реаллыг јалныз «нитг реаллығыдыр»[10].

Шәхс әвәзликләринин спесифик хүсусијјәтләринин тәһлили көстәрир ки, III шәхс әвәзлијинә нисбәтән I вә II шәхс әвәзликләри бир-биринә даһа јахындыр. Белә ки, III шәхс әвәзликләри адларла әлагәдә сөз әвәзедичиси һесаб олунурса, I вә II шәхс әвәзликләри јалныз шәхси көстәрмәклә һеч бир мүстәгил мә'налы сөзлә әлагәси олмајан әвәзликләрдир[11]. Лакин «данышмајан шәхс» олмаг хүсусијјәти II шәхси III шәхсә јахынлашдырыр. I шәхс данышан шәхсдирсә, II шәхс динләјән, јә'ни данышмајан шәхсдир. Бу чәһәт III шәхсә дә аиддир.

Шәхс әвәзликләринин семантикасы шәхсә вә кәмијјәтә әсасланыр. Башга сөзлә, шәхс әвәзликләринин семантикасы данышан, динләјән вә чәмлик компонентләринин мөвчуд олуб-олмамасы илә ифадә едилир.

Шәхс әвәзликләри васитәси илә мүхтәлиф дилләрдә

---

[10] Бах: Э. Бенвенист. Общая лингвистика. М., 1974, сәһ. 286.

[11] Бах: Р. Будагов. Введение в науку о языке, М., 1958, сәһ. 270.

үнсијјәтдә олан шәхсләрин биринин дикәринә мүнасибәтиндә һөрмәт, нәзакәт, садәлик, тәвазөкарлыг вә с. мүсбәт һиссләр; сајмама, лагејдлик, алчалтма, тәһгир етмә вә с. кими мәнфи һиссләр ифадә олунур. Бүтүн бу субјектив һиссләрин ифадәсиндә үнсијјәтдә олан шәхсләрин ичтимаи вәзијјәти, фәрдләр арасындакы мүнасибәтләрин јахын-узаглығы, нисби јаш мүһүм рол ојнајыр. Беләликлә, шәхс әвәзликләри објектив аләмә мүнасибәтдә бизим јалныз «шәхси» фикирләримизи, сөһбәтин башга иштиракчыларына шәхси мүнасибәтимизи ифадә етмир. Шәхс әвәзликләри һәм дә елә бир кичичик күзкүдүр ки, онда ичтимаи мүнасибәтләр системи әкс олунур[12].

Бу бахымдан шәхс әвәзликләри үслуби рәнкарәнклији вә семантик зәнкинлији илә фәргләнән сөз групудур.

А Н. Гвоздевин дедији кими, шәхс әвәзлији онларын билаваситә данышана мүнасибәтдә шәхс ифадә етмәләри илә әлагәдар оларағ мүхтәлиф һалларда өзүнү көстәрән емосионал вә експрессив зәнкинлији илә сечилир[13].

Дилимиздә алты шәхс әвәзлији вар: I, II, III шәхсин тәки *мән, сән, о;* чәми *биз, сиз, онлар* әвәзликләри илә ифадә олунур.

Мән—I шәхсин тәкини билдирир вә данышаны ифадә едир. Һәр бир шәхс өзүнү коллективдән ајырмаг, шәхсијјәтини нәзәрә чарпдырмаг, өз варлығыны һисс етдирмәк үчүн өзүнү *мән* адландырыр вә башга шәхсләрә мүнасибәтдә *мән* әвәзлијини ишләдир; мәс.: А х у н д. *Мән* нә бујурачағам! *Мәним* ағзым нәдир! Бу барәдә үләмалар бујурублар (Ч. Ҹ а б б а р л ы); *Мән* һәләлик бир сөз демирәм (Ә. В ә л и ј е в); М и р з ә Р з а. *Мән* өлүмдән горхсајдым, бураја кәлмәздим (Ч. Ҹ а б б а р л ы).

I шәхс билдирән фе'л формасы һәмишә бу сөзүн ишләдилмәсини зәрури едир. Бунунла белә, I шәхсин ифадәсиндә әксәр һалларда әвәзлик ишләдилмир. Биринчи шәхси билдирән әвәзлик, биринчи шәхс фе'л формасы вә мәнсубијјәт шәкилчиләри арасындакы се-

---

[12] А. А. Леонтьев. Возникновение и первоначальное развитие языка. М., 1963, сәһ. 107.

[13] Бах: А. Н. Гвоздев. Очерки по стилистике русского языка. М., 1952, сәһ. 116.

мантик јахынлыг әксәр һалларда әвәзлијин ихтисарына сәбәб олур. Шәхс анлајышы мәнсубијјәт шәкилчиләри вә шәхс шәкилчиләри илә ифадә олунур. Данышанын дејил, көрүлән ишин нәзәрә чарпдырылмасы вачиб олан нитг парчаларында бу чәһәт даһа чох нәзәрә чарпыр; мәс.: Һәјәт гапысындан чыхана гәдәр көзләр*ими* онун енли күрәјиндән чәкмәд*им* (И. Әфәндијев); Үрәјим бәрк јандығындан е'тираз еләмәд*им* (И. Әфәндијев); Бах, она көрә дә бу әли*мә* силаһ көтүрүб зүлмәт мешәјә чәкил*дим*... Көзләд*им* (С. Рәһимов).

Мән сөзү өз әсас мә'насындан башга үслуби семантикаја мәхсус ловғалыг, гүррәләнмә, егоизм, өзүнә күвәнмә, тәрәддүд, өз сөзләринә инамы күчләндирмә, өз мүбаризлијини нәзәрә чарпдырма вә с. һиссләри билдирән мә'на чаларлыглары да ифадә едир.

Икинчи шәхсин тәкини билдирән *сән* сөзүнүн әсас мә'насы данышанын нитгдә мүрачиәт етдији шәхси, башга сөзлә, һәмсөһбәти билдирмәкдир. Әсасән јашча кичик оланлара, доғма олан шәхсләрә (ата, ана, гардаш, бачы, оғул, гыз вә с.), гоһумлара, јахын вә чохдан таныдығын адамлара вә достлара *сән* дејилир; мәс.: Бу он илин чох јарысыны мән өзүм *сәнә* дәрс демишәм... *Сән* мәним севимли баламсан... Бу он илдә мәктәбдә мән *сәни* һәм әхлагда, һәм охумагда бүтүн ушаглара нүмунә көстәрмишәм (С. Рәһимов); *Сән* биздән ајағыны кәсмә, гызым, евимизә тез-тез кәл. Ешидирсәнми, бала? Мәним *сәндән* чох хошум кәлир (С. Гәдирзадә).

Сән дејә мүрачиәт, әксәр һалларда сөһбәтә јахынлыг вә достчасына мүнасибәт мә'насы верир; мәс: Огтај. Фирәнкиз! Анла ки, мән бир актјорам. *Сән* бөјүк, зәнкин бир евдәнсән. Мән јохсулам. *Сән* лајиг олдуғун елә парлаг, фираван бир һәјаты мән јарада билмәрәм. *Сән* мәнимлә көз јашларындан башга бир шеј тапа билмәјәчәксән! (Ч. Чаббарлы); Јахшы. ...*Сәнә* дуа еләмишәм ки, аллаһ *сәнә* көмәк олсун, чүнки *сән* бүтүн әлсиз-ајагсызлара көмәк едирсән (Ч. Чаббарлы).

Сән дејә мүрачиәт бә'зән сәмимијјәт јаратмағын әсас әламәти кими өзүнү көстәрир; мәс.: Камилә. Мәгалә? Көстәрин көрәк... (*Гәзети ачыб бахыр*) *Сән* јазмысан? Еһ, сәһв еләдим, *сиз* јазмысыныз? Шејда. *Сиз* јох, *сән (әлиндән тутур)*. Камилә. Шејда, әлими бурахын. Шејда. Мәнә *сиз* әвәзинә *сән* демәсән, бурахмајачағам (С. Рәһман).

Етика гајдаларына әсасән вәзифә вә јашча өзүндән бөјүкләрә, танымадығын, аз таныдығын адамлара *сән* демәк, мүрачиәт етдијин адама һөрмәтсизлик, лагејдлик, е'тинасызлыг мә'налары ифадә едир. Бә'зән исә елә мәгамлар олур ки, бөјүкләрә *сән* демәк һөрмәтсизлик әламәти тә'сири бағышламыр. Бу чәһәтә даһа чох үмумхалг дилиндә, азсаводлы садә зәһмәт адамларынын данышығында тәсадүф олунур; мәс.: Аға, мән авам кәндлијәм. *Сәнин* о дедикләриндән бир кәлмә дә баша дүшмәмишәм. Анчаг *сәнин* ајағынын алтындакы бочка мәнимкидир. Мән *сәнин* данышыб гуртармағыны көзләјирәм ки, бочканы евимә апарым (С. Рәһман).

Сән әвәзлији јалныз инсанлара мүрачиәт заманы дејил, һәм дә башга чанлылара вә конкрет шәраитдә данышанын һәмсөһбәти олмајан чансыз предметләрә, мүчәррәд анлајышлара мүнасибәтдә вә онлары чанландырма мәгамында да ишләдилир, нитгин јөнәлдији грамматик шәхси билдирир; мәс.: *Сәни* мин лә'нәтә кәләсән, мүһарибә! (С. Гәдирзадә); *Сән* нә јамансан а буз, Адам јыхансан а буз! (М. Ә. Сабир); Аллаһ, *сән* онун дүшмәнләринин әлини дә бағла, јолуну да (Ә. Вәлијев).

О—үчүнчү шәхсин тәкини билдирән шәхс әвәзлијидир. *О* әвәзлији мүасир Азәрбајчан дилиндә шәхси, һадисә вә әшјаны көстәрир.

I вә II шәхс әвәзликләри кими, III шәхс әвәзлијинин дә семантик хүсусијјәтләри дилчилик әдәбијјатында демәк олар ки, ишләнмәмишдир. Бә'зи јазыларда бу әвәзлијин үслуби хүсусијјәтләриндән данышылмыш[14], бә'зиләриндә исә үмуми шәкилдә онун семантикасына тохунулмушдур[15].

I вә II шәхсләр кими, III шәхси билдирән әвәзлик дә шәхс әвәзлији адландырылмасына бахмајараг, I вә II шәхс әвәзликләри илә III шәхс әвәзлији арасында семантик чәһәтдән ујғунсузлуг вар. Белә ки, I вә II шәхс-

---

[14] Бах: А. Н. Гвоздев. Очерки по стилистике русского языка. М., 1952, сәһ. 113; С. Г. Ильенко. Об употреблении в современном русском литературном языке местоимения 3-го лица. Ученые записки ЛГПИ им. А. И. Герцена, т. 122. Л., 1956, сәһ. 67.

[15] Э. Бенвенист. Общая лингвистика. М., 1974, сәһ. 264; К. Е. Майтинская. Местоимения в языках разных систем. М., 1969, сәһ. 154; А. А. Уфимцева. Типы словесных знаков. М., 1974, сәһ. 176.

ләрин һәр икисиндә ејни вахтда шәхс ифадә олунур вә һәмин шәхсләр һаггында данышылыр. *Мән* данышаны билдирир вә ејни вахтда *мән* һаггында фикир јүрүдүлүр, өзү һаггында данышылыр. II шәхс *сән «мән»* васитәси илә ифадә олунур. *«Мән»* тәрәфиндән ифадә олунан, тәгдим олунан *«сән»ин* ситуасијадан кәнар ифадәси мүмкүн дејилдир. Һәмчинин *сән «мән»*ин мүһакимә објектидир. III шәхс дә *«мән»*ин мүһакимә објектидир, лакин *«мән—сән»* сферасындан кәнарда, ситуасијадан кәнарда мүһакимә објектидир. Она көрә дә бу форманын шәхс формасы олмасы там инандырычы дејилдир. Чүнки о *«мән» «сән»*ин малик олдуғу көстәрмә функсијасына дејил, даһа чох әвәзетмә хүсусијјәтинә маликдир[16].

III шәхс адланан форма һәгигәтән *ким* вә јахуд *нә* һаггында ишарәни билдирир вә мүәјјән шәхслә әлагәләндирилмир. *О* һәм дә ишарә билдирән әвәзликдир. Бунун шәхс вә ја ишарә мә'насы сөзләрлә әлагәдә өзүнү көстәрир. «*О*» ишарә мә'насында ишарә етдији әшјаны билдирән сөзүн әввәлиндә кәлир (мәсәлән, *о дәфтәр, о китаб*), шәхс билдирдикдә исә сөздән тәчрид едилир вә тәк ишләнир (мәсәлән, *о охуду, о јазды* вә с.). О әвәзлијинин бу хүсусијјәти бүтүн түрк дилләринә мәхсусдур. Беләликлә, *о* әвәзлији шәхси вә ишарәни билдирмәклә омонимлик јарадыр.

I вә II шәхслә нисбәтдә III шәхс гејри-мүәјјәндир. Чүнки I вә II шәхс әсасән данышан вә динләјән һаггында тәсәввүр әмәлә кәтирирсә, *о* дејәркән исә јүзләрлә субјект вә ја бүтүн әшја нөвү һаггында тәсәввүр әмәлә кәтирилә биләр.

Ситуасијада «мән» вә «сән»ин бир-биринә кечмә хүсусијјәти бу ики шәхсдән һеч бири илә *«о»* арасында јохдур. III шәхс јеканә шәхсдир ки, онун васитәси илә әшја сөз предикаты әлдә едир. Белә ки, I вә II шәхс әјани шәкилдә көстәрилирсә, III шәхсдә бу әјанилик јохдур, сөзлә ифадә етмә вар. Беләликлә, «III шәхс»и шәхссизләшмәјә габил олан шәхс кими тәсәввүр етмәк лазым дејил. Бурада шәхссизлијин јоха чыхмасы јохдур, гејри-шәхс вардыр. Бу гејри-шәхсин әламәти «мән» вә «сән» үчүн мүәјјәнләшдиричи оланын олмамасыдыр[17]. Чүнки III шәхс һеч бир шәхси нәзәрдә тутмур. О һәр һансы бир субјекти гәбул едә биләр вә јахуд һеч бир субјектә малик олмаја биләр вә бу субјект һеч вахт шәхс кими тәсәввүр олунмур. Бу субјект формасынын мүәјјән едилмәси үчүн дејил, мә'луматын баша дүшүлмәси үчүн лазым кәлән әлавә дәгигләшдирмәдир.

III шәхс әвәзлијинин семантикасыны онун шәхс вә ја гејри-шәхс, чанлы вә ја чансыз предметләри билдирмәси тәшкил едир[18].

А. А. Уфимтсева III шәхс әвәзлијинин семантикасыны сәчијјәләндирәрәк јазыр ки, III шәхс ашағыдакы хүсусијјәтләри илә фәргләнир:

1) О һәр һансы објектлә референт нисбәтдә ола биләр.

2) О һеч вахт бирдәфәлик нитг актына рефлексив мүнасибәтдә олмур.

3) О бир нечә, бә'зән чохлу мигдарда әвәзлик вә ишарәетмә вариантларына малик ола биләр.

4) О «бурда», «инди» вә буна охшар сәчијјәли референтләр парадигмасы илә нисбәтдә ола билмәз. (Мүәллиф Е. Бенвенистә әсасланыр)[19].

Јухарыда көстәрдијимиз кими, III шәхс әвәзлији ишарә әвәзлији функсијасында да ишләнир. III шәхс әвәзлијинин шәхс вә ишарә мә'насы арасында фәрг ондан ибарәтдир ки, ишарә әвәзлији һәм субстантив шәкилдә, һәм дә тә'јин кими, III шәхс әвәзлији исә јалныз субстантив шәкилдә ишләдилир.

III шәхс вә ишарә әвәзликләри дашыдығы функсија е'тибарилә јахын олдуглары үчүн дил III шәхс әвәзликләринин ифадәси үчүн ајрыча категорија сөз јаратмаға еһтијач һисс етмир, Белә ки, ишарә әвәзликләрини III шәхс әвәзлији кими ишләтмәк мүмкүндүр. Ситуасија, мәтн бунларын семантикасыны—нә вахт ишарә, нә вахт шәхс әвәзлији олмасыны мүәјјәнләшдирир. Ишарә вә III шәхс әвәзликләринин үмумилијинә дүнја дилләринин әксәријјәтиндә тәсадүф олунур. Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, дилчилик әдәбијјатында, үмумијјәтлә, шәхс әвәзликләри илә ишарә әвәзликләринин мәншәчә бир-бири илә әлагәдар олдуғу көстә-

[16] А. А. Уфимцева. Типы словесных знаков. М., 1974, сәһ. 176.

[17] Э. Бенвенист. Общая лингвистика. М., 1974, сәһ. 264.

[18] А. А. Уфимцева. Слово в лексико-семантической системе языка. М., 1968, сәһ. 77; јенә онун: Типы словесных знаков. М., 1977, сәһ. 173.

[19] Бах: А. А. Уфимцева. Типы словесных знаков. М., 1974, сәһ. 176.

рилир[20]. К. Мајтинскаја гејд едир ки, К. Бругман, К. Бүлер кими дилчиләр һинд-Авропа дилләриндә шәхс әвәзликләринин ишарә әвәзликләриндән төрәдији фикрини ирәли сүрүрләр[21]. Азәрбајчан дилчилијиндә бу фикрә С. Чәфәровун әсәрләриндә раст кәлирик[22].

Мүәллиф јазыр ки, *мән, биз* әвәзликләри *бу; сән, сиз* әвәзликләри исә *о* ишарә әвәзлији илә бағлыдыр. Буну гоһум дилләрин материаллары сүбут едир[23].

Мүасир Азәрбајчан дилиндә III шәхс әвәзлијинин семантик хүсусијјәтләри әсасән ашағыдакы һалларда өзүнү көстәрир:

1) III шәхс әвәзлијиндән мүасир Азәрбајчан дилиндә әсасән анафорик мәгсәдлә истифадә олунур. III шәхс әвәзлијиндән бу чүр истифадә нитги даһа анлашыглы, рәван рәнкарәнк едир; мәс.: Јашар анасыны чох севир. *Онун* һәр бир сөзү Јашар үчүн ганундур. *О* һәлә бу күнә гәдәр анасынын ән кичик бир сөзүндән белә чыхмајыбдыр (С. Р ә һ м а н). Чүмләдәки әвәзликләри адла ифадә етсәк, үслуб ағырлашыр; мәс.: Јашар анасыны чох севир. Анасынын һәр бир сөзү Јашар үчүн ганундур. Јашар һәлә бу күнә гәдәр анасынын ән кичик бир сөзүндән белә чыхмајыбдыр.

Бунунла белә III шәхс әвәзлијиндән анафорик истифадәјә чох еһтијатла јанашмаг лазымдыр. Әвәзликдән бу чүр истифадә сон дәрәчә ајдын олмалыдыр. Чүнки бә'зән әввәлки чүмләдә ики-үч вә даһа артыг исим ола биләр. Белә һалда әвәзлијин һансы исми әвәз етдији дүрүст мүәјјәнләшдирилмәлидир. Мүасир Азәрбајчан дили материалларында бу гајдаја демәк олар ки, дүзкүн әмәл олунур. Тәк-тәк һалларда әвәзлијин ишләдилмәсиндә анлашыгсызлыг нәзәрә чарпыр; мәс.: Секаһын дүз јарысында алычы һеч бир сөз демәјиб, кетди. Әлиәфсәр ројалын гапағыны чырпыб ајаға галхды вә бу заман Фәрһадын *она* бахдығыны көрүб сүр'әтлә *она* јахынлашды (С. Р ә һ м а н); Рә'на кәлдији күндән Баһадур јәгин еләди ки, *ону* севир (С. Р ә һ м а н). Инди Сејид Әзими Ағасејидәли ағанын отағына кәтирән дә мәһз бу иди. *О*, мәгсәдини ағаја ачачаг вә сејиддән јардым истәјәчәк иди. *О*, руһани олса да шәһәрдә бөјүк нүфуза малик олан сејидә мүрачиәт етмәјә мәчбур иди (Ә. Чәфәрзадә).

Биринчи чүмләдә *она* сөзүнү илк бахышда алычыја да аид етмәк олар. Лакин *о Әлиәфсәр* сөзүнә аиддир. Икинчи дәфә ишләдилән *она* исә үслубу ағырлашдырыр вә һәм дә анлашылмазлыг төрәдир. Икинчи чүмләдә исә билмәк олмур *ону* сөзү *Рә'наны* билдирир, јохса *Баһадуру*.

Үчүнчү чүмләдәки икинчи «о»нун кимә (*Сејид Әзимә*, јохса *сејидә*) аид олдуғу чәтинликлә дәрк олунур.

2) II шәхс әвәзлији анафориликлији дејил, шәхси билдирир вә сырф хүсуси шәхс мә'насында ишләдилир. Бу мә'нада III шәхс әвәзлији һәр һансы шәхси вә ја предмети әвәз етмир, I вә II шәхс әвәзликләри илә гаршылашдырылараг, шәхс әвәзлији кими өзүнү көстәрир.

Хүсуси шәхс мә'насында *о* әвәзлијинә онун анафорик мә'нада ишләнмәсинә нисбәтән даһа аз тәсадүф олунур[24]. Шәхс мә'насында бу әвәзлијин ән чох ишләндији саһә шифаһи нитгдир. Чүнки мәһз даһа чох шифаһи нитгдә биз бу мә'нанын мејдана чыхмасыны зәрури едән ситуасија илә гаршылашырыг. Бу ситуасијанын мәзмуну, мә'насы данышан вә динләјән шәхсин һаггында сөһбәт кедән шәхслә гаршылашдырылмасы зәрурәтинә әсасланыр. Белә гаршылашдырма һеч олмазса, үч нәфәр һәмсөһбәтин иштиракы илә мүмкүн олур.

Јазылы нитг үчүнчү шәхс әвәзлијинни хүсуси—шәхс мә'насында ишләнмәси имканыны рәдд етмир. Лакин ону јалныз васитәсиз нитгдә мејдана чыхармагла мәһдудлашыр; мәс.: Уста Пирәлинин јашына көрә чох сәрраст көрән көзләри ичәридән кәлән ишыгда Һүсејнгулу кишијә саташынча боғазы гуруду: —Бәс *о* кимдир? Бурада нејләјир? Аслан да ичәријә ани бир нәзәр салды вә гоча мүрәттибин һәр шеји јерли-јериндә кағыза бүкдүјүнү јәгин еләјән кими үрәји јеринә кәлди: —*О* сәни јахшы танıјыр, ата—деди. —Һачы Зејналабдын Тағыјевин фәһләсидир. Чох јахшы адамдыр.

—Сән һара, *о* һара? Кечә бурада нејләјир? (Һ. М е һ д и).

[20] Р. А. Будагов. Дилчилијә даир очеркләр. Бакы, 1956, сәһ. 186.

[21] К. Е. Майтинская. Местоимения в языках разных систем. М., 1965, сәһ. 197.

[22] С. Чәфәров. Түрк дилләриндә шәхс әвәзликләринин төрәмә вә јаранмасына даир. «Елми әсәрләр», АДУ-нун нәшријјаты (дил вә әдәбијјат серијасы), №34, 1965.

[23] С. Чәфәров. Көстәрилән әсәри.

[24] Бах: С. Г. Илјенко. Көстәрилән әсәри, сәһ. 74.

Мүәллиф нитгиндә III шәхс әвәзлији хүсуси—шәхс мә'насында ишләнмир.

3) III шәхс әвәзлијиндән субстантив мәгсәдлә истифадә олунур. Контекстдә әвәзликлә онун ифадә етдији предмет арасында һеч бир мүнасибәт олмур. Белә һалларда анафорик әвәзликлә ифадә олунан ад контекстдә өзүнү көстәрмир. Әвәзлик ифадә етдији анлајышдан тәчрид олунмуш шәкилдә верилир; мәс.: А ј д ы н... *(көркәми көстәрәрәк) О...* һамысы *о ... о* мәним гаранлыг фәзаларда парлаг улдузлара доғру чырпынан ганадларымы гырды (Ч. Ч а б б а р л ы). О г т а ј. *О!* Јох *о* мә'сум бир чочугдур. *О,* пул дүшкүнү дејилдир. Сиз ону көрмүш олсајдыныз. Әввәлләри милли сәһнә дејә, бир ајы кими чалышырдым. Фәгәт инди һәр шејдә *о!* Чалышаркән јоран, јоруларкән гүввәтләндирән, күләркән ағладан, ағлајыркән күлдүрән, һәм *о,* онун үмиди, онун хәјалы! (Ч. Ч а б б а р л ы).

Әвәзлијин чәм формалары *биз, сиз, онлар* мүмкүн гәдәр чох референтә малик олур. Чүнки онлар үнсијјәтдә јалныз реал шәкилдә иштирак едәнләри дејил, һәмчинин потенсиал (нәзәрдә тутулмуш) иштиракчылары да билдирир. Она көрә шәхс әвәзликләринин чәм формалары илә ифадә олунан референтләр сон дәрәчә кениш нитг контексти илә вә ондан әлавә, дилдән кәнар ситуасија васитәсилә ејниләшдирилир.

Мүасир Азәрбајчан дилиндә I шәхсин чәми *биз* әвәзлији илә ифадә олунур. Дилимиздә *мән* әвәзлијинин чәм формасы олмадығына көрә чәмлији ифадә етмәк үчүн ајрыча лексик ваһид олан *биз* әвәзлијиндән истифадә олунур.

«Биз»—тәркибиндә *мәним* олдуғум бир груп адамы билдирир. *Биз* ән азы ики нәфәрдән, ән чоху исә истәнилән мигдардан ибарәт ола биләр. *«Биз»*ин тәркиби чохлу *«мән»*ләрдән ибарәт дејилдир. *Биз—мән* вә *башгаларындан* ибарәтдир. *Биз* шәхс әвәзлијинә нитг просесиндә реал шәкилдә иштирак етмә мә'насы хасдыр. *Биз* шәхс әвәзлијинин референтләри ики мүхтәлиф вариантда өзүнү көстәрир:

1. Данышан вә динләјән гаршылыглы шәкилдә иштирак едир. Башга сөзлә, *биз-мән+сән (сиз).* Дилчиликдә буна инклјузив[25] форма дејилир; мәс.: *Биздән* һәр

[25] Бах: Э. Б е н в е н и с т. Общая лингвистика. М., 1974, сәһ. 267.

биримиз кәләчәји ајры чүр көрүрүк. *Мән* һисс едирәм ки, *биз* һеч бир заман кәләчәјә ејни көзлә баха билмәјәчәјик.—Бир гәдәр сусараг әлавә етдим:—Кәләчәк исә һәјат демәкдир. Она көрә дә *биз* ајрылмалыјыг. Сағ ол! (И. Ә ф ә н д и ј е в).

М и н д и л л и. *Сән* бурадан кедән кими *мән* гүссәдән јорған-дөшәјә дүшдүм. Сөһбәт еләмәјә, дәрдими демәјә бир дост тапа билмәдим. Ч а м а л. Демәли *биз* достуг (С. Р ә һ м а н).

2. Данышан вә нитг просесиндә потенсиал шәкилдә иштирак едән, башга сөзлә, һәмин анда данышан вә динләјән сифәти илә чыхыш етмәјән бир вә ја бир нечә шәхси ифадә едир. Бу мәгамда *биз=мән+о (онлар)* олур. Дилчилик әдәбијјатында бу форма ексклјузив[26] адланыр; мәс.:—Срағакүн бу вахт *биз—мән, көрпүсаланлар,* бир дә *Адил* Зоғаллы мешәдәјдик (И. Ә ф ә н д и ј е в); Сонра *биз Аббасла* кәләчәк барәдә сөһбәт етдик. Икимиз дә о бөјүк кәләчәји көрүрүк («Коммунист» гәзети).

Икинчи һалда бә'зән III шәхс нитг ахынында динләјичи кими чыхыш едир; мәс.: К ә н ч С о н а. Демәк кичик Сонајнан кичик Бахшы *бизик,* бөјүк Бахшы да сән...(Ч. Ч а б б а р л ы); Чими Иминин үзүнә бахды, Ими Чиминин. Нәһајәт, Чими һәр икисинин фикрини ифадә етди:—Нә олар, *биз* сизин гуллуғунузда һазыр (И. Ә ф ә н д и ј е в).

Данышанла башга шәхсләрин бирлијини ифадә етмәси *биз* шәхс әвәзлијинин әсас, апарычы мә'насыдыр; мәс.: О г т а ј. Башгаларында сәһнә, мәдәнијјәт һәр шеј вар. *Биздә јох* (Ч. Ч а б б а р л ы).

Биз сөзүнүн дилимиздә ашағыдакы мә'налары вардыр:

1. *Биз* данышан шәхс дә дахил олмагла дүнјакөрүшү, мәшғулијјәт, мараг, мәншә вә чинсијјәтчә бир групда бирләшмиш адамлары билдирир вә үмумиләшмиш мә'на дашыјыр[27]; мәс.: *Биз* болшевикләр чәтинликдә кәрәк өзүмүзү итирмәјәк (Мир Ч ә л а л); *Биз* күнејлиләр бөјүк вәтәнпәрвәрлик едәрәк Сөјүдлү архын Гузеј гышлаға гәдәр узадылмасына ичазә вермишик (И. Ә ф ә н д и ј е в); Бәлкә дә *биз* әкинчиләр јашыл планетимизин

[26] Е. Б е н в е н и с т. Көстәрилән әсәри, сәһ. 267.

[27] Муг. ет: «Азәрбајчан дилинин изаһлы луғәти», I чилд, Бакы, 1966, сәһ. 265.

нә гәдәр көзәл олдуғуну башгаларындан јахшы һисс едирик («Коммунист» гәзети).

2. *Биз* шәхс әвәзлији бир нечә шәхси дејил, ајры-ајры фәрдләри дә билдирир. Башга сөзлә, *биз мән* әвәзлијинин семантикасыны дашыјыр[28]; мәс.: Бүтүн бунлар әлбәттә јахшыдыр, фәрәһли һалдыр, лакин *биз* башга бир мүһүм мәсәләни нәзәрә чатдырмаг истәјирик («Коммунист» гәзети); *Биз,* әлбәттә, шәраб дегустасијасынын әлејһинә дејилик («Коммунист» гәзети); Әлбәт ки,— деди,—хала, сизләр *бизи* киши сајмазсыныз (Мир Ҹ ә л а л).

Бу семантик хүсусијјәт әсасән елми вә публисист үслубда мүәллиф өз шәхсијјәтини габарыг шәкилдә нәзәрә чарпдырмаг, бә'зән исә тәвазөкарлыг етмәк истәдикдә, данышан динләјичиләрлә вә мәнсуб олдуғу мүәссисәнин коллективи илә өз фикрини бөлүшдүрдүкдә, рәсми сәнәдләрдә, дөвләт вә партија рәһбәрләринин мүрачиәтләриндә, рәсми вә тәнтәнәли нитгләрдә, күтлә, коллектив илә бирлик, үмумилик чаларлығыны нәзәрә чарпдырмаг мәгамында өзүнү көстәрир.

Дилимиздә *сән* әвәзлијинин ҹәм формасы олмадығына көрә II шәхсин ҹәмини ифадә етмәк үчүн *сиз* әвәзлији ишләдилир. *Сиз* тәркибиндә *сән* әвәзлијинин олдуғу бир груп адамы билдирир. *Сиз* ән азы ики нәфәрдән, ән чоху исә истәнилән мигдардан ибарәт ола биләр. *«Сиз»*ин референтләри ики шәкилдә өзүнү көстәрир:

а) *Сиз*—нитг просесиндә ики вә даһа артыг ешидәндән ибарәт олур; мәс.: Бу ахшам саат он радәләриндә *сиз—сән* Бәдирзадә илә *сән* Анарбајев Днеприн бу тәрәфи илә, јә'ни гәраркаһла о бири саһил арасында телефон хәтти чәкмәлисиниз (С. Г ә д и р з а д ә); У с т а С е к а һ. Демәли, барышдыныз? *Сизи* бир јердә көрмәк билирсиниз мәним бу гоча үрәјими нә гәдәр ҹаванлашдырды? (С. Р ә һ м а н). Бу күн бизим ахырынҹы дәрсимиздир. Она көрә дә мән гәсдән *сизә* Сабирдән сөһбәт салдым (С. Р ә һ м а н).

б) *Сиз* динләјәндән вә нитг просесиндә иштирак етмәјән бир вә ја бир нечә шәхсдән ибарәт олур; мәс.: Мәһәммәдин о бири јолдашлары да сөзә гарышдылар: —Умуд! *Сән* өзүн јохсул бир кишинин оғлусан. Атан бүтүн өмрүнү муздурлугла кечириб... Инди артыг *сән* башa дүшмәлисән ки, Иман киши *сизи* истисмар етмиш вә едир (С. Р ә һ м а н); Х ә д и ҹ ә *(башыашағы).* Мәним һакимим *сизсиниз...* Н и к а р Јә'ни ким? Х ә д и ҹ ә. *Сәнинлә* атам... (Н. Н ә р и м а н о в); Дедим ки, онда *сиз* икиниз кедин! Көрдүм ки, гызын чичәји чыртлады. *Сән* дә ки, белә кәлиб чыхдын, оғул! (С. Р ә һ и м о в).

[28] «Азәрбајҹан дилинин изаһлы лүғәти», I ҹилд, Бакы, 1966, сәһ. 265.

Беләликлә, *сиз* шәхс әвәзлијинин әсас мә'насы ешидәнлә башга шәхсләрин бирлијини ифадә етмәкдир.

Әдәби дилин сәчијјәви хүсусијјәтләриндән бири аилә үзвләриндән вә ән јахын таныш вә достлардан башга һамыја *сиз* дејә мүраҹиәт етмәкдир. Бу ме'јарла јанашдыгда *сиз* әвәзлијинин мә'наларындан бири дә әксәр һалларда *сән* әвәзлијинин семантикасыны дашымасыдыр. Бу семантик хүсусијјәт, әсасән, өзүндән бөјүкләрә вә јахындан танымадығын адамлара әдәб, нәзакәт көстәрмә мәгамларында, рәсми сәнәдләрдә вә рәсми сәчијјә дашыјан ситуасијаларда өзүнү көстәрир; мәс.: *Сиздән* һеч нә кизләтмәјәҹәјәм. Кәкликлә көрүшүб данышмышам, *сизин* разылығыныз олмадан һеч нә демәјиб (Ә. В ә л и ј е в); *Сиз* онун нәјисиниз?—Танышы (И. Ә ф ә н д и ј е в); П о л и с м е ј с т е р. *Сиз, сиз* ҹәнаб Әсријан. Бу ки, *сизә* јүз јол дејилмишдир вә өзүнүз дә бојнунуза алмышсыныз (Ч. Ҹ а б б а р л ы); Е ј в а з. Мән мүсәлманларла ермәниләр арасында әдавәт салырам? П о л и с м е ј с т е р. *Сиз, сиз* ҹәнаб Әсријан (Ҹ. Ҹ а б б а р л ы).

ӘВӘЗЛИКЛӘРИН СИНОНИМЛИЈИ ВӘ ЧОХМӘ'НАЛЫЛЫҒЫ

Һәр бир сөз дилин лүғәт тәркибиндә олан башга сөзләрлә кениш әлагә јаратма имканларына маликдир ки, бу да һәмин сөзүн семантикасына мүәјјән дәрәҹәдә тә'сир едир.

Сөзүн семантикасы чох мүрәккәб һадисә олуб, бир чох факторларла әлагәдардыр. Белә ки, сөзүн мә'насы јалныз онун мәнсуб олдуғу нитг һиссәсиндән, ифадә етдији анлајышдан, ишләдилмә мәгамындан вә башга сөзләрлә конкрет лексик әлагәләрдән дејил, ејни заманда бир сыра семантик категоријаларла, еләҹә дә синоним сөзләрлә гаршылыглы мүнасибәтиндән дә асылыдыр. Сөзүн мә'насы башга сөзләрлә әлагә вә мүгајисәдә даһа дәгиг ашкар олунур.

Синонимләр ејни мәфһумун үслуби вә експрессив чаларлыгларыны ифадә едән сөз групудур. Мүҹәррәд

анлајышларын, конкрет әшја вә һадисәләрин ән инҹә хүсусијјәтләрини ашкара чыхармагда синонимләрин мүһүм ролу вардыр.

Синонимләрдән дүзкүн вә јерли-јериндә истифадә олундугда објектив аләмдә бизи әһатә едән һадисә, әшја вә предметләр һаггында фикирләримизи даһа дәгиг, чанлы ифадә етмәк имканына малик олуруг, мә'наны даһа дүрүст верә билирик. Ајры-ајры сөзләрин мә'на инҹәликләри, үслуби чаларлыглары синоним сөзләрдән истифадә етмәк нәтиҹәсиндә мүмкүн олур. Синоним сөзләр нитг һиссәләриндән ән чох исим, сифәт, фе'л вә зәрфләрдә тәсадүф олунур. Башга нитг һиссәләриндә исә бунлара аз раст кәлмәк олур. Әвәзликләрдә дә бир груп синоним сөзләр мөвҹуддур; мәс.: *бәри-бура; бири—ким исә, бири—бириси, һеч нә—һеч шеј, һеч кәс—һеч ким* вә с.

Әвәзликләрин синонимлији дилчиликдә мараглы мәсәләләрдәндир. «О многозначности и синонимике некоторых неопределенных местоимений и наречий»[29] адлы мәгаләдә рус дили материаллары әсасында бә'зи гејри-мүәјјән әвәзликләрин синонимлијиндән дә данышылыр. Бу мәгалә мүстәсна едиләрсә индијә гәдәр дилчиликдә әвәзликләрин синонимлији хүсуси тәдгигат објекти олмамышдыр.

Азәрбајҹан дилиндә тәсадүф етдијимиз синоним чәркәләрдә әвәзликләрлә јанашы бә'зән дикәр нитг һиссәләринә аид олуб әвәзлик мә'насы алан сөзләр дә вардыр.

Синоним чәркәләрин тәркибиндә һәм садә, һәм дә мүрәккәб *(елә—о ҹүр, нијә—нә үчүн)* сөзләрә раст кәлирик. Әвәзликләрдә синоним чәркәләри тәшкил едән сөзләрин демәк олар ки, һамысы ишләк сөзләрдир. Лакин бунлардан бә'зиси јазылы, бә'зиси исә шифаһи нитгдә даһа чох ишләнир. *Нәчи—нәкарә* вә *нә вахт—һавахт* синоним чәркәләрдәки *нәчи, нә вахт* сөзләри јазылы нитгә, *нәкарә, һавахт* сөзләри исә шифаһи нитгә даһа чох хасдыр.

Дилимиздә әвәзликләрдән ибарәт синоним чәркәләр мүхтәлиф јолларла әмәлә кәлмишдир. *Һәр* вә *һеч* сөзләриндән истифадә илә дилимиздә бир сыра синоним әвәзликләр јаранмышдыр; мәс.: *һәр ким—һәр кимсә—һәр кәс; һәр бири—һәр бириси; һеч ким—һеч кимсә—һеч кәс; һеч нә—һеч шеј—һеч зад; һеч јер—һач һара—һеч јан* вә с.

[29] Бах: Л. Лозовая. О многозначности и синонимике некоторых неопределенных местоимений и наречий. Труды Сухумского Государственного Педагогического Института, т. XVIII—XIX, 1966.

Әвәзликләрдә синоним чәркәләр бә'зән садә вә мүрәккәб сөзләрин мә'нача бир-биринә ујғун кәлмәси нәтиҹәсиндә јаранир; мәс.: *бә'зи—бир пара, бә'зиләри—мүәјјән һиссәси—бир гисми* вә с.

Садә әвәзликләри тәкрар етмәклә онларын мүрәккәс синонимләри јаранир; мәс.: *белә—белә-белә, бә'зи—бә'зи-бә'зи* вә с.

Әвәзликләрдә синоним чәркәләр бә'зи чохмә'налы әвәзликләрин һесабына да әмәлә кәлир. Мәсәлән, *нә* суал әвәзлији чохмә'налы олдуғундан бир сыра синоним чәркәләрә дахил ола билир.

Мүасир Азәрбајҹан дилиндә *нә* конкрет шәраитдә һәр һансы предмет вә һадисәләри, онларын һәрәкәт вә вәзијјәтини, мүҹәррәд анлајышлары, бунлар арасындакы әлагә вә мүнасибәтләри суал шәклиндә әвәз едән сөздүр; мәс.: Она *нә* дејим?—Һеч елә салам сөјләјәрсиниз (С. Гәдирзадә); —*Нә* чыхмаз јадындан?—дејә колхоз сәдри учадан сорушду. —Сизин јахшылығыныз (Һ. Меһди); Јахшы, бир де көрүм, мән јалтаглыг еләмәјиб, *нә* газанмышам? —Чох шеј газанмысан!—дејә аз гала гышгырды. Тәмиз ад, саф виҹдан (Һ. Меһди).

Нә суал әвәзлији өз әсас мә'насындан башга бир сыра башга мә'налары да ифадә едир вә һәр мә'насы илә јени синоним чәркә јарадыр.

1. *Нә* суал әвәзлији шәхс, предмет вә һадисәнин әламәт вә кејфијјәтини суал шәклиндә ифадә едир вә *һансы* суал әвәзлијинә синоним олур; мәс.: *Нә* әсәр, ким јазыб? (Ә. Вәлијев); Сара. Ја рәбби, мән *нә* күнаһ саһиби идим (Ҹ. Ҹаббарлы); Мурад *нә* ишдәдир? —Колхоз сәдридир (И. Әфәндијев).

2. *Нә* суал әвәзлији иш, һал, һәрәкәтин сәбәб вә мәгсәдини суал шәклиндә ифадә едир вә *нә үчүн* сөзү илә синонимлик тәшкил едир; мәс.: *Пәри*. Бәһрам! *Нә* гачырсан? Бу күндән е'тибарән мән өзүмү сәнин ихтијарына вердијим кими, сән дә өзүнү мәним ихтијарыма вермәлисән (Ҹ. Ҹаббарлы). Лакин *нә* кизләдим, бүтүн фикрим, хәјалым архадан кәлән ајаг сәсләриндә иди (И. Әфәндијев);—Кечәнин бу вахтында бураларда

нә кәзирсән?! (С. Гәдирзадә);—*Нә* зәһмәт чәкирсиниз?—дејә Нәркиз онун тәклифиндән бојун гачырмаг истәди (Һ. Меһди).

3. *Нә* суал әвәзлији иш, һал, һәрәкәтин мигдарыны суал шәклиндә ифадә едир вә *нә гәдәр* сөзүнә синоним олур; мәс.:—Савады *нәдир?—*Доггузунчудан чыхыб (И. Әфәндијев); Тојумуза *нә* галыб? (Һ. Меһди).

4. *Нә* суал әвәзлији иш, һәрәкәтин һансы мәнбәдән олдуғуну суал шәклиндә ифадә едир вә *һарадан* сөзүнә синоним олур; мәс.:—Онсуз да үч күндән сонра өзләри сәни бурахачаглар.—*Нә* билдин?—Профессор Мөһсүнзадә деди (И. Әфәндијев);—Бәј сәни дә танырыр? (Ә. Вәлијев); Мән *нә* билејдим ки, Бакыда ајрысына көзүн дүшүб, кәлмә кәсиб, алышыб-веришмисән? (Һ. Меһди); Сара... Даһа о бичарә *нә* билсин ки, биз чохдан бир-биримизә ашигик (Ч. Чаббарлы).

5. *Нә* суал әвәзлији бә'зән гејри-мүәјјән мигдары билдирән *нечә* суал әвәзлијинин семантикасыны дашыјыр вә она синоним олур; мәс.: Бир дә мәним һәлә *нә* јашым вар ки! (С. Гәдирзадә).

7. Јахынлыг вә сәмимијјәт билдирмә, бә'зән исә һејсијјәтсизлији, мә'нәви чәһәтдән бошлуғу нәзәрә чарпдырма вә өзүнү чансыз әшјалара бәнзәтмә мәгамында *ким* суал әвәзлијинин семантикасыны *нә* әвәзлији дашыјыр вә она синоним олур; мәс.: Јахшы, бәс тәкбашына нечә артистлик едәјәчәксиниз? —Тәк нијә олурам. Бәс сиз *нәсиниз?* (И. Әфәндијев); Инди *нәјәм?* Мән *нәјәм?* Оду сөнән бир очаг (Б. Ваһабзадә). Огтај. —Фирәнкиз! Фирәнкиз! Ахыр бир мәнә анлат ки, сән *нәсән, нә?* Аллаһ ешгинә анлат ки, бу ганлы комедијаларын, бу күлүнч фачиәләрин, бу мүдһиш мүәммаларын әсл мә'насы нәдир, нә? (Ч. Чаббарлы).

Дилимиздәки *ким* суал әвәзлији дә чохмә'налыдыр вә бир сыра әвәзликләрлә синонимлик јарадыр.

Мүасир Азәрбајчан дилиндә *ким* әсас мә'насына көрә инсан адларыны вә инсан тәсәввүрүнү верән варлыгларын адларыны суал шәклиндә әвәз едән сөздүр; мәс.: *Ким* данышмаг истәјир? (И. Әфәндијев); Ону *ким* атды? (С. Гәдирзадә); Ахы буну сәнә *ким* деди? (Һ. Меһди).

Ким суал әвәзлији бир сыра башга мә'налары да ифадә едир вә синоним чәркәләр јарадыр.

1) *Ким һансы* суал әвәзлијинин семантикасыны дашыјыр вә она синоним олур; мәс.: Белә шәрт кәсдиләр ки, ушагларын нә вахт, һара вә нә үчүн кетдијини *ким* әввәлчә билсә, мүтләг о биринә сөјләсин вә үмумијјәтлә онлар һеч нәји бир-бириндән кизләтмәсинләр (Һ. Меһди).

2) *Ким* суал әвәзлији мәгамына көрә бөлкү билдирән гејри-мүәјјән әвәзлик кими ишләнир вә *бә'зиси, бир парасы, кими кимиси* әвәзликләри илә синонимлик јарадыр; мәс.: Тәзәк јығмаға кедән ким, чөр-чөп топлајан *ким,* очаг галајыб чај гојан *ким* (Ә. Вәлијев); Ағлајан *ким,* күлән *ким,* јарына күл верән *ким,* Пәнчәрә архасындан бусәләр көндәрән *ким* (Б. Ваһабзадә); Нөвбәдә дајаныб сојуг су ичән *ким;* арвад-ушағы илә дөврә вуруб наһар еләјән *ким,* исти гумун үстүндә сәрилиб өзүнү күнә верән *ким*... (Һ. Меһди).

Бу чүмләләрин синтактик синонимини јаратсаг, *ким* әвәзлијинин јеринә *бә'зиси, бир парасы, кими, кимиси* әвәзликләрини ишләдә биләрик; мәс.: *Бә'зиси* (бир парасы, кими, кимиси) тәзәк јығмаға кедир, *бә'зиси* (бу парасы, кими, кимиси) чөр-чөп топлајыр, *бә'зиси* (бир парасы, кими, кимиси) очаг галајыб чај гојур (Һ. Меһди).

3) *Ким* суал әвәзлији гејри-мүәјјәнлик анлајышыны ифадә едир вә бу мәгамда гејри-мүәјјән фәрди билдирән *һәр ким, һәр кәс* гејри-мүәјјән әвәзликләри илә синоним олур; мәс.: *Ким* мәсләкә анд ичсә, әлини һәмишә дөшүнә гојур (Һ. Меһди); *Ким* нә дејир, десин, Гара дашларда буруг гојулачаг, кәшфијјат апарылачаг (Һ. Меһди); *Һәр кәс* һара истәјир кедир (Ч. Мәммәдгулузадә); Сәндән саваjы атамын һаггында *һәр кәс* бу чүр сөзләри дејирсә, мәндән бөјүк олсалар да, гәләт едәјирләр. Буну дејән һәр *кимдирсә,* бизи истәмир, атамын дүшмәнләридир (Ә. Вәлијев).

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, *ким* суал әвәзлији һәмишә *һәр кәс* гејри-мүәјјән әвәзлији илә синоним ола билмир. *Һәр кәс* әвәзлији ишләдилмә мәгамындан асылы олараг бә'зән һәр һансы бир чәһәтдән ејни олан бүтөв бир групун һәр һансы үзвүнү билдирир ки, бу мә'нада *һәр кәс* әвәзлији үмумилик билдирән *һамы* сөзү илә синонимлик јарадыр; мәс.: *Һәр кәс* чалышырды ки, габаға кечиб әлиндәки әризәни һамыдан тез рәисә чатдырсын («Кирпи» журналы); Белә олан сурәтдә һаванын јахшы вә јаман олмағыны јохламаг һәр кәс үчүн лазымдыр (Һ. Б. Зәрдаби).

Бә'зән *һәр кәс* әвәзлијинә *кәс* сөзүндән әввәл *бир* сөзү артырылыр. *Бир* сөзү мә'нанын даһа да гүввәтләнмәсинә хидмәт едир; мәс.: Елә бил бунлары *һәр бир кәс* демәк истәјирди (М. Ҹ ә л а л).

Мүасир Азәрбајҹан дилиндә әвәзликләрдән ибарәт бир сыра синоним ҹәркәләр мөвҹуддур. Бунлардан бә'зиләрини нәзәрдән кечирәк.

1. *Бә'зиси—кими—кимиси—бири—бириси* вә с. әвәзликләр гејри-мүәјјән шәхс анлајышы вә бөлкү билдирән синоним ҹәркә јарадыр; мәс.: Адамларын *бә'зиси* хәнҹәрә әл атыр, *бә'зиси* һоппаныб дама кирир, *бә'зиси* дә фырлана-фырлана түфәнкин чахмағыны чәкирди (Мир Ҹ ә л а л); А ј д ы н...Һәјата јахынлашдыгҹа ичиндәки тәзадлары, *биринин* варлы, *биринин* јохсул, *киминин* һаким, *киминин* мәһкум олдуғуну көрүнҹә, бу арзу дәјишиб бир фикрә чеврилди (Ҹ. Ҹ а б б а р л ы); *Кимиси* чөрәк апарыр, *кимиси* шәраб апарыр, *кимиси* мал-гојун апарыр (Ә. Һ а г в е р д и ј е в).

Бу әвәзликләрдән *бири, бириси* чохмә'налыдыр. Белә ки, инкар фе'лләрлә ишләндикдә бөлкү дејил, инкарлыг мәзмунуну ифа едир; мәс.: *Бириси* әлинә гәзет көтүрмүр ки, көрсүн дүнјада нә вар, нә јох (И. Ә ф ә н д и ј е в).

Синоним ҹәркә јарадан *бә'зиләри, филан гәдәри, мүәјјән һиссәси, бир гисми, бир парасы* әвәзликләри дә гејри-мүәјјәнлик вә бөлкү билдирир. Лакин бунларда ҹәмлик, топлулуг анлајышы мөвҹуддур; мәс.: Бәјләрин *бә'зиләри* јерләриндә гурҹаланды, *бир парасы* сәдрин үзүнә мә'налы-мә'налы бахды, *бә'зиләри* дә астадан һим-чим еләди (Ә. В ә л и ј е в); Гәзада мәс'ул ишчиләрин *филан гәдәри* бәј, *мүәјјән һиссәси* алверчи, *бир парасы да сејид* балалары иди (Ә. В ә л и ј е в).

2. *Чоху—чохусу—әксәријјәти* әвәзликләри гејри-мүәјјән мә'налы синоним ҹәркә јарадыр; мәс.: Кејимләриндән *чохунун* полис олдуғу бәлли иди (Мир Ҹ ә л а л); *Әксәријјәти* назик хромдан узунбоғаз чәкмә кејиб, белинә енли тогга чәкмишди (И. Ә ф ә н д и ј е в); *Чохумуз* ичмәдик (Һ. М е һ д и).

3. *Башгасы—ајрысы—өзкәси* әвәзликләри һаггында данышыланы дејил, башга бирисини билдирән гејри-мүәјјән шәхс мә'налы синоним ҹәркә јарадыр; мәс.: Инди ки, *өзкәсинә* көзүн дүшүб, даһа мән нејләјә билләрәм, дәрдин үрәјимә (Һ. М е һ д и); Јәгин сән һәлә евләнмәмисән, јохса *өзкәси* кәлмәсә дә, арвадын кәләрди (Һ. М е һ д и); Мән нә билирдим ки, Бакыда *ајрысына* көзүн дүшүб, кәлмә кәсиб алышыб-веришмисиниз? (Һ. М е һ д и); Мән *башгасынын* сөзүнү данышан дејиләм (И. Ә ф ә н д и ј е в); *Башгасынын* мәсләһәти илә иш көрмәји мән әсла хошламырам (С. Г ә д и р з а д ә).

Өзкәси сөзү башгасы вә *ајрысы* сөзләриндән фәргли олараг, мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул етмәдән дә јенә һәмин мә'нада ишләнир; мәс.: Пис дејил... Анҹаг бир вар сән ишләјәсән, ад *өзкәнин* ола, бир дә вар ки, өз әлин өз башын! (И. Ә ф ә н д и ј е в).

4. *Бир шеј—нә исә* әвәзликләри гејри-мүәјјән предмет, һадисә вә әшјаны көстәрир. Һаггында сөһбәт кедән әшја, һадисә данышан үчүн гејри-мүәјјән олдугда бу әвәзликләр синоним ҹәркә әмәлә кәтирир; мәс.: Бу вахт нәдәнсә, адама елә кәлир ки, сакит дурмуш јарпагларын арасында, һәрәкәтсиз дајанмыш ағаҹларын дибиндә мүәммалы, сирли *бир шеј* кизләнмишдир (С. Г ә д и р з а д ә); Онун бу дәгигә *нә исә* дејәҹәјини һисс едән лејтенант бир аддым габаға кәлди (С. Г ә д и р з а д ә); О мәнә *нә исә* демәк истәди (И. Ә ф ә н д и ј е в).

Бә'зән бу әвәзликләр ҹүмләдә јанашы ишләнир вә бу мәгамда гејри-мүәјјәнлик даһа да артыр. Әкәр бунлардан бирини атсаг, ҹүмләјә хәләл кәлмәз; мәс.: Вердијев утана-утана кәлән вә *нә исә бир шеј* демәк истәјән Ваһидә дөнду (Мир Ҹ ә л а л).

Лакин бу әвәзликләр һәр ҹүр үслуби шәраитдә синонимлик тәшкил етмир. Һаггында сөһбәт кедән әшја, һадисә данышан үчүн мүәјјән олдугда *бир шеј* әвәзлијинин јеринә нә исә ишләтмәк олмур; мәс.: Сәндән *бир шеј* хәбәр алаҹағам (С. Г ә д и р з а д ә); —Нуријјә ханым, —деди,—Сиздән *бир шеј* хаһиш етмәк истәјирәм (И. Ә ф ә н д и ј е в).

Бир шеј гејри-мүәјјән әвәзлији инкар фе'лләрлә ишләндикдә инкарлыг билдирир вә **һеч нә** әвәзлијинә синоним олур; мәс.: С а р а. Ејби јохдур, һәр јердә олурса-олсун, фәгәт бирҹә Бәһрама *бир шеј* олмасын. Онун сағлығындан башга *бир шеј* истәмирәм (Ҹ. Ҹ а б б а р л ы); Онлардан да әлинә *бир шеј* кечирә билмәди (С. Г ә д и р з а д ә); Мәнә бундан артыг *бир шеј* лазым дејил (И. Ә ф ә н д и ј е в).

5. *Нечә—нә ҹүр—нә тәһәр—нә сајаг—нә төвр* сөзләри иш, һал, һәрәкәт вә кејфијјәтин нечәлијини суал

шәклиндә ифадә едән синоним чәркә әмәлә кәтирир; мәс.: Сән *нә чүр* дүшүнүрсән, онлара *нә чүр* көмәк еләјә биләрик (И. Әфәндијев); Ағабәјимин кефи *нечәдир?* (И. Әфәндијев); Јохса машынлар *нә тәһәр* ишләр ки (Һ. Меһди); *Нә төвр* олуб ки, һәкимләр сәнә јорған-дөшәкдән галхмаға ичазә вериблә̣р (Һ. Меһди).

Бә'зән бу суал әвәзликләри вәзијјәт билдирир вә гејри-мүәјјәнлик ифадә едир; мәс.: Мән онун үзүнүн бир ан *нечә* ишыгландығыны, көзләринин *нечә* һәјәчанла үзүмә дикилдијини дујараг, онун нә чаваб вердијини ешитмәдим (И. Әфәндијев); Бу үмуми шәнлик ичиндә мән онун *нә чүр* нәфәс алдығыны белә ешидирдим (И. Әфәндијев); Һарда, *нә тәһәр* басдырылдығыны нә сән билирсән, нә дә мән (Һ. Меһди).

Бә'зән исә бу әвәзликләр һәрәкәтин тәрзини билдирир; мәс.: *Нә тәһәр* олса, сабаһдан кәндә кедәрсән, билдин? (Һ. Меһди); Ағабәјим дејиб, кәрәк *нә чүр* олса, ону бизә кәтирәсән (И. Әфәндијев); *Нечә* олса, бура чәбһәјә хејли јахын иди вә күндән-күнә дә арадакы мәсафә кәдәлирди (С. Гәдирзадә); Демәли, сабаһ күләк *нә тәһәр* олса, јатачаг (Һ. Меһди).

6. *Нә вахт—һавахт—һачаг—һачан* сөзләри иш, һал вә һәрәкәтин заманыны суал шәклиндә әвәз едән синоним чәркә әмәлә кәтирир; мәс.: *Нә вахт* кедәчәксиниз— бу дәфә ата сорушду (И. Әфәндијев); Биз *һавахт* сәнә дедик ки, пис иш тутмусан? (Һ. Меһди); Пәри Бәһрам, сән бәс *һачан* кәлдин, мән сәни көрмәдим (Ч. Чаббарлы).

Јекнәсәглијин вә тәкрарын гаршысыны алмаг мәгсәди илә, бә'зән дә гафијә хатиринә нитгдә бу сөзләрин синонимлијиндән јерли-јериндә истифадә едилир; мәс.: Бәс бу идарә *нә вахт* ачыг олур, шура сәдри *һавахт* ишләјир? (Ә. Вәлијев); Балам *нә вахт* дил анлар?... Ана деди: «Бәс *һачаг* балам ајаг ачачаг? ...Балам да балалар тәк *һавахт* дәрсә кедәчәк?» (Б. Ваһабзадә).

Бу әвәзликләр суал чүмләләриндә суал әвәзлији кими өзүнү көстәрир, башга һалларда исә гејри-мүәјјәнлик билдирир; мәс.: Ишә о гәдәр гызышмышдыг ки, күнүн *нә вахт* чыхыб, *нә вахт* батдығындан хәбәримиз олмурду (И. Әфәндијев).

7. *Нијә—нә үчүн—нә сәбәбә—нә сәбәбә көрә, нијә көрә* сөзләри һәр һансы сәбәб вә мәгсәди суал шәклиндә әвәз едән синоним чәркә дүзәлдир; мәс.: Сара...Ја рәбби мән *нә үчүн* галмышам? (Ч. Чаббарлы); Фәрһад. *Нә үчүн* бу гәдәр зүлмү мәнә рәва көрүрсүнүз? ...*Нијә* бу гәдәр зүлмү мәнә рәва көрүрсүнүз?...*Нијә* бу гәдәр зүлмү мәнә едирсиниз? (Ч. Чаббарлы); Һәмишә дејиб-күлән Назханым *нијә* белә гәмкин чаваб верди? Сәријјәнин көзләри *нә үчүн* јол чәкир? (И. Әфәндијев); Бәс инди *нә сәбәбә* онун тәрәфини көзләјир? (Һ. Меһди).

Суал чүмләләриндә суал мәзмуну ифадә едән бу әвәзликләр башга һалларда гејри-мүәјјәнлик билдирир; мәс.: Бу дәгигә *нә үчүн* јашадығымы, һансы мәзһәбә гуллуг етдијими өзүм дә билмирәм (С. Гәдирзадә); Әриндән *нә сәбәбә* ајрылдығыны һеч кимә данышмырсан (И. Әфәндијев).

8. *Белә—бу чүр—бу тәһәр—бу сајаг* вә с. ишарә чаларлыглы тә'јинедичи әвәзликләр данышана јахын әшја, предмет, иш вә һәрәкәтә аид әламәт вә кејфијјәтин тәрзини билдирән синоним чәркә јарадыр; мәс.: Бәс дејирсиниз тикинти бригадири ишләмир? *Бу чүр* көзәл бина тикибләр (И. Әфәндијев); Пәри. Кәрәк бизим тојумузда белә гәмли сөзләр охунмаја иди (Ч. Чаббарлы); «Јашаја билмирәм *бу сајаг* даһа, Бәсдир, јорулмушам гуртараг даһа! (Б. Ваһабзадә); Әкәр анасы колхоз сәдринин үмуми ишә *бу сајаг* чан јандырдығыны сөјләјирдисә, демәк, онун һәр бир сөзүнә инанмаг олар ды (Һ. Меһди).

Иш вә һәрәкәтә аид кејфијјәт вә кәмијјәтин тәрзинә ишарә етмә мәгамында *бу гәдәр* әвәзлији дә бу синоним чәркәјә дахил олур; мәс.: Бу көзәл кәлинин мәнә гаршы *бу гәдәр ачыглы* вә кинли олмасынын сәбәби нә иди (И. Әфәндијев).

Кәмијјәтә ишарә етмә мәгамында *бу кими* әвәзлији дә һәмин синоним чәркәјә дахил олур; мәс.: Гутуда олан араг, шәраб, дикәр бутулкалары, ајна гырынтысы, бир тај гадын чорабы...вә башга *бу кими* шејләр, доғрудан да, Теладзенин сөзүнү тәсдиг едирди (С. Гәдирзадә).

9. *Елә—о чүр—о тәһәр—о сајаг* вә с. ишарә чаларлыглы тә'јинедичи әвәзликләр данышана мәсафәчә нисбәтән узаг әшја, иш вә һәрәкәтә аид әламәт вә кејфијјәтин тәрзини билдирән сониним чәркә јарадыр; мәс.: Мурадын *о чүр* көзәл арвады ола-ола дуруб мәнә

ашиг олачаг? (И. Әфәндијев); Сән *о чүр* тәклиф еләмәкдә лап дүз иш көрдүн, әзизим (Һ. Меһди); *Елә* гызла өлүмә дә кетмәк горхулу дејил (С. Гәдирзадә).

Иш вә һәрәкәтә аид кејфијјәт вә кәмијјәтин тәрзини ишарә етмә мәгамында *о гәдәр* әвәзлији дә бу синоним чәркәјә дахил олур; мәс.: Онун мәһз бу ахшам Күнеј чамаатынын көзү габағында Мурадын голуна кирмәји *о гәдәр* хошума кәлмишди ки, учмаға ганадым јох иди (И. Әфәндијев); Лакин бу саһәдә нөгсанлар һәлә *о гәдәр чох, о гәдәр* чиддидир ки, биз јалныз онларын үзриндә дајанмағы лазым билирик («Коммунист» гәзети).

Әдәби дил нүмунәләриндә бу сөзләрин синонимлијиндән истифадә олунмасы нитги даһа рәван вә аһәнкдар едир; мәс.: *Елә* меһрибанлыг көстәрир, *о гәдәр* јахынлыг еләјир, *о чүр* давранырды ки, јеринә мән утанырдым (Ә. Вәлијев).

10. *Һеч ким—бир кәс—кимсә—һеч кәс—һеч кимсә* әвәзликләри васитәсилә шәхсә ишарә етмәклә инкарлыг мә’насы јарадылыр; мәс.: Мирзә Садыг. Кәл оғлум, кәл горхма, бизи бурада *һеч ким* көрмәз (Ч. Чаббарлы); Бир саата јахын нитг сөјләди, *һеч кәсин* адыны чәкмәди, *һеч кими* тәнгид етмәди (Ә. Вәлијев); Нахошун јанында мәним зөвчәмдән башга *һеч кимсә* ола билмәз (Ә. Һагвердијев); Мәним сиздән, сиз әзиз тамашачыларымдан башга *бир кәсим* јохдур (И: Әфәндијев).

11. *Һеч һара—һеч јер—һеч јан* әвәзликләри васитәси илә мүхтәлиф истигамәт вә мәкана ишарә етмәклә инкарлыг мә’насы јарадылыр; мәс.: Узун сөзүн гысасы, биз сөјүдлү архдан *һеч јерә* бир килә дә су верәси дејилик (И. Әфәндијев); Бу тәрәфләрдә һеч кәси, *һеч јери* танымырам (С. Гәдирзадә);—Јолдаш Будаг, нечә күндүр машыны *һеч һара* көндәрмирәм (Ә. Вәлијев); Бәри кәл, мин, һара дејирсән апарым,—*һеч јана* истәмирәм. Евимизә кедирәм (Һ. Меһди); Орадан *һеч јана* кетмәјәчәксән! (С. Гәдирзадә).

12. *Һеч зад—һеч шеј—һеч нә* әвәзликләри васитәсилә әшја, предмет вә һадисәјә ишарә етмәклә инкарлыг мә’насы јарадылыр; мәс.: Јох, јох, *һеч нәдән* горхум јохдур (Һ. Меһди);—Атам, кечин кедин! *Һеч задымыз* јохдур (Ә. Һагвердијев); Сиздән башга һеч кимә *һеч нә* демәмишәм (Ә. Вәлијев).

Бә’зән *һеч шеј* әвәзлијиндә *һеч* сөзүндән сонра артырылан *бир* мә’нанын даһа да гүввәтләнмәсинә хидмәт едир; мәс.: Бу јердән көз ишләдикчә дөрд әтрафа бахырам, *һеч бир шеј* көрсәнмир (Ә. Һагвердијев); Инди анлады ки, әбәс јерә Ваһид илә көрүшүр, она *һеч бир шеј* демәјәчәкди вә демәк дә мәсләһәт дејил (Мир Чәлал).

Бә’зән *һеч нә, һеч шеј, һеч зад* әвәзликләриндә икинчи тәрәфләр атылыр, *һеч* сөзү һәмин мә’наны верир; мәс.: Күлнисә. Бәһрам! Һалын мәғшушдур, нә олуб мәкәр оғлум? Бәһрам. *Һеч,* бир елә шеј јохдур (Ч. Чаббарлы); —Нә олду?!— дејә тәшвиш ичәрисиндә сәсләнди.—*Һеч,* јолдаш лејтенант (С. Гәдирзадә).

13. *Нечә—нә гәдәр—нечә-нечә.* Бу әвәзликләр гејри-мүәјјән мигдары билдирән синоним чәркә јарадыр; мәс.: *Нечә-нечә* илләр кечдикдән сонра Күнеј өз кино ширкәтини јарада билмиш, бир артист вә бир режиссор кими таныныб шөһрәтләнмишдир («Коммунист» гәзети); Сиз дә *нечә* вахтдыр мәни көрүрсүнүз. Инди дејин көрүм мәнә һәјат јолдашы оларсынызмы? (И. Әфәндијев); Һәлә мәним сабаһа *нечә-нечә* сөзүм вар (Б. Ваһабзадә).

Нечә-нечә гејри-мүәјјән әвәзлијиндән фәргли олараг *нечә* вә *нә гәдәр* сөзләри суал әвәзлији кими дә ишләнир вә гејри-мүәјјән мигдары суал шәклиндә әвәз едәрәк синонимлик јарадыр; мәс.: Артелин ихтијары вар ки, мәдәнијјәт евиндә ишләмәјинизә көрә сизә әмәкһагы версин .—Һәрәмизә *нә гәдәр?* (И. Әфәндијев).

Нә гәдәр әвәзлији бә’зән әламәт вә кејфијјәтин иш, һал, һәрәкәтин нечәлијини, тәрзини билдирир вә *нечә* мә’насында ишләнир, она синоним олур; мәс.: Көр бу күн, бу шәраитдә коммунистләрин, комсомолчуларын вәзифәси *нә гәдәр* мәс’ул, иши *нә гәдәр* чәтиндир (Мир Чәлал); Молла Мовламверди. Еј чәмиәти-гәрјеји-Данабаш! Бизә һамылығнан лазымдыр һәр күн вә һәр кечә ибадәт вахтында бәрпәрвәрдикарә һәмд вә сәна едәк ки, биз *нә гәдәр* хошбәхт бәндәјик ки, бизим вилајәтә белә һәким тәшриф кәтириб (Ч. Мәммәдгулузадә).

Нечә-нечә гејри-мүәјјән әвәзлији бә’зән мәгамындан асылы олараг *нечә* вә *нә гәдәр* әвәзликләри илә си-

ноним ола билмир. *Бир сыра* вә *чохлу* мә'насында ишләнир вә һәмин сөзләрлә синонимлик јарадыр; мәс.: *Нечә-нечә* белә бајрамлара чыхасыныз—дејиб бир-бир күл дәстәләрини гадынлара узатды («Кирпи» журналы).

14. *Нәчи—нәкарә* сәнәт, пешә, ихтисас вә саирәни суал шәклиндә әвәз едән сөзләрдир; мәс.: Јәгин атасы Не'мәт киши сорушуб ки, истәдијин оғлан *нәчидир,* али тәһсили вармы? (Һ. Меһди); Һөчәтәлијевин өзү *нәчидир?* (Ә. Вәлијев); Көрдүм ки, валај вура-вура кәлди мағазанын габағында бир аз думут еләди, сонра тирләнди. Кимдир, *нәчидир, нәкарәдир* билмирәм («Кирпи» журналы).

Нәчи вә *нәкарә* сөзләри мүәјјән иши көрмәкдә һүгугу олмамағы, јадлыг, өзкәлик мә'наларыны суал шәклиндә билдирир; мәс.:—Сән, мән *нәкарајыг?* Республиканын саһибинә билдирәрик. Онун рә'ји бизим үчүн јеканә ганундур (Һ. Меһди);—Кимсән, *нәчисән,* ај гыз?—дејә Моллајев Ширмајыдан хәбәр аланда, санки ону сөјүб јаманлады (Һ. Меһди).

Бу мә'нада бә'зән *ким* суал әвәзлији дә һәмин синоним чәркәјә дахил олур; мәс.: Бир кәрә бах, о јыхыг евләр вар һа, онун габағында бу ата минәндә гачдым ки, онун үзәнкисини басам, гамчы илә белимдән вуруб чығырды ки, сән *кимсән* ки, мәним үзәнкими басырсан (С. Рәһман); Инчи *кимдир* ки, сән ондан горхурсан? Будур бах...онун чаны бу кағызлардадыр (С. Рәһман).

Нәчи, нәкарә сөзләри бә'зән суал мә'насы дејил, гејри-мүәјјәнлик билдирир; мәс.: Јох, кәләнин *нәчи* олдуғуну јазмајыблар (Ч. Мәммәдгулузадә).

Дилимиздә әвәзликләрдән ибарәт синоним чәркәләр олдугча чохдур. Јухарыда көстәрдикләримиз онларын бир гисмини тәшкил едир. Һәр чәркәјә дахил олан синонимләрдән дүзкүн истифадә нәтичәсиндә нитгимиз сәлис вә дәгиг олур.

Беләликлә, әвәзлијин семантикасы үзәриндә апарылан тәдгигат көстәрди ки, о, дикәр таммә'налы сөзләрдән фәргли олараг лексик семантикаја дејил, лексик-грамматик семантикаја маликдир: әввәла, әвәзликләр номинатив, әшјави мә'наја малик дејилдир. Лакин дилдә олан бүтүн сөзләрин бу вә ја дикәр чаларлыгда мә'насы олдуғу кими әвәзликләрин дә мә'насы вардыр.

Белә ки, әвәзликләр предмет вә һадисәләри, әламәт вә кејфијјәти бирбаша дејил, онларын адларыны әвәз етмәк јолу илә ифадә едир ки, бу әвәзетмәнин һәмишә реал әсасы олур. Әвәзликләрин бу чүр әвәзетмә хүсусијјәти бизә имкан верир ки, мүрәккәб бир фикри башгасына чатдыраркән истифадә етдијимиз узун-узады чүмләләри вә сөз бирләшмәләрини бир сөзлә ифадә едәк.

Икинчи тәрәфдән, әвәзликләр семантик чәһәтдән дикәр әсас нитг һиссәләриндән онунла фәргләнир ки, әвәзликләрин конкрет мә'насы јалныз контекстдә ашкара чыхарылыр вә бүтөвлүкдә нитг просесиндә мүәјјәнләшир. Әвәзлијин әсас функсијасы әвәзетмә олмасына бахмајараг, о башга мә'налары да әһатә едир. Мәсәлән, I вә II шәхс әвәзликләри һеч нәји әвәз етмир, нитг просесиндә данышанла динләјәни билдирир. Бундан башга әвәзликләр васитәсилә објектив аләмә мүнасибәт ифадә едилир, исимләрин әввәлиндә кәләрәк онлары мүәјјәнләшдирир вә с. Беләликлә, әвәзлик ады шәрти характер дашыјыр вә бу гәбилдән олан сөзләрин һамысынын дилдә ојнадығы рола ујғун кәлмир.

Әвәзлијин мә'на груплары ичәрисиндә шәхс әвәзликләри семантикасынын зәнкинлији илә сечилир. Шәхс әвәзликләринин семантикасы шәхсә вә кәмијјәтә әсасланыр вә онлар шәхс вә кәмијјәтин гаршылыглы мүнасибәтиндән доған бир сыра семантик чаларлыглара маликдир.

Дилимиздә бир сыра чохмә'налы әвәзликләр вә әвәзликләрдән ибарәт синоним чәркәләр мөвчуддур.

1182—15

САЈ

Истәр түрколожи әдәбијјатда, истәрсә дә Азәрбајчан дилчилијиндә бу категоријаја мәхсус ајры-ајры сөзләрин тарихи инкишафы, грамматик хүсусијјәтләри етимолокијасы сакраменталлығы, лексик-семантик мәзмунунун изаһына бә'зи грамматикаларда үслубијјата аид монографик тәдгигатларда, лүғәтләрдә вә бир сыра мәгаләләрдә мүәјјән фикирләр мөвчуддур[1].

Бу фикирләрин бир гисми сајларын семантик хүсусијјәтләринин изаһы үчүн мүәјјән әһәмијјәт кәсб едир.

Дилин лүғәт тәркибиндә башга нитг һиссәләринә нисбәтән сајлар чох аз јер тутур. Мә'лумдур ки, сајлар конкрет мәзмун ифадә едир. Она көрә дә полисемија сајларда дикәр грамматик категоријалара нисбәтән кениш мөвчуд олмајыб, јалныз бә'зи лексик ваһидләри әһатә едир. Лакин буна бахмајараг, сајлар өзүнәмәхсус ишләнмә даирәсинә малик олан бир категоријадыр.

Бә'зи нитг һиссәләри кими, сајларын да чохмә'налылығы јени дил ваһидләринин јаранмасы илә дејил, «...сөзүн семантик гурулушунун кенишләнмәси илә зәнкинләшир».[2]

---

[1] Языковые проблемы по числительным, ч. I, Л., 1927; А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960; А. Суприн. Роль лексико-семантических факторов в становлении числительных особой частью речи. В сб. «XIII науч. конференция Киргизуниверситета (тезисы докладов)», Фрунзе, 1965; С. А. Соколов. Функционально-семантический анализ слов и его производных в турецком языке, сб. «Тюркская лексикология и лексикография», М., 1971;
Һ. Мирзәзадә. Азәрбајчан дилинин тарихи морфолокијасы, Бакы, 1962; М. Адилов, Ә. Чавадов. Азәрбајчан дилиндә субстантивләшмә, «Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри», 1962, № 2; Р. Ј. Хәлилов. Азәрбајчан дилиндә «бир» сөзү вә онун төрәмәләри һаггында, «Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри», 1961, № 6; Јенә онун: Азәрбајчан дилиндә сыра сајлары, АДУ-нун «Елми әсәрләри», 1968, № 6, Сајлар, Бакы, Азәрнәшр, 1978.

[2] А. Л. Клинская. К вопросу обогащения словарного состава языка. «Русский язык в школе», 1957, № 3, сәһ. 22.

Сајларын да чохмә'налылығы онун семантик гурулушуна әсасән јараныр. «Сөзләр арасында әлагәләр дилдә мөвчуд олан семантик гајдалара табе олараг, сөзләрин бирләшмәси имканы, онун лексик мә'насы вә семантик гурулушу илә шәртләнир»[3] фикри ејнилә сај категоријасына да шамил едилә биләр.

Бундан башга, мә'наларын реаллашмасы вә дәгиг ифадә едилмәси контекст, нитг ситуасијасы вә онларын семантик инкишафы илә дә әлагәдардыр[4].

Һәгигәтән, бир сыра һалларда мә'нанын реаллашмасы, дәгиг ифадә едилмәси контекстдән, нитг ситуасијасы вә сөзләрин семантик инкишафындан асылы олур. Белә һалларда һәмин сөзүн мә'насы јалныз ишләндији мәтн дахилиндә мүвафиг мәзмуну ифадә едир. Мәтндән кәнарда исә бу мәзмун итир. Бунун үчүн дә һәмин бирләшмәнин мә'насыны хүсуси мәзмун кими көтүрмәк лазым кәлдикдә, онун өлчүсү, бу сыраја дахил олан сөзләрин тәбиәти дә шәрһ едилмәлидир.

Фикримизи исбат етмәк үчүн шаир Рәсул Рзанын «Үчүнчү сөз» адлы ше'риндән бир парчаја диггәт јетирәк:

Һәрәнин ики көзү вар,
Онунку үч иди.
Икиси үзүндә
Сәниң кими,
Мәним кими,
Бири көнлүндә
Ики көзүјлә дүнјаја бахыр,
Бири илә күләр, ағлајарды
Белә бир достум варды:
Бир сөз:
Һамыја кәрәкдир
Үчүнчү көз.

Бу мәтндә *үчүнчү көз* бирләшмәсинин *сәмими, дујан* гәлб мә'насында ишләдилмәсинин сүбута еһтијачы јохдур. Әкәр *көз* сөзүнү тәкликдә көтүрсәк, бу сөз өз-өзлүјүндә *үрәк, гәлб* мә'насыны ифадә едә билмәз.

---

[3] Д. Н. Шмелев. Проблемы семантического анализа лексики, М., 1973. сәһ. 160.

[4] И. Н. Амосова. Основы английской фразеологии. Л., 1963. с. 29.

Мәһз јухарыда верилмиш мәтндә *көз* исми *үчүнчү* сајы илә бирликдә ади үрәк, гәлб дејил, сәмими, дујан гәлб, үрәк мә'насыны кәсб етмишдир. Бу мәтндә вә бирләшмәдә *көз исми* абстрактлашараг, *гәлб, үрәк* мә'насы ифадә едирсә, *үчүнчү* сајы бу бирләшмәдә сыра билдирмәк мә'насы дејил, *әлавә* мә'насы кәсб етмәклә конкретләшир, сөзә јени, мүсбәт мә'на чаларлығы верир.

Үчүнчү көз ифадәси контекстдән ајры көтүрүлсә, јухарыда дејилән мә'на анлашылмаз. Мәһз јухарыдакы мәтн дахилиндә ифадә сәмими, дујан гәлб мә'насында анлашылыр.

Демәли, бә'зән сајларын мәчазилик мәзмуну әшја вә һадисәләр арасындакы кәмијјәт, сыра вә с. хүсусијјәтләрин бәнзәјишинә әсасланыр, мүәјјән әшја вә һадисәләрә мәхсус әламәти онунла семантик јахынлығы олмајан башга бир әламәт кими дә мејдана чыхара билир. Бу да мә'нанын реаллашмасы вә дәгиг ифадә едилмәсинин контекст, нитг ситуасијасы вә сөзүн семантик инкишафы илә әлагәдар олмасына бир дәлилдир.

Мә'лумдур ки, «сөзүн бир әсас номинатив мә'насы олур. Төрәмә номинатив мә'налар исә сөзүн мүстәгил мә'наларыдыр»[5]. Сај сөзләрин дә мә'налары конкрет мәфһумларла мүнасибәтдә реаллашыр.

Сајларын бу имканы, дикәр нитг һиссәләри кими, онун өзүнәмәхсус лексик-семантик хүсусијјәти вә ишләнмә габилијјәтиндән асылыдыр. Азәрбајчан дилиндә олан сај сөзләр дә ишләнмә јеринә көрә мүхтәлифдир.

Белә ки, дилимиздәки сајларын мүхтәлиф мәгамларда, рәнкарәнк мә'наларда, експрессивлик-емосионаллыг чаларлыгларында ишләдилмәси фактлары көстәрир ки, мүхтәлиф үслубларда, сајларын да мүәјјән имканлары мөвчуддур. Бу имканлардан бир сыра мә'на чаларлыгларынын верилмәси үчүн дә истифадә олунур.[6]

Апарылан мүшаһидәләр көстәрир ки, сајлар әсасән бирләшмә вә тәркибләр дахилиндә ишләнмәклә дә бир сыра јени мә'налар кәсб едир.

Семантик универсалијалардан (үмумиликдән) бәһс едән С. Улманн гејд едир ки, семантик проблемләр јалныз сөз сәвијјәсиндә дејил, морфемләр (бир сыра

[5] Ә. Ә. Оручов. Азәрбајчан дили филоложи изаһлы лүғәтинин нәзәри әсаслары, Бакы, 1965, сәһ. 66.

[6] Бах: Ә. Дәмирчизадә. Азәрбајчан дилинин үслубијјаты, Бакы, 1962, сәһ. 219.

шәкилчиләр, әдатлар, ајрыча ишләнә билмәјән сөзләр вә с.) вә сөз бирләшмәләри сәвијјәсиндә дә мејдана чыхыр[7].

Азәрбајчан дилиндә олан сајларын да бир сыра семантик хүсусијјәтләри бу вә ја дикәр сөзүн мә'насынын кенишләнмәси, онлара мүәјјән шәкилчи артырмагла, әдатларла, тәкликдә ишләнә билмәјән сөзләрлә, мүхтәлиф сөз бирләшмәләри вә тәркибләр дахилиндә ишләнмәклә мејдана чыхыр.

Азәрбајчан дилиндә олан сајлар ашағыдакы һалларда, өз һәгиги мә'насындан әлавә бир сыра мүхтәлиф мә'на чаларлыгларынын јаранмасына хидмәт едир.

Өз әсас мә'насындан әлавә, јени мә'наларын јаранмасында *бир* сајы даһа фәал иштирак едир.

1. *Бир*—конкрет мигдар билдирир; мәс.: О *бир* шиш кабаб көтүрәрәк килсәнин ичинә кетди (С. Гәдирзадә).
2. *Бир*—гејри-мүәјјәнлик билдирир; мәс.: Чибиндән *бир* кағыз чыхарыб она узадыр (С. Гәдирзадә).
3. *Бир*—ејни, охшар, үмуми мә'насында ишләдилир; мәс.: Елә бил ки, бизим Ситарә илә *бир* алмадыр, ики јерә бөлүнүб... (С. Рәһимов)... Истираһәтин тәшкилиндә охшар *бир* чәһәт олмалыдыр («Азәрбајчан кәнчләри» гәзети); Мән истәрдим ки, биз *бир* дил тапајдыг (С. Рәһимов).
4. *Бир*—гүввәтләндиричи әдат кими ишләнәрәк мүсбәт кејфијјәт мә'на чаларлығы билдирир; мәс.: Кәрәк бу ил *бир* памбыг олсун ки, баханлар әһсән десин (Ә. Вәлијев); Дәмиров *бир* ширинлик, *бир* хејирхаһлыг аләминә кетди (С. Рәһимов); Мән чаван вахтында *бир* оғландым ки (С. Гәдирзадә).
5. *Бир*—һеч бир, һеч мә'насында; мәс.: *Бир* өвладым јохду, мән өләндә тахт-тачыма саһиб олсун («Азәрбајчан нағыллары»); Тапмады *бир* шеј, олду чох гәмкин (А. Сәһһәт); Бурада бачарачағым *бир* шеј көзүмә дәјмәди (Б. Бајрамов); Ширзад бабасына *бир* сөз демәди («Азәрбајчан нағыллары»); Һеч кәс чәсарәт едиб мәним *бир* чөпүмә әл вура билмәз (Ч. Бәркүшад).
6. *Бир*—аз-чох, гејри-мүәјјән кәмијјәт мә'насында; мәс.: Инди нә дејирсән, мәнә *бир* көмәјин дәјә биләр, ја јох? (М. Ибраһимов).

[7] Ст. Ульманн. Семантические универсалии, в кн. «Новое в лингвистике», вып. 5, М., 1970, сәһ. 252.

7. *Бир* сајы *нечә, гәдәр, аз, чох* вә лексик-семантик мәзмунунда кәмијјәт азлығы вә чохлуғу олан сөзләрлә, бә'зән дә һәмин сөзләрдән әлавә шиддәтләндирмә әдатлары илә ишләнәрәк гејри-мүәјјән кәмијјәт азлығы вә чохлуғу билдирир.

Дил фактлары үзәриндә апарылан мүшаһидәләр көстәрир ки, мә'на чаларлығынын гүввәтләндирилмәси, тә'сиринин артырылыб-азалдылмасында сајларын бөјүк ролу вардыр.

Дикәр нитг һиссәләри кими, сајларын да семантик гурулушуну зәнкинләшдирән чәһәтләрдән бири дә онларын бир сыра һалларда өзүндән сонра сөзүн мә'на чаларлығынын гүввәтләндирилмәси, тә'сирини азалдыб вә ја чохалтмасыдыр. Бу мә'на чаларлығынын ифадәсинә мүхтәлиф сајлар хидмәт едир.

Грамматик әлагә вә мүнасибәтләринә көрә *бир* сајынын ифадә етдији гејри-мүәјјәнлик дәрәчәси мүхтәлиф вә фәргли хүсусијјәтләрә малик олур (гејри-мүәјјәнлијин азлыг дәрәчәси, гејри-мүәјјәнлијин чохлуг дәрәчәси). Бунлары ашағыдакы шәкилдә груплашдырмаг олар:

Гејри-мүәјјәнлијин азлыг дәрәчәси гејри-мүәјјән мә'на ифадә едән *бир* сөзү вә онунла синтактик әлагәдә олан икинчи ваһидин мүнасибәтиндә тәзаһүр едир; мәс.: Јазыја тәрәф *бир нечә* чијни түфәнкли тәрәкәмә атлысы кедирди(Ч. Бәркүшад); *Бир нечә* кәлмә бу ишин даһа бир чәһәти һаггында («Коммунист» гәзети); Ачыг шабалыды сачлары инди ону *бир гәдәр* уча көстәрирди (Ч. Әлибәјов); Маариф мүдиринин *бир аз* е'тинасыз, *бир аз* да истеһзалы рәфтары Рүстәм кишинин үрәјинә дәјди (М. Ибраһимов).

Бир сајы лексик-семантик мәзмунунда кәмијјәт азлығы вә ја чохлуғу олан сөзләрлә ишләнәрәк кәмијјәтин һәддиндән артыглығыны, аз вә ја чохлуғуну билдирир; мәс.: Инди сизә *бир балача* да сојугдәјмәнин габағыны алмаг үчүн банка гојмаг лазымдыр. (С. Рәһимов); Онун көзүндән *бир дамчы* јаш Сејфәлмүлкүн үзүнә дүшдү («Азәрбајчан нағыллары»).

Бир сајы бә'зи сөз бирләшмәси вә тәркибләр дахилиндә ишләнәрәк кәмијјәтин гејри-мүәјјән азлығыны мүбалиғәли шәкилдә ифадә едир; мәс.: Кәнддә *бир гарын* чөрәјә онун-бунун ишини көрән... Меһмәт бајагдан бәри кәндлиләрлә бирликдә күлүр (С. Дағлы);

Адам да *бир гашыг* ганындан өтрү гачыб һиндә кизләнәрми? («Азәрбајчан нағыллары»); Нечә күн иди ки, базарда кирләнир, гарнына *бир парча* чөрәк тапмырды (С. Дағлы); *Бир аршын* гара торпаға кәбәрәчәјәм (С. Рәһимов); *О бир чимдик* чөрәк кәсиб һирслә гырağа туллады .(Ч. Бәркүшад); Әлбәттә, һамыја тәмиз, көзәл, *бир чох* дәрдләрә чарә еләјән һава лазымдыр (Б. Бајрамов).

Бир сајы *елә* сөзү илә ишләнәрәк мүсбәт кејфијјәтин кәмијјәтинин һәддиндән артыг олдуғуну билдирир; мәс.: Бахды; валлаһ *елә бир* оғланды ки, нә инсдә, нә чинсдә, нә гылманда бәрабәри тапылмаз («Азәрбајчан нағыллары»); Дүнјада мәнә *елә бир* икид көстәрин ки, ијирми беш ил ел-обасындан дидәркин дүшүб, өз өмүркүн јолдашы илә гаранлыг мағараларда, галын мешәләрдә ,гарлы дағларда мәскән салмыш олсун (Ч. Бәркүшад); Бир ајын ичәрисиндә *елә бир* ев тикди ки, минбир рәнк верирди («Азәрбајчан нағыллары»).

Бир сајы *даһа* сөзү илә ишләнәрәк дикәр, башга мә'насы билдирир; мәс.: Дүнән Азәрбајчан мүлки авиасија идарәси һава сәрнишинләрини *даһа бир* маршрутла севиндирмишди. («Коммунист» гәзети); ...Әт-сүд комбинатына бу күнләрдә *даһа бир* шад хәбәр кәлмишдир («Коммунист» гәзети).

Бир сајы *белә* әвәзлији илә ишләнәрәк кәмијјәт дејил, бир сыра мүсбәт кејфијјәт мә'налары ифадә едир; мәс.: Әслиндә исә чәмијјәтимиз өзү белә бир тәрбијә васитәсиндән истифадә едир («Азәрбајчан кәнчләри» гәзети); Һәләлик Әскәрә *белә бир* фүрсәт гисмәт олмурду (С. Рәһимов); *Белә бир* пионер дәстәсинин мејдана чыхмасы, гәзада комсомолун ушаглар арасында апардығы иши дә чанландырды («Азәрбајчан кәнчләри» гәзети); ...*Белә бир* оғул атасы олдуғу үчүн фәхр едирди (М. Ибраһимов); Кечмиши вәрәгләјиб бу күнә нәзәр саланда истәр-истәмәз *белә бир* һәгигәтә бир даһа әмин олурсан («Азәрбајчан кәнчләри» гәзети); Һәр һансы сәмтә јөнәлтсәјди, Әлиса бу күллүкдә *белә бир* хүсуси мә'на вә күч көрүрдү (С. Рәһимов).

Бир сајы семантикасында үмуми чәмлик, топлулуг олан *дәстәк, әтәк, бөлүк, топа* вә с. кими сөзләрлә бирләшәрәк чәмлик, топлулуг мә'насы ифадә едир; мәс.: Нурчаһандан хәлвәт оғлуна *бир дәстә* пул өтүрүр (С. Гәдирзадә); Билмирәм, билирсән, ја билмирсән, кәнд

јериндә тојун *бир әтәк* хәрчи вар (Б. Бајрамов); Ај арвад, бу јаз да гара кәлди, *бир бөлүк* күлфәтимизи доландырачағыг (Ч. Бәркүшад); *Бир бөлүк* атлар... (А. Сәһһәт); *Бир топа* адам бир-бирини басыб нәјә исә бахмаг истәјирди («Азәрбајчан нағыллары»); Һәтта дејирләр ки, Алонун *бир чәтән* күлфәтини арвады доландырыр (Ч. Бәркүшад).

Бир сајы *сыра* сөзү илә ишләнәрәк бә'зи мә'насы кәсб едир; мәс.: Горкинин «Ана»сы илә јанашы *бир сыра* көзәл һекајәләрини дә охумушам (С. Рәһимов); М. Кәримовун тәшәббүсү... республикамызын *бир сыра* рајонларында кениш тәтбиг едилмәкдәдир («Улдуз» журналы).

Сајларын үслуби имканларындан бәһс едән Ә. Дәмирчизадә јазыр: «*Бир* сајы бә'зән өлчү ваһидләри билдирән сөзләрлә бирләшәрәк, бә'зән исә мүхтәлиф чаларлыгда гејри-мүәјјәнлији үмуми шәкилдә өлчү вә ја мигдары билдирмәк үчүн кениш даирәдә ишләнир»[8].

Дил фактлары көстәрир ки, јалныз *бир* сајы дејил, дикәр мигдар сајлары да һәмин сөзләрлә бирләшиб, јухарыда көстәрилән мә'на чаларлыгларыны ифадә едә биләр. Белә ки, сајларын мүхтәлиф дил ваһидләри илә бирләшиб јени мә'на чаларлыглары јаратмасыны ашағыдакы шәкилдә груплашдырмаг олар:

Јүз, мин, милјон кими сајлар дәгиг мигдар билдирдији кими бә'зи һалларда јанашдығы сөзлә бирликдә гејри-мүәјјән кәмијјәт билдирир. Бу һалда онлар өз һәгиги, әсл мә'насында ишләнмир. Мүбалиғә чаларлығы билдирир[9]. Гејри-мүәјјән кәмијјәт билдирмәклә бәрабәр, контекстдән асылы оларағ хејли, чох, бөјүк, мүхтәлифлик, кејфијјәт; узун мүддәт кими мә'налар ифадә едир.

Јүз—хејли, чох мә'насында; мәс.: «Мәрзијә ханымын фабрикинин» һәрәкәтинә мәним кими *јүз* адам сығыныб доланырды (Б. Бајрамов); *Јүз* туфан әл-әлә тутсун, һәдсиз-һесабсыз гошун кими јүрүш етсин, көз ишләтдикчә јонулмуш кими көрүнән бу сал-сәрт диварлара, бу тәбии истеһкамлара нә едә биләрди? (С. Рәһимов); Һәр бир *јүз* оғлана бәрабәр иди («Короғлу» дастаны).

Јүз адам, јүз туфан бирләшмәләриндә *јүз* сајы ан-

---

[8] Ә. Дәмирчизадә. Азәрбајчан дилинин үслубијјаты, сәһ. 221.

[9] Јенә орада, сәһ. 222.

чаг хејли, чохлу мигдар билдирирсә, *јүз оғлана бәрабәр* бирләшмәсиндә кәмијјәт чаларлығы илә бәрабәр мүсбәт кејфијјәт мә'насы да дәрк едилир.

Мин—мүхтәлиф, чүрбәчүр мә'насында; мәс.: Гој чичәјимиз ојнасын, о, *мин* рәнк верән бу дашлардан рәнк алсын (С. Рәһимов); ...Пәршан *мин* һәрәкәтлә јалварырды ки, ана бәсдир, бу гәдәр инсафсызлыг еләмә (М. Ибраһимов); Үстүндән әсрләрин *мин* туфаны адламыш... гәдим әлјазмаларыны тәк көзү илә охумушду (Б. Бајрамов).

Мин—бөјүк, хејли, чох мә'насында, мәс.: Загафгазија машын-сынаг стансијасынын тәчрүбә тәсәррүфатында да *мин* зәһмәт баһасына јетишдирилмиш мәһсул вахтында вә иткисиз јығылыр («Коммунист» гәзети).

Јүз мин, милјон кими сајлар вахт, заман билдирән сөзләрлә бирликдә ишләнәрәк узун мүддәт мә'на чаларлығы ифадә едир; мәс.: Мән гәдим вахтлары дејирәм, *милјон* илләр бундан габаг (Ч. Әлибәјов).

Мин сајы *чүр* сөзү илә бирликдә ишләнәрәк «мүхтәлиф» мә'насы кәсб едир; мәс.: Инди кәл ки, фикримә *мин чүр* шејләр кәлир (Ч. Мәммәдгулузадә); Вәтәнимизин торпағында *мин чүр* мүаличә сулары вар (С. Рәһимов).

Мин сајы *бир* сајы илә ишләнәрәк конкрет мигдар билдирдији кими, бә'зән һәддиндән артыг гејри-мүәјјән (мүбалиғәли) кәмијјәт дә билдирир; мәс.: Јохса һәмин «көлкә» бир ачы сифәтлә дөнүб бахачаг, истеһза илә күләчәк, гызларын вәфасына *мин бир* лә'нәт охујуб кедәчәкдир? (С. Рәһимов); *Мин бир* һәвәслә долу үрәјиндә јени, шад дујғулар ојанды... (М. Ибраһимов); Инсанларын талеји кими *мин бир* тәрәфә шахәләнән кәнд јоллары саја кәлмәјән јалын ајагларын ләпирләри илә мөһүрләнирди (Ч. Бәркүшад); ...Бу бизим *мин бир* сынагдан чыхан бу дәдә-баба дәбини... (С. Рәһимов); Бир ај ичиндә елә бир ев тикди ки, *мин бир* рәнк верирди («Азәрбајчан нағыллары»).

Он, јүз мин, милјон кими мигдар сајлары *-ларча, -ләрлә* шәкилчиләриндән бирини гәбул едәрәк гејри-мүәјјән кәмијјәтин һәддән артыг олдуғуну мүбалиғәли шәкилдә билдирир; мәс.: Республикамызын габагчыл механизаторларындан онларча белә һүнәрвәр гызлары јахшы таныјырам («Коммунист» гәзети); Бу јол аранлардан галхан *јүз минләрлә* гојуну чәмләшдирән сүрүләр үчүн...хидмәт едә биләчәкдир (С. Рәһимов).

Шүбһәсиз ки, *онларча, јүзләрчә, минләрчә* вә с. кими ифадәләрдә бир нечә, хејли, нечә-нечә, он, јүз, мин кими мә'налар дәрк едилир. Беләки, *нечә-нечә, бир нечә, хејли онлуг* дедикдә онлуг системи јүздә, јүзлүк системи миндә, минлик системи он миндә, он минлик системи јүз миндә, јүз минлик системи милјонда гуртарыр, јә'ни јуварлаглашыр. *Онларла* дедикдә јүзә гәдәр олан мигдар, *јүзләрлә*—минә гәдәр, *минләрлә*—милјона гәдәр олан гејри-мүәјјән мүбалиғәли кәмијјәт чохлуғу дәрк едилир.

1. *Аз, чох* кими сај сөзләр әшјанын гејри-мүәјјәнлик дәрәчәсини билдирмәк үчүн бә'зән *ән, лап, даһа* әдатлары илә ишләнир вә кәмијјәтин һәддиндән артыг аз вә ја чохлуғуну даһа да гүввәтләндирир,[10] мәс.: Мәни дә *ән чох* горхудан елә бу иди («Кирпи» журналы); Орада *лап аз* адам варды.

2. *Чох* вә *аз* сајлары мәнсубијјәт шәкилчиләри гәбул едәрәк мигдар сајларынын әввәлиндә ишләнмәклә гејри-мүәјјән кәмијјәтин сон һүдудуну көстәрир, минимум мәзмуну ифадә едир; мәс.: О, күндә *азы ики јүз* әризә тәшкил едир (С. Рәһимов); *Ән азы он* адам вермәлисиниз (Ч. Әлибәјов); *Азындан јүз* баш колхоз мал-гарасынын чалын јерини корлајыб (С. Рәһимов); Солтан бәј кими чанаварын чәнкиндән гуртаран *азы јарым* әср јашајар (Ә. Вәлијев); Мәчлисдә *ән чоху* ијирми адам оларды вә с.

Биринчи һалда кәмијјәтин гејри-мүәјјән мигдары *аз, чох* сөзләринин, икинчи һалда исә конкрет мигдар сајларынын лексик-семантик мә'насы илә бағлыдыр. Кәмијјәтин һәддиндән артыг аз вә ја чохлуғу биринчи һалда сајларын әввәлиндә ишләнән әдатлар, икинчи һалда исә конкрет мигдар сајларындан әввәл ишләнән әдат вә мәнсубијјәт шәкилчили *аз, чох* сөзләри васитәси илә реаллашыр.

Сај сөзләрә вә ја онлардан сонра кәлән нумеративләрә *-а-ә* шәкилчиси артырылыр вә *гәдәр, јахын* кими сөзләрлә ишләнир. Бу заман конкрет кәмијјәт дејил, гејри-мүәјјән, тәхмини мигдарын сон һәдди билдирилир; мәс.: Һазырда *сәккиз минә гәдәр* комсомол групу фәалијјәт көстәрир. Инди тарлаларда *он мин нәфәрә јахын* адам чалышыр («Коммунист гәзети»); Мән өзүм истәјирдим ки, *300 нәфәрә јахын* мүәллимлә бирликдә данышым (С. Рәһимов); Тәкчә сон ики илдә *он минә јахын* адам мүхтәлиф дәрәчә нормасыны јеринә јетирмишдир («Азәрбајчан кәнчләри» гәзети).

[10] «Азәрбајчан дилинин грамматикасы», Азәрб. ССР ЕА Нәшријјаты, сәһ. 76; М. Һүсејнзадә. Мүасир Азәрбајчан дили, Бакы, 1973, сәһ. 113.

Мигдар сајларына вә ја онлардан сонра кәлән нумеративләрә *-дан||-дән* шәкилчиси артырылыб *јухары, чох, артыг* кими сөзләрлә ишләнир. Бу заман кәмијјәтин сон һүдуду билдирилир; мәс.: Бир саат ичәрисиндә *јүздән јухары* казак өлүр вә јараланыр («Гачаг Нәби»); ...Биринин синни оларды *әллидән јухары* (Ч. Мәммәдгулузадә); Белә ки, кәндин бу учгар һиссәсиндән, ики чәбһә арасындакы саһәјә гәдәр *беш километрдән артыг* мәсафә варды (С. Гәдирзадә); Онларын кәмәјилә индијәдәк *уч јүз тондан чох* памбыг топланмышдыр («Коммунист» гәзети); Јалныз сон ики мөвсүмдә, јә'ни кечән илин пајызы вә бу илин јаз ајларында *мин беш јүздән чох* ағач, *ики миндән чох* бәзәк колу әкилмишдир («Азәрбајчан кәнчләри» гәзети).

Бә'зи сајлар тәкрар ишләнир вә гејри-мүәјјән кәмијјәт чохлуғу мә'насы кәсб едир; мәс.: Бахын, көрүн дәдә-бабадан бәријә *мин-мин* ил бојунча бу гәдәр кәл, ја өкүз арабасында тәк бирчә нәфәрин бурну ганајыбмы? (С. Рәһимов); *Милјон-милјон* дөвләт парасыны дағa-даша сәпәләмәк үчүн әсас кәрәкдир, әсас (С. Рәһимов).

Нә гәдәр, нечә, нечә-нечә сајлары бә'зи һалларда *хејли, чох, даһа чох* кими мә'на чаларлыглары ифадә едир; мәс.: *Нә гәдәр* зәнкин чешидли хөрәкләримиз вардыр (С. Дағлы); Әкәр газынты апарылса, бу торпаг гатлары галдырылса, *нә гәдәр* дә тарихимиз ајдынлашар, *нә гәдәр* дә вәсигәләр мејдана чыхар (С. Рәһимов); Өз әлинлә басдырдығын бир тум сәндән сонра *нечә* нәсли јола салар? (С. Рәһимов); Һәр бир гүлләнин башы үзәриндән, ким билир *нечә* әсрләр, гәринәләр өтмүш, галаларын үстүндән *нечә-нечә* ағачлар дикәлиб галхмыш... (С. Рәһимов); *Нечә-нечә* евләр, хәстәханалар, ушаг бағчалары үчүн биналар тикмиш, бағлар салмышлар («Көјәрчин» журналы); А киши *нечә* илләрин тракторчусујам, *нечә-нечә* колхоз, совхоз чөлләрини шумламышам (С. Дағлы).

Әслиндә әвәзлик олан, лакин бә'зән сај кими ишлә-

нән *о гәдәр*, *бир о гәдәр* сөзү дә *чох, хејли* кими емосионал гејри-мүәјјәнлик мә'насы кәсб едир; мәс.: Университетдә, институтларда, фабрикдә бир-бириндән көјчәк *о гәдәр* гыз вар иди ки... (Б. Б а ј р а м о в); Вәзирә *о гәдәр* хәләт вердиләр ки, јерә-көјә сығмады («Азәрбајҹан нағыллары»); Атан нә әҹәб бир *о гәдәр* һејваны сәнә үмид олуб? (Ч. Б ә р к ү ш а д).

Бир сајы *гәдәр* сөзү илә ишләнәрәк әшјада олан кәмијјәтин гејри-мүәјјәнлијини билдирир; мәс.: Бәлкә *бир гәдәр* јарлыгын әһәмијјәтини шиширтдим (Б. Б а ј р а м о в); *Бир гәдәр* көзләрини ојнатдыгдан сонра ирәлиләјиб әтли әлини мәнә узатды (И. Ә ф ә н д и ј е в).

Сај сөзләрин әксәријјәти *(бир, ики* истисна олмагла) *кәрә, дәфә* вә с. илә ишләнәрәк конкрет кәмијјәт ифадә едә билдији кими, бә'зән *даһа чох, һәддиндән артыг, хејли* вә с. кими кәмијјәти мүбалиғәли шәкилдә ифадә едир; мәс.: Евимизә кәлиб-кетдијин бу једди-сәккиз күндә *һәштад кәрәм* «әми» јапышдырмысан габырғама (С. Г ә д и р з а д ә); Онун јолунда чүрүк бир ҹаны *јүз дәфә* көтүрүб дивара чырпмаға, гурбан вермәјә һазыр олдугларыны хәбәр верән мәктублар көндәрмишдиләр (С. Р ә һ и м о в); Гуран-мәсчид сәнә *2300 дәфә* гәним олсун (Ә. В ә л и ј е в).

Јүз вә *мин* дикәр сајлардан фәргли олараг *дәфә* сөзү ишләнмәдән *јүз де, мин де* формасында ишләнәрәк *јүз дәфә, мин дәфә* јухарыда верилмиш мисаллардакы кими мәзмун кәсб едир. Лакин *он де, 50 де* ифадәләрини ишләтмәк мүмкүн дејилдир. Буну *јүз* вә *мин* сөзләрин дашлашмасы, онлугларда јүзә нисбәтән кәмијјәтин аз олмасы, јүздән минә гәдәр олан һиссәдәки, кәмијјәтин минә нисбәтән азлығындан асылы олараг *јүз* вә *мин* сөзләриндән «дәфә»сиз дә истифадә олунур.

Бә'зән чохлуг билдирән мигдар сајлары һәгиги конкрет кәмијјәт мә'насында дејил, мәҹази мә'нада ишләнир*, мәс.: *Дөрд мин* јашлы гочаны кәтирдиләр («Азәрбајҹан нағыллары»); Оғлан чөлмәји ичәри кәтирән кими бозбашын ији Худајарбәјә елә хош кәлди ки, көнлүндә Кәрбәлајы Ҹәфәрин өврәтинә *ики мин* јалан деди (Ч. М ә м м ә д г у л у з а д ә); *Мин* иллик јолу бир күндә гәт едиб кедәр-кәлмәз гәләјә апарды («Азәрбајҹан нағыллары»); Ширзад ону көтүрүб елә тулланды ки,

* Г е ј д: Белә ифадәләрә әсасән нағылларда вә сатирик әсәрләрдә тәсадүф олунур.

јетмиш иллик јолда Нил дәрјасынын ҹәзирәсинә дүшдү, ун кими овулуб торпаға гарышды («Азәрбајҹан нағыллары»).

Бир сыра сајлар бирләшмә вә тәркибләр дахилиндә ишләнәрәк мәҹази мә'нада кәмијјәт азлығы вә ја чохлуғу мәзмуну билдирир; мәс.: Тарыверди савад мәсәләсиндә керијә галыр, *беш* кәлмәни гурашдырыб дүз әмәлли бир сөз дејә билмирди (С. Р ә һ и м о в)); Короғлу һәфтәдә, *он бешдә бир* өзү Гыраты миниб әтраф кәндләрә, шәһәрләрә чыхырды; («Короғлу» дастаны); Тәмә јүздүр, *дохсан доггузу* моллада, бири ҹамаатда, она да молла дејир—шарикәм («Аталар сөзү»); Биз дә вәзијјәтимиздә оланларын *дохсан доггуз* фаизи кими дүшүнүрүк (С. Д а ғ л ы); Мән сәнин бир дырнағыны *әлли* елә оғула дәјишмәрәм (Ч. Ә л и б ә ј о в).

Белә ки, јухарыда верилмиш ҹүмләләрдә *беш* сајы тәркиб дахилиндә аз, ҹүзи, бир нечә; *он бешдә бир*—аз-аз; *дохсан доггуз*—әксәријјәт, хејли һиссә; *әлли* исә чох, хејли мә'насы кәсб етмишдир.

Бу зәһмәтин мүгабилиндә Коса мүнтәзәм сурәтдә әсас маашын әлли фаизини алар, *өзүнү дартыб көјүн једди гатында гојарды* (С. Р ә һ и м о в).

Бурада *өзүнү дартыб көјүн једди гатында гојмаг* ифадәси өзүнү јухары тутмаг, форс етмәк, һеч нәдән өзүндән разы галмаг мә'наларында ишләдилмишдир.

Једди—мүхтәлиф, рәнкарәнк, хејли мә'насында; мәс.: Ахы су үзүндә нефт көј гуршағы кими *једди* рәнкә чалыр (Ч. Ә л и б ә ј о в); Никар ханым *једди* гәләмлә өзүнә зинәт вериб гырх инчәбел гызын арасында јүз наз-гәмзә илә саллана-саллана кәлир («Короғлу» дастаны); Охнан *једди* тәрәфдән кәлән гошуну кери гајтарды («Азәрбајҹан нағыллары»).

Мә'лумдур ки, һәр сөз һәр јердә мәҹази мә'нада ишләнмәз, сөзүн мәҹази мә'нада ишләнмәси үчүн әсас мә'на илә мәҹази мә'на арасында узаг вә ја јахын әлагәләрин варлығы ваҹиб шәртләрдәндир. Сөзләрин мәҹази мә'на кәсб етмәсиндә мүхтәлиф әлагәләрин варлығы ваҹиб шәртләрдәндир; мәс.: Залым баласы дүнјаны *мин әлли гамарлајыб* (Ч. Б ә р к ү ш а д); Мәнә мүнасибәтдә Ничат дајынын бирдән-бирә *јүз сәксән дәрәҹә дәјишмәси* ...үрәјими дарыхдырды (Б. Б а ј р а м о в).

Мин әлли гамарланмаг ифадәси көрмәмишчәсинә һәрәкәт етмәк мә'насында анлашылыр. *Јүз сәксән дәрә-*

чә дәјишмәк тәркиби исә мә'на анлајышы кими ифадә олунмушдур.

Бә'зи сајлар мүәјјән тәркиб вә бирләшмәләр дахилиндә ишләнир. Бу заман һәмин бирләшмә вә ја тәркибләр кәмијјәт дејил, тез-тез мә'насы билдирир; мәс.: *Һәфтә сәккиз, мән доггуз,* ишыглар башлады сөнмәјә (С. Д а ғ л ы); Ахы кимдир сәни *дәгигәдә бир* мәним үстүмә көндәрән... (С. Г ә д и р з а д ә); Евлиләр исә јанјана динмәзчә аддымламаг, ја да беш дәгигәдән бир дузсуз, көнүлсүз кәлмә кәсмәк үчүн кәлирләр (Б. Б а ј р а м о в); ...Касыблығын дашыны бир јана атыб, оларсыныз *беш кишинин бири* («Коммунист» гәзети); Мән *беш адамын биријәмсә* (Ә. В ә л и ј е в).

Верилмиш чүмләләрдәки *беш кишинин бири* ифадәсиндә *беш* мигдар сајы *киши* вә *бир* сөзләри илә бирликдә ифадәјә јени мә'на вермишдир. Бурада *беш* сөзү бирләшмә дахилиндә артыг конкрет мигдар дејил, гејри-мүәјјән, даһа аз, өзү дә мүсбәт кејфијјәт мә'на чаларлығы јарадыр, һәр һансы конкрет *беш кишидән бири* дејил, мәһз сајылан ән кичик бир груп мүсбәт кејфијјәтли шәхсләрдән бири мә'насынын верилмәсинә хидмәт едир.

Сыра сајларынын да бир сыра јени мә'на чаларлыгларынын јаранмасында өзүнәмәхсус чәһәтләри вардыр.

Биринчи—сыра мә'насында; мәс.: *Биринчи* груп сајча чох аз иди, амма дејиләнләрә көрә, санбаллылары чәки-тәрәзидә өзүнү ағыр көстәрирди (Б. Б а ј р а м о в); Һәллидичи илин *биринчи* кварталында газандығы мүвәффәгијјәтләр үчүн мүәссисә мүкафата лајиг көрүлмүшдүр («Коммунист» гәзети).

Биринчи—ихтисасын дәрәчәсини билдирир; мәс.: 22 ил Бакы лиманында чалышан ади јүкчүдән биринчи дәрәчәли бригадир вәзифәсинәдәк јүксәлән Вәфа Казымовун ишкүзарлығыны дәнизчиләр јахшы гијмәтләндирирләр («Коммунист» гәзети); Јарышларын кедишиндә үч иштиракчы *биринчи* дәрәчә нормасыны јеринә јетирмишдир («Идман» гәзети).

Биринчи—ән јүксәк, али, ирәлидә кедән, габагчыл мә'насында; мәс.: Һачы, сән шәһәримизин *биринчи* дөвләтлиләриндән һесаб олунурсан (С. С. А х у н д о в); Мән дәрсдә Губадлы мәктәбиндә *биринчи* көзәдәјәнләрдән идим (С. Р ә һ и м о в).

Биринчи—илк, вачиб, зәрури, әсас мә'насында; мәс.:

Мәдәнијјәт һамыја лазымдыр, биринчи нөвбәдә колхоз сәдринә (М. И б р а һ и м о в); Бу, *биринчи* нөвбәдә һејвандарлыг фермасынын комплекс механикләшдирилмәси... мәсәләсинә аиддир («Коммунист» гәзети); Кәрәк биз *биринчи* нөвбәдә адамларымызын гејдинә галаг (Б. Б а ј р а м о в).

Бә'зән *биринчи* сыра сајы *ән* гүввәтләндиричи әдаты илә ишләнәрәк әшја, һадисә вә фәрдләр ичәрисиндән ән вачиб, үмдә сајыланы габарыг нәзәрә чарпдырыр, диггәт мәркәзинә кәтирир; мәс.: Адам тапмаг Чума үчүн шәртләрин ән *биринчиси* иди (Ә. Ә б ү л һ ә с ә н).

Икинчи—башга, дикәр, јеканә мә'насында; мәс.: Һәсән бағбанлығы, бир нөв өзүнүн *икинчи* пешәси һесаб едирди («Азәрбајчан кәнчләри» гәзети); Онун кими ичтимаи ишә чан јандыран *икинчи* бир адам тәсәввүрүмә кәтирә билмирәм («Азәрбајчан кәнчләри» гәзети).

Икинчи—јенидән мә'насында; мәс.: Инди о, китабы *икинчи* дәфә иди ки, охујурду (С. Р ә һ и м о в).

Икинчи—нөв, чешид мә'насында; мәс.: Јығылан памбығын аз бир һиссәси икинчи нөв кими тәһвил верилмишдир («Коммунист» гәзети).

Икинчи—вәзифәјә көрә јер мә'насында; мәс.: Рајкомун *икинчи* катиби дә отурмушду јухары башда (М. И б р а һ и м о в).

Үчүнчү, дөрдүнчү—ән мәнфи хасијјәт, хүсусијјәт мә'насында; мәс.: Сүбһанвердизадә бу заман *үчүнчү* бир сифәт алыб: —Јаллаһ, киши!—дејә Мәдәд Тапдыгову саламлады (С. Р ә һ и м о в); О, бурада да там ајры бир һесаба көрә *дөрдүнчү* сифәт алыб:—Алјоша, салам,—дејә дөшүнү арытлады (С. Р ә һ и м о в).

Верилмиш мисалларда *үчүнчү, дөрдүнчү* сај сөзләри *сифәт* сөзү илә бирләшәрәк бир шәхсин дикәр шәхсә һәр һансы бир ишә мүнасибәтини (әлбәттә мәнфи мә'нада) дәјишмәк мә'насында ишләдилмиш вә характер мә'насы кәсб етмишдир.

Мә'лумдур ки, *сифәт* (характер) абстракт анлајышдыр. Бу мисалларда *үчүнчү бир сифәт, дөрдүнчү сифәт* бирләшмәләри мәһз гүввәтли, мәнфи кејфијјәтли характерин ачылмасы үчүн ишләдилмишдир. Белә ки, бу сөзләр (*үчүнчү* вә *дөрдүнчү сифәт) икиүзлү* сөзүнүн семантикасындакы мәнфилијә нисбәтән даһа күчлү, даһа дәһшәтли мәнфилијин верилмәси үчүн ишләдилмишдир.

О, Нәркизин миллијјәтини «кәшф етмишди»: «Шофер, *јетмиш үчүнчү милләт»!* (Б. Б а ј р а м о в).

Верилмиш мисалда *јетмиш үчүнчү милләт* бирләшмәси һијләкәр, бич, чохбилмиш мә'на чаларлығыны билдирир.

Једдинчи сајы тәркибдә ән јүксәк мә'насында ишләдилир; мәс.: *Көјүн једдинчи гатына* галхдылар («Азәрбајчан нағыллары»).

Бурада *көјүн једдинчи гаты* ифадәсиндә *једдинчи* сөзү ифадәдә јүксәклик мә'насында ишләдилмишдир.

САЈЛАРЫН СУБСТАНТИВЛӘШМӘСИ

Лүғәт тәркибиндә сөзләрин артмасында субстантивләшмә һадисәси мүһүм рол ојнајыр. Бу һадисә семантик сөздүзәлтмә үсулу һесаб олунур. Мә'лумдур ки, субстантивләшмә әсас е'тибарилә өзүнү сифәт, сај вә фе'ли сифәтдә көстәрир. Нитг һиссәси кими исим вә зәрфләрин зәнкинләшмәсиндә сајлар да бөјүк рол ојнајыр.

Сајлар да субстантивләшдикдә, морфоложи, синтактик вә бир сыра семантик хүсусијјәтләр кәсб едир. Беләки, бә'зән сајлар өз әсас грамматик функсијасыны итирир, бу вә ја дикәр морфоложи әламәт гәбул едәрәк субстантивләшир.

Азәрбајчан дилиндәки сајлар да сифәт вә фе'ли сифәтләр кими кәмијјәт, һал вә мәнсубијјәт шәкилчиләри гәбул едәрәк субстантивләшир вә јени мә'на чаларлығынын ифадәсинә хидмәт едир. Белә ки, сајлар субстантивләшдији заман мигдар, сыра вә с. кәмијјәт мә'налары илә јанашы әшјалыг мәзмуну да кәсб едир. Бу заман кәмијјәт мәзмуну икинчи плана кечир, биринчи планда исә әшја дурур. Лакин бунунла белә сајын мәзмуну тамамилә итмир. Әшјалыг мәзмуну илә кәмијјәт мәзмуну бирләшир. Демәли, әшјанын өзүнү билдирмәклә кәмијјәт мәзмуну да дәрк едилир; мәс: Елә бил букүнкү чоғрафијадан *бешим* башымын алтындадыр (С. Гәдирзадә); *Чохунун* һејваны јохдур (Ч. Бәркүшад); *Јүзүнә* јахшы олмаг үчүн биринә пис олмаг кәрәкдир (С. Рәһимов); *Үчүнчүләр* һәләлик бир чох мәсәләләрдә сусурдулар (Б. Бајрамов); *Биринчиләрлә онунчуларын* көрүшү олачагдыр («Көјәрчин» журналы;) Она бир *дөрддән, бешдән* јазын (С. Гәдирзадә); *Үчлүк, бешлик* вә *онлугдан* ибарәт беш мин манат сүрүшүб столун үстүнә төкүлдү (С. Рәһимов) вә с.

МҮНДӘРИЧАТ

Бир нечә сөз 3
Кириш 4
Семасиолокија елминин предмети, вәзифәләри вә дилчиликдә јери (*Чәфәров Г. Һ.*) 4
Лексик семантиканын бә'зи методоложи мәсәләләри (*Әләкбәров А. Г.*) 23
Сөзләр арасында мә'на вә шәкилчә мүнасибәтләр (*Пинес І. В.*) 28
Фе'л 42
Фе'лләрин лексик.семантик хүсусијјәтләри (*Будагова З*) . 42
Фе'лләрин чохмә'налылығы (*Әләкбәров А. Г.*) . . . 51
Фе'лләрин синонимлији (*Әләкбәров А. Г.*) 71
Фе'лләрин антонимлији (*Әләкбәров А. Г.*) 94
Фе'лләрдә енантиосемија (*Будагова З. И.*) 101
Фе'лләрин омонимлији (*Әләкбәров А. Г.*) 105
Сифәт (*Рзајева К. Һ.*) 124
Сифәтин чохмә'налылығынын контекстлә әлагәси . . 125
Мә'нанын реаллашмасындан сөз бирләшмәси контекстинин ролу 126
Мә'нанын реаллашмасында нитг ситуасијасынын ролу . 129
Сифәтин төрәмә номинатив мә'налары 132
Сифәтин мәчази мә'налары 133
Сифәтин метафорик мә'налары 134
Сифәтин метонимик мә'налары 140
Сифәтин чохмә'налылығынын бә'зи лексик-семантик катекоријаларла әлагәси 141
Зәрф (*Мәшәдијев Г. И.*) 151
Зәрфләрдә чохмә'налылыг 161
Зәрфләрдә антонимлик 170
1. Замана көрә 171
2. Мәкана көрә 174
Зәрфләрдә синонимлик 176
Исим (*Чавадов Ә. М.*) 178
Исимләрин чохмә'налылығы 184
Исмин мәчази мә'налары 187
Исимләрин синонимлији 193
Әвәзлик (*Исрафилова Р. Д.*) 195
Шәхс әвәзликләринин семантикасы 195
Әвәзликләрин синонимлији вә чохмә'налылығы . . . 213
Сај (*Һачыјев И. З.*) 226
Сајларын субстантивләшмәси 240

Мүасир Азәрбајчан дилинин
семасиолокијасы (очеркләр)

Семасиология современного
азербайджанского языка (очерки)

242

Нәшријјат редактору *Ә. Мусајева*
Рәссамы *У. Һәмидова*
Бәдии редактору *Ф. Сәфәров*
Техники редактору *Т. Һәсәнова*
Қорректору *С. Әлијева*

ИБ № 567

Јығылмаға верилмиш 28.07.83. Чапа имзаланмыш 24.01.85. ФГ 02525. Кағыз форматы 84×108$^1/_{32}$. Мәтбәә кағызы № 1. Шрифти әдәби гарнитур. Јүксәк чап үсулу. Шәрти чап вәрәги. 12,85. Рәнкли шәрти ч/в. 12,85. Һес.-нәшријјат вәрәги 13,09. Тиражы 1200. Сифариш 1182. Гијмәти 2 ман.

«Елм» нәшријјаты

370143, Бакы-143, Нәриманов проспекти, 31. Академија шәһәрчији, Әсас бина.

Азәрбајчан ССР Дөвләт Нәшријјат, Полиграфија вә Китаб Тичарәт Ишләри Комитәсинин Јени Китаб мәтбәәси. Бакы, Әли Тағызадә күч., 4.